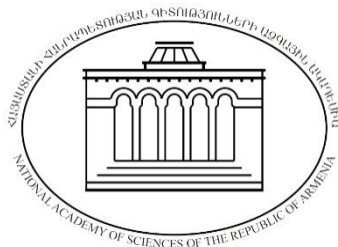

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2018 N 2 (17)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՐՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
THE JOURNAL HAS BEEN PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

Գլխավոր խմբագիր՝ Խառատյան Ա.

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Ա., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Ս., Գևորգյան Հ.,
Դևրիկյան Վ., Իսահակյան Ա., Կատվալյան Վ., Հարությունյան Վ.,
Հովակիմյան Վ., Հովհաննիսյան Լ., Մելքոնյան Ա., Պողոսյան Գ.,
Սաֆրաստյան Ռ., Սուվարյան Յու.

Главный редактор: Харатян А.

Редакционная коллегия

Аветисян П., Агасян А., Арутюнян В., Гаспарян С., Геворгян Г.,
Деврикий В., Исаакян А., Катвалян В., Мелконян А., Овакимян В., Оганесян
Л., Погосян Г., Сафрастян Р., Суварян Ю.

Editor-in-Chief: Kharatyan A.

Editorial Board

Aghasyan A., Avetisyan P., Devrikyan V., Gasparyan S., Gevorgyan H.,
Harutyunyan V., Hovakimyan V., Hovhannisyan L., Isahakyan A., Katvalyan V.,
Melkonyan A., Poghosyan G., Safrastyan R., Suvaryan Y.

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2018 Թ. N 2 (17)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

Harutyunyan M. – The Manuscript Heritage of the Tsar Canton of Artsakh (the second half of the 17 th century)	5
Makaryan V. – On the Date of Alternative Catholicos Azaria Karkaretsi of Cilicia (12 th –17 th centuries) (According to the Arabic Inscription of the Aleppo Sharia Court's Document)	13
Hovhannisyan M. – On the Denial of the Armenian Genocide	22
Minasyan N. – The Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism Programs and Artsakh in 1917–1920	31
Hayrapetyan A. – 1918 Gharakilisa Incidents as Continuation of the Ottoman Genocidal Policy	41
Najaryan M. – From the History of Armenian-Turkish Relations	50
Այվազյան Ս. – Ուրարտական պաշտամունքային «դոմները» և աշտարակաձև տաճարները ըստ սեպագիր արձանագրությունների	60
Մարտիրոսյան Ն. – Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների դիրքորոշումը իտալա-թուրքական պատերազմի նկատմամբ	78
Բարլումյան Ա. – Ակն գավառակի հայ բնակչությունը 1830–1880-ական թվականներին	89
Григорян В. – Об оптимизация системы управления грузино-имеретинской епархии (1894–1904)	100
Авакян К. – Армяне США в контексте армяно-российских политических отношений в XX–XXI вв.	110

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY

Vardanyan B. – Die Transformation der Spätbronze- und Früheisenzeitlichen Gesellschaft im Spiegel der Ausrichtung der Gräber	128
---	-----

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

- Sargsyan L.** – The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag (14th century) 139
- Ավագյան Ա.** – Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մշակութային կյանքի պատմությունից 159

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

- Khemchyan E.** – Plots of Historic Epic in the Folklore of Artsakh 168
- Առաքելյան Կ.** – Կրոնակեղեցական բառաշերտը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ 181

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

- Ginosyan N.** – The Letters of James Bryce to Arshak Safrastyan (1915-1916) 195
- Саакян Р.** – Описание Ванской провинции генерал-майором Владимиром Бурковским 202

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

- Gasparyan L.** – Literary Review on Gohar Karagozyan's Book "The Armenian World in Tournefort's Travelogue "A Voyage into Levant" 220
- Melkonyan A., Karapetyan A.** – The Selective Works by the Scholar Who Used to Go Deep in History 226
- Արրահամյան Հ.** – Մարինե Հարությունյան, Մշակութային կյանքն Արցախում 1639-1736 թթ. 230

ՀՈՒՆԵԼՅԱՐՆԵՐ · JUBILEES

- Գիտնականի արգասաբեր ուղին 233

ՄԱՀԱԽՈՍԱԿԱՆ · NECROLOGY

- Peter Halfter** (1944-2018) 237

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ HISTORY

THE MANUSCRIPT HERITAGE OF THE TSAR CANTON OF ARTSAKH (THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY)

HARUTYUNYAN M.
marina-arutunyan@mail.ru

The art of writing was created in historical Armenia in the ancient era (in the form of engravings). This type of art has been widely used in the Middle Ages. As G. Hovsepyan mentions, the art of writing is a form of work, that has been carried out by the representatives of our manuscript culture over the centuries¹. There were special people in the Middle Ages, who were specialized in writing and called “scribes”. In their records they are given names like “gtsox”, “tsakox”, “mrox”, etc². In addition to imitating manuscripts³, they have left notes at the end of texts (records, memorials), which contain valuable historical information on manuscripts, place of location, customer, the political events of the time and other issues.

The manuscripts, being written in the canton of Tsar, are valued according to the value system of the Armenian Spiritual culture. The trends of the development

---

¹ See more **Յովսէփեան Գ.**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ի. Ա (Ե դարից մինչեւ 1250), Անթիլիաս, 1951:

² See **Աբրահամյան Ա.**, Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973, p. 301.

³ The manuscripts are ancient non-printed books having been written on bricks, clay tiles, papyrus, parchment, paper. They were mostly created at the Matenadarans of monasteries, churches. There is valuable information about the scribes, the circumstances of the creation of manuscripts, as well as the important historical events of the era referred to in the manuscript.

of manuscripts have been noticeable in Tsar since the Middle Ages. The rich manuscript heritage has been created there for centuries.

Our scientific research, in chronological terms, covers only the second half of the 17th century, which has been studied little. The scientific novelty of the article is based on the valuable materials of the manuscripts kept in the Matenadaran of Mesrop Mashtots.

Worth mentioning is “Sharakanots” (406 pages), written by the scribe, illuminator, compiler Movses Gorisetsi in the village of Apahen in 1652 and kept in the Matenadaran, under N 1626. There are some interesting facts about the manuscript in the writer’s colophon, which certifies that the manuscript has been written by Movses Gorisetsi in the village of Apahen of Tsar in the time of the patriarchy of Catholicos⁴ Grigori. T. Minasyan from the note of Movses Gorisetsi mentions an interesting fact, “...The manuscript was written during the patriarchy of Catholicos Grigori of Aghvan and the leadership of Father Stepanos Archbishop, who served as a servant and a diligent shepherd in the monastery of St. Dadi and in the Church of St. Nshan of the Mardaghavneac Monastery⁵....”. Later, in 1704, another note was added to the manuscript. It states that “Sharakanots” was written in 1652 by Movses Gorisetsi at the time of the patriarchy of Philip (he was Catholicos from 1633 to 1655)⁶. With great enthusiasm the scribe particularly describes the section, “Uraxacir srbo⁷”. On one of the pages of the section luminous words are addressed to the Holy Virgin Mary, “... Be the happiest virgin, because you gave birth to the most righteous child of the world, which enlightened the whole nation....”⁸.

The manuscript has been illuminated. There are beautiful miniatures painted by Movses Gorisetsi. He introduces many figurative, unique solutions to the miniatures. Thus, for example, in the scene of “Annunciation⁹” the angel appearing, from the sky with spread wings and notifying the word of God to two believers standing near a tree is pictured. Partridge’s three cubs, which are considered symbols of virtue, are depicted on the stump of the tree. Above the

---

⁴ ՄՄ, manuscript N 1626, p. 405ա–406բ.

⁵ **Մինասյան Թ.**, Արցախի գրչության կենտրոնները, Ե., 2015, էջ 37:

⁶ ՄՄ, manuscript N 1626, p. 1ա. See also Յուզակ Ձեռագրաց, հ. Ա, Ե., 1965, p. 595.

⁷ ՄՄ, manuscript N 1626, p. 13ա.

⁸ Ibid, p. 13ա.

⁹ Ibid, p. 2բ.

tree a gray partridge flying down and bringing food to its young is pictured. The miniature is included in a red-dyed frame. There are bright green and red colors in the picture¹⁰. Miniatures, “Anvanatert”¹¹, “Chakatazard”¹², “Hambardzum”¹³ are distinguished by beautiful color combinations. The miniature of “Hambardzum” is remarkable for its interesting subject-matter. In this scene, the Lord Jesus Christ, sitting on the throne is depicted in the central part. He has a bright crown on his head. Behind the Lord's head there are two angels with spread wings. The left hand of the Lord is directed to St. Mary and his disciples, standing around the throne. In that way, Movses Gorisetsi wanted to convey the Word of God to them. Being a wonderful thinker and miniaturist, he endowed this miniature with a delicate look, making the miniature mainly by the combination of red, green and yellow colors¹⁴.

There are many beautiful ornaments in the margins of the manuscript¹⁵. The images of the ornament – a peacock¹⁶, a temple¹⁷, a flower¹⁸, a cross on the ornament¹⁹, an animal²⁰ etc., are remarkable.

One of the manuscripts, “Gospel”²¹ (353 pages, with a silver cross on the cover) was imitated by the scribe Martiros Khndzorektsi in the village of Moss of the canton of Tsar from 1653 to 1654. Tadeos Bagishetsi is considered to be the recipient of the work. There is an interesting piece of information on the chapters “The Gospel According to Mark”, “The Introduction of the New List of the Gospel of Ghukas”²² and “The Introduction of the New List of the Gospel of John”²³ in the

---

¹⁰ Ibid.

¹¹ ՄՄ, manuscript N 1626, p. 3ւ, 162ւ:

¹² Ibid, p. 13բ, 68բ, 130ւ, 213ւ, 266բ, 326բ, 349ւ, 379բ.

¹³ Ibid, p. 161բ.

¹⁴ ՄՄ, manuscript N 1626, p. 161բ.

¹⁵ Ibid, p. 15ւ, 17ւ, 19ւ, 21բ, 24ւ, 26բ, 31ւ, 34ւ, 35բ, 36ւ, 37ւ, 42բ, 47բ, 49բ, 52բ, 57բ, 60բ, 64բ, 70բ, 75բ, 83ւ, 93բ, 96ւ, 113բ, 132բ and so on.

¹⁶ Ibid, p. 36բ, 39ւ, 45ւ, 55բ, 85բ, 108ւ, 160ւ, 176ւ, 215ւ, 234բ.

¹⁷ Ibid, p. 39բ, 169բ, 177ւ, 245ւ, 253ւ, 266բ, 273ւ.

¹⁸ Ibid, p. 134բ, 204բ.

¹⁹ Ibid, p. 268ւ, 270ւ, 276ւ, 283ւ.

²⁰ Ibid, p. 307ւ.

²¹ ՄՄ, manuscript N 3647:

²² Ibid, p. 166բ.

²³ Ibid, p. 266ւ.

The Manuscript Heritage of the Tsar Canton of Artsakh...

---

manuscript. The latter was illuminated by the illuminator, compiler Movses Elder. Illustrations of the manuscript are made in painting style. The evangelists' images are manifested in a unique way in the works of the miniature artist. The features, the beard, the hair of the evangelist²⁴ are emphasized in the form of smooth lines. Evangelists were sometimes depicted with their pupil- scribe. Among the works of the illuminator particularly original are title pages²⁵ with semi-tabernacles. On both sides of them there are ornaments, animals and apostolic images. Heads of the letters are decorated.

Judging by the miniatures of illuminator Movses Elder, it seems that his approach to the heritage of the past is appropriate and this is particularly noticeable in the altar, monumental arches and so on. The miniatures and traceries are distinguished by their color scheme, quality and shape. There are various compositions of traceries in the margins of the manuscript. There are interesting circular rings, that are covered with flowers²⁶. Illuminator Movses Elder is particularly fond of depicting various types of peacocks or birds²⁷ that he presents in different situations: a bird with a lowered tail, looking down or a peacock as the king of birds, with a tail raised and beautiful flowers. This unique style is characteristic of Armenian manuscripts. There are also trees²⁸, that are painted in a very beautiful way. They resemble the shaped palm, with depending clusters or large leaves. Temples with characteristic features of Armenian architecture are depicted on the pedestal with a cross on top²⁹.

The next manuscript of the Tsar canton, the "Gospel" (302 pages)³⁰ was written by the writer Yesai Elder in 1663. The recipient was Simeon. In the "Gospel" the scribe describes Christ's birth, baptism, Christ's commandments and other spiritual episodes. It is noteworthy that the scribe includes the Lord's

---

²⁴ Ibid, p. 8p, 106p, 169p, 270p.

²⁵ Ibid, p. 9w, 107w, 170w, 271w.

²⁶ UU, manuscript N 3647, p. 25p, 27w, 33w, 35w, 42p, 47w, 49w, 56p, 70p, 117w, 127p, 132p:

²⁷ Ibid, p. 34, 39p, 77p, 91p, 109w, 113p, 116p, 118w, 133p, 141p, 150p, 176w, 196w, 220w, 263w, 293w, 295w, 301w, 314w, 318p.

²⁸ Ibid, p. 71p, 73p, 143p.

²⁹ Ibid, p. 82p, 151p.

³⁰ UU, manuscript N 4053: See also Յուցակ ձեռագրաց, հ. Ա, p. 1138.

Prayer³¹ (Our Father ...) and some information about Ghukas the Evangelist³². The chapters "Gospel according to Ghukas" and "Gospel According to Johannes"³³ have been described in detail.

Rich heritage of manuscripts have been created in Dashtak village of Tsar canton. In the period, remarkable manuscript, "Mashtots" (230 pages) ³⁴ was written by scribe Yesai Elder in 1673. The client is considered to be Father Barsegh, who is mentioned at the end of the manuscript, "And the handwriting called Mashtots was finished by writer Yesai in the village called Dashtak of Tsar, under the patronage of the Holy Mother of God³⁵ ....". Scribe Yesai indicates in his note that the manuscript called "Mashtots" has been written by the blessing of Christ and at the request of Father Barsegh. He adds that the good and generous Father Barsegh has ordered this, in the memory of his parents, Ohan and Pary³⁶. Later (1718³⁷), another record has been added to the manuscript³⁸. There is interesting information on St. Poxos³⁹, St. Grigor⁴⁰, Yesai⁴¹, Hovhannes⁴² and other apostles in the work. The chapters, "Poghos Apostle: Paper of Yebraeci⁴³", "Gospel of Medicine⁴⁴" and "Gospel According to Markos⁴⁵" are noteworthy. In the chapter, "Gospel of Medicine" the miracles of the "Gospel" are told, emphasizing that due to them some patients (the blind, dumb) have been cured.

Dadivank has occupied its own place in the rich heritage of the manuscript. It has been the center of manuscripts since the ancient period (we mean the building of the church in the place of the tomb of Dad's Apostle in the 1st century. Here

---

³¹ ՄՄ, manuscript N 4053, p. 13ա:

³² Ibid, p. 139 բ.

³³ Ibid, p. 229բ.

³⁴ ՄՄ, manuscript N 3601:

³⁵ ՄՄ, manuscript N 3601, p. 229բ:

³⁶ Ibid, p. 228ա–228բ.

³⁷ Յուդակ ձեռագրաց, հ. Ա, p. 1048:

³⁸ ՄՄ, manuscript N 3601, p. 330ա–330բ:

³⁹ Ibid, p. 15ա, 33բ, 119ա.

⁴⁰ Ibid, p. թ. 95բ.

⁴¹ Ibid, p. թ. 147ա, 188բ.

⁴² Ibid, p. թ. 189բ.

⁴³ Ibid, p. թ. 166ա.

⁴⁴ Ibid, p. թ. 203ա.

⁴⁵ Ibid, p. թ. 205ա.

are the trends in the art of writing, in the form of engravings). The art of writing was more evident in the developed Middle Ages in Dadivank. There are many manuscripts here written in the Middle Ages and in the new era. In historiography, there is very little reference to the manuscripts written in the second half of the 17th century. “Qarozgirq⁴⁶” (474 pages)⁴⁷ of Grigor Tatevatsi written by Varvare in 1684 is quite noteworthy. The client of the manuscript was Catholicos Peter (Petros). With great enthusiasm and calligraphic fonts the scribe not only wrote, but also proofread the work. H. Voskanyan mentions, “Varvare under the patronage of Saint Dadi Apostle wrote “Qarozgirq” and Barsegh Priest renovated a “Collection” by the order of Catholicos Petros in Tsar in 1684⁴⁸ ...”. The manuscript contains the following sections: “Behaviour of Grigor Tatevatsi”, “The Rule of Grapeblessing”, “Blessing of a New Dress”. There is the following note in the colophon of “Qarozgirq”, “....Remember me, the scribe Varvare and my parents⁴⁹....Let forgiveness be given by God to the recipient of the manuscript, Peter (Petros) and let all readers say Amen⁵⁰..... I, repentant scribe Varvare, want to ask my good Lord to forgive me and my sins, Amen⁵¹..... Remember me, Varvare and my parents, my father Martiros, my mother, Soltanghe, my dead brother, Astvatsatur⁵²”.

There are beautiful miniatures, “Semi-altar⁵³” (Kisakhoran), “Frontal Decorations⁵⁴” of the Illuminator Father Barsegh in “Qarozgirq”. The manuscript has beautiful margins with ornaments.

Red, blue, green, yellow, pink, brown delicate colors look like the plant patterns of paradise images. The ones have a shine lighting spirit, which seems to reconcile the contradiction between man and the world, to give an optimistic tone. It has decorations.

---

⁴⁶ See **Карапетян С.** Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, Е., 2000, с. 80.

⁴⁷ ՄՄ, manuscript N 2067: See also Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. 2, Ե., 2012, էջ 1317–1324.

⁴⁸ **Ոսկեան Հ.**, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 110:

⁴⁹ ՄՄ, manuscript N 2067, p. 232ա:

⁵⁰ Ibid, p. 244ա.

⁵¹ ՄՄ, manuscript N 2067, p. 249ա.

⁵² Ibid, p. 409ա.

⁵³ Ibid, p. 12ա.

⁵⁴ Ibid, p. 201ա, 367ա.

According to H. Voskanyan, another manuscript of the Dadi monastery, the “Gospel”, was written in 1694. It is noteworthy that in the following reference of the manuscript, names of patriarchs of Agauank, Father Yeremia and Father Simeon and the date of the written manuscript were mentioned, “At the time we purchased the Holy Gospel, the patriarchs of Agauank were Father Yeremia and Father Simeon. The Gospel was written in June, 1694⁵⁵.”

So, many manuscripts were written in the province of Tsar in the second half of the 17th century, many of which have not reached us. There the art of writing also continued in the 18th century. During that period many manuscripts were written, which are currently kept at the Matenadaran of Mesrop Mashtots.

ԱՐՅԱԽԻ ԾԱՐ ԳԱՎԱՌԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Մ.

Ամփոփում

Գրչության արվեստը պատմական Հայաստանում գոյություն է ունեցել դեռևս հնագույն դարաշրջանում՝ փորագրությունների տեսքով: Արվեստի այս տեսակը լայնորեն կիրառվել է միջնադարում: Այդ ժամանակաշրջանում եղել են գրչության մեջ մասնագիտացած հատուկ անձինք, որոնք կոչվել են «գրիչներ»: Վերջիններս գրառումների մեջ իրենց անվանում են «գծող», «ծաղկող», «մրող» և այլն:

XVII դ. երկրորդ կեսին Արցախում գործել են գրչության մի շարք կենտրոններ, որոնցից իր ինքնատիպ ձեռագրական մշակույթով հայտնի է եղել Ծար գավառը: Այստեղ գործել են գրիչ, ծաղկող, կազմող Մովսես Գորիսեցին, Մարտիրոս Խնձորեկցին, Մովսես Երեցը, Եսայի Երեցը, Վառվառեն և ուրիշներ:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում արժեքավոր ձեռագրեր (Շարակնոց, Ավետարան, Մաշտոց, Քարոզգիրք) գրվել են հատկապես Ծար գավառի Ապահեն, Մոս, Դաշտակ գյուղերում և Դադիվանքում, և ներկայումս դրանք պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

⁵⁵ Ոսկեան Հ., op. cit., p. 110.

РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДИЕ АРЦАХСКОЙ ПРОВИНЦИИ ЦАР (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII В.)

АРУТЮНЯН М.

Резюме

Искусство письма в исторической Армении возникло еще в древнюю эпоху в виде гравюры, получившей широкое распространение в средние века. В средневековый период искусством письма занимались «переписчики», называвшие себя «гцох», «цакох», «мрох» и т.п.

Во второй половине XVII века в Арцахе было множество центров письменности, среди которых провинция Цар славилась своей уникальной рукописной культурой. Здесь пользовались известностью переписчик, иллюстратор, переплетчик Мовсес Горисеци, Мартирос Хндзореки, Мовсес старший, Есаи старший, Варваре и другие.

В рассматриваемый период ценные рукописи (Шаракноц, Евангелие, Маштоц, Карозгирк) были созданы, в частности, в деревнях Апахен, Мос, Даштак и в Дадиванке, и в настоящее время они хранятся в Матенадаране им. Месропа Маштоца.

ON THE DATE OF ALTERNATIVE CATHOLICOS AZARIA KARKARETSI OF CILICIA (17th–18th CENTURIES)

(According to the Arabic Inscription of the Aleppo Sharia Court's Document)

MAKARYAN V.

makaryanvenera@yahoo.com

The Armenian community of Aleppo is the main Armenian community of Syria. Armenians have been mentioned in Aleppo since the end of the 5th and the beginning of the 6th centuries when they passed through the historical city of Aleppo, or Berya, on their way of making a pilgrimage to Jerusalem¹. As a viable Armenian community it was formed in the first half of the 14th century which is confirmed by the colophons of Gospels written there².

---

¹ **Syurmeyan A.**, History of the Aleppo Armenians, vol. 3, Paris, 1950, p. 1–2 (in Armenian).

² The oldest of them was written in 1329 in Aleppo “In the Church of the Holy Virgin”, scribe Stepanos Kraktsi “I wrote it in Aleppo, which is Berya, in the year of 1329”. There is inexactness concerning the date of this Gospel's colophon. Speaking about the mentioned manuscript in the *Catalogue of Armenian Manuscripts of the Aleppo Church of Forty Saint Martyrs and the Sasnavorats*, composed by Syurmeyan, as well as in the 3rd volume of the *History of the Aleppo Armenians* the date of its writing is noted as 1429. Mentioning him, Hovhannes Topuzian adds, “This is the first piece of certain information about the existence of an Armenian church and an organized Armenian community in Aleppo”. But Father Nerses Akinian, who presents in the mentioned issue of the journal *Handes Amsorya* the *Catalogue* composed by Syurmeyan, carries out analysis and introduces precisions about the listed manuscripts and writes ‘1329’ on page 442 and then putting in brackets: ‘not 1429’ and he precisely notes the page on which the date is mentioned: 214 v (**Syurmeyan A.**, History, vol. 3, p. 24 (in Armenian); also **Topuzian**, History of the Armenian Communities of Lebanon and Syria, Yerevan, Printing House of the Academy of the Arm. SSR, 1986, p. 31 (in Armenian); also **Akinian N.**, “Catalogue of Armenian Manuscripts of the Aleppo Church of Forty Saint Martyrs and the Sasnavorats, composed by Archbishop A. Syurmeyan, Chief of the Armenian Diocese of Aleppo” in *Handes Amsorya*, 1935, p. 442 (in Armenian); also **Abrahamian A.**, Brief Essay about the History of Armenian Communities, vol. I, Yerevan, Armenian State Printing House, 1964, p. 433 (in Armenian).

On the Date of Alternative Catholicos Azaria Karkaretsi of Cilicia...

The Armenian dioceses of Aleppo, Antioch, Beylan and Northern Syria are under the auspices of the Cilician Catholicosate, while the communities of Latakya, Damascus and Beirut are under the auspices of the Jerusalem Patriarchate³.

The Catholicosate of the Great House of Cilicia is the second largest and oldest diocese. Archbishop Hovakim (1432–1442)⁴ for the first time was mentioned as the Chief of Diocese in 1439. The Chronological Table of Armenian Catholicoses and Patriarchs of Berya mentions sixty chiefs of dioceses⁵.

From the 1660-s until the 1920-s Aleppo was the administrative and spiritual center of the Cilician Catholicosate⁶. The Holy See was the Mother Church of the Forty Saint Martyrs of Aleppo.

In the 17th century a new wave of unrests began in the Catholicosate of Sis due to internal disagreements between the Catholicosate of Cilicia and the Armenian Church in general, alongside with the spread of Catholicism. The situation resulted in the emergence of an alternative Catholicosate of Cilicia in the Aleppo diocese⁷.

Parallel to the prelateship of Hovhannes IV Ayntaptsi (1601–1621) in 1601, at the end of the same month of December, an alternative Catholicosate was founded in Aleppo with Petros Karkaretsi as Catholicos⁸. And even when two years later reconciliation was established, according to Grigor Daranaghtsi it was “superficial and not from the depth of the heart”⁹. And after the death of Petros

---

³ **Makarian V.**, “About the Formation of the Armenian Nation and the Auspices of the Armenian Patriarchs of Constantinople” in Echmiadzin, 2016, p. 121 (in Armenian); also **Mikayelian V.**, History of the Armenian Diaspora, vol. 2, Yerevan, Printing House “Gitutiun” of the National Academy of Sciences of the RA, 2003, p. 332 (in Armenian).

⁴ **Syurmeyan A.**, p. 21–22.

⁵ **Azezian H.**, “The Diocese of Berya and its Churches” in Armenological Yearly Hask, 9th year, 1997–2001, Antelias-Lebanon, 2001, p. 390 (in Armenian).

⁶ Encyclopedia of the Armenian Diaspora, Yerevan, Printing House of the Armenian Encyclopedia, 2003, p. 520 (in Armenian).

⁷ See also about this: **Sanjian A.**, The Armenian Communities in Syria under the Ottoman Dominion, Cambridge, Massachusetts, 1965, p. 230.

⁸ **Gyuleserian B.**, Co-Catholicos of the Great House of Cilicia, History of the Cilicia Catholicoses, Antelias-Lebanon, Printing House Darekanuts, 1939, p. 207, 245–298 (in Armenian).

⁹ Chronicle of Archimandrite G. Daranaghtsi, Jerusalem, Printing House of the Apostolic See of Saints Hacob, 1915, p. 330 (in Armenian).

(1608) Hovhannes Ayntaptsi was the only Catholicos and the discord was liquidated¹⁰.

The history was repeated at the time of Catholicos Khachatur III Gaghatantsi (Sebastatsi, 1657–1674) when, in 1663, Davit Beryatsi became alternative Catholicos in Aleppo; he was of Karkar¹¹ origin. Ormanian, citing Chamchian, gives the year 1679 as the date of death of these two persons. He also notes that in 1665 Khachatur Sebastatsi sent a letter of “true conversion” to Pope Alexander VII and alternative Catholicos Davit Beryatsi sent an analogous letter to Pope Clement IX in 1668¹².

After the deaths of Catholicos Khachatur and alternative Catholicos Davit, the schism was not liquidated: “... as Sahak Meykhaneji has succeeded Khachatur Minterji, and Azaria succeeded Davit, instead of one Karkaretsi another Karkaretsi”¹³. However, as Ormanian writes, “We do not have any more details about the internal events of the Cilicia Catholicosate and the relationship of the double Catholicosates”¹⁴.

After the Catholicos Khachatur III of Cilicia, the history of his followers is not known, even partly. So, there were disagreements about the dates of prelateship of Sahak Meykhaneji and alternative Catholicos Azaria Karkaretsi.

In order to precise the dates of the abovementioned Catholicoses’ prelateship, we have studied and compared sources and works introducing information about them.

Thus, in his list of Cilician Catholicoses Chamchian cites only the name of Sahak putting 1679 as the date of the beginning of his prelateship as Catholicos and estimating it as of ten years, while he mentions the name of the alternative

---

¹⁰ **Gyuleserian B.**, p. 265–266.

¹¹ *Ibidem*, p. 394.

¹² **Ormanian M.**, National History, vol. II, Mother See of Holy Echmiadzin, 2001, p. 2998 (in Armenian); also **Chamchian M.** History of Armenia, vol. III, Yerevan, Printing House of Yerevan State University, 1984, p. 698, 699 (in Armenian).

¹³ **Ormanian M.**, p. 3004. The information communicated by Ormanian about the abovementioned two Catholicoses is limited to their names’ explanation. “We cannot find any explanation for the nickname of Sahak Meykhaneji, if he was a wine seller or the son of a wine seller, or simply a dissipated man. As for Azaria, he was from the family of Ganepian and had received the nickname of Ghatran which signifies “being as black as resin”.

¹⁴ *Ibidem*.

Catholicos Azaria Karkaretsi in 1683 and only for five years¹⁵. The data given by Chamchian were used by Ormanian and other contemporary authors. In his *Dictionary of Armenian Proper Names*, Hrachya Ajarian mentions the years 1679–1683 for Catholicos Sahak's prelateship, referring to Ormanian¹⁶. But he also mentions 1679 as the beginning of his prelateship as alternative Catholicos and 1683 as the date of his departure for Rome, citing the works *National History* and *History of the Province of Sisvan*¹⁷, as well as the manuscripts N 105 (Typicon and Gospel, 1679) and N 108 (Typicon, 1681) of the Catalogue of Aleppo¹⁸ written during the years of prelateship¹⁹ of Sahak Meykhaneji and Azaria Karkaretsi. However it is noteworthy to state that in the same work *History of the Province of Sisvan* Father Ghevond Alishan mentions the date 1679 as the beginning of Sahak Meykhaneji's prelateship and the date 1683 as that of Azaria Karkaretsi's²⁰.

We have succeeded in finding some information about the date of Sahak Meykhaneji's prelateship in the Archives Department of the Matenadaran, in the Arabic document N 4 of the "Unstudied Fund of the 17th–19th Centuries' Arabic and Ottoman Turkish Documents"²¹.

This is the confirmation given the month Zul-haji, 13, 1087 of the Hegira/February 16, 1677, by the Sharia court of Aleppo²² about the fact that on

---

¹⁵ **Chamchian M.**, p. 111.

¹⁶ **Ajarian H.**, *Dictionary of Armenian Proper Names*, vol. IV, Yerevan, Printing House of Yerevan State University, 1948, p. 370 (in Armenian).

¹⁷ **Alishan Gh.**, *History of the Province of Sisvan*, Venice-Saint Lazarus, 1885 (in Armenian).

¹⁸ **Syurmeyan A.**, *Catalogue of the Armenian Manuscripts of the Aleppo Church of Forty Saint Martyrs and the Sasnavorats*, vol. I, Jerusalem, Printing House of Saint Hacob, 1935, p. 183, 186.

¹⁹ **Ajarian H.**, *Dictionary of Armenian Proper Names*, vol. I, Yerevan, Printing House of Yerevan State University, 1942, p. 57 (in Armenian).

²⁰ **Alishan Gh.**, p. 218.

²¹ About the Arabic documents of this fund, see details in **Makarian V., Khecho M.** "Inscriptions of the Sharia Court about the Statute of the Aleppo Armenians (XVII–XIX centuries), (According to the Information of Mashtots Matenadaran Arabic Documents)", under press, *The Messenger of Matenadaran*, N 23 (in Armenian).

²² Islamic religious courts. In the ante-Ottoman period Sharia courts were equivalent of the *mağlis al hukm* and of the less utilized *mağlis al qadā*. While in the Ottoman period the Sharia courts were called *maḥkama* (**Hallaq W.B.**, "The Qadl's Diwan (sijill) before the Ottomans", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, vol. 61, No. 3 (1998), p. 415–436, p. 418).

this date the Bishop Poghos walad Azar of the Armenian Christian community of Aleppo was the *vekil* (representative) of Azaria al-Nasrani²³, Patriarch of the Armenian community, while Poghos walad Murad was confirmed as the *vekil* of Poghos walad Azar and the tax collector of the Diocese.

We do not see any Patriarch in 1677 either in the list of Armenian Patriarchs or among those of Constantinople or Jerusalem. Studies allowed to think that certainly Azaria Karkaretsi is meant, the alternative Catholicos of Sahak Meykhaneji, Catholicos of Sis²⁴. However the use of the term 'Patriarch' (Arab. بطریق) instead of 'Catholicos' (كاثوليكوس) is not exact.

As it was noted above, there is inexactness concerning the years of these two Catholicoses' prelateship, as it was also mentioned by Cilician co-Catholicos Babken I Gyuleserian in his work *History of the Cilicia Catholicoses*. The latter makes a critical comparison between a number of manuscripts, colophons and sources, trying to complete the historical lacuna and to introduce some precisions in the issue of Sahak I Catholicos' and alternative Catholicos Azaria's prelateship dates.

Manuscripts compared by Babken I are:

1) Manuscript N 331 of Bzommar (1687), in the starting list of which it is said, "In the year 1674 the Patriarchal See was occupied by Ter Sahak, Catholicos of the House of Cilicia, i.e. Kilistsi"²⁵. We must note that the date and the place of birth mentioned here are exact. This list is partly borrowed from the *Mother Register* of Cilician Catholicoses and has been enriched by further additions.

2) Lectionary of Ayntap written in round letters, "And the manuscript was written in 1677 by the humble and unworthy Hovhannes in the province of

---

²³ In the inscriptions of the Sharia courts (sijill, sijilat) the words al-Nasrani (Christian), as well as al-Rumi, al-zimmi added to the names of Christian plaintiffs in an obligatory way. But, it must be said that it was not obligatory to mention the religious allegiance of Moslem plaintiffs. The use of these and some other terms in the inscriptions of Ottoman religious courts was called 'textual differentiation' (For details, see: Najwa al-Qattan, "Textual Differentiation in the Damascus Sijill" Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History, Amira El Azhary Sonbol (ed.), Syracuse University Press, 1996, p. 191-202.

²⁴ Gyuleserian also gives other pieces of information about the name of the alternative Catholicos Azaria, "Azaria is also known as Ganepiants as family name. While on his gravestone it is written Azzaria Carib, which must be said Caribian or Gharibian in Armenian. It is difficult to precise which one is right: Ganepiants or Gharibian" (Gyuleserian, p. 418).

²⁵ Ibidem, p. 411.

On the Date of Alternative Catholicos Azaria Karkaretsi of Cilicia...

Germanik, in the town of Zeytun, in the monastery of the Blessed Holy Virgin and Saint Gregory the Illuminator and the other seven churches which are here for the protection of Christians. At the time of the Catholicos Ter Sahak of Cilicia", etc.²⁶.

3) Manuscript N 77 of the Red Monastery of Ankara (Miscellany, "I wrote this Book of Sermons in the year of 1677 in the province of Germanik, in the town of Zeytun,... at the time of the Catholicoses Sahak and Ter Azaria of Cilicia", etc.²⁷.

4) Typicon N 105 of Aleppo (1679), "And I copied this Typicon and other songs from an excellent exemplary on April 11, 1128 in the capital town of Aleppo... And the Typicon was finished at the time of the Catholicoses Sahak and Ter Azaria of Cilicia"²⁸.

5) Typicon N 106 of Aleppo (1671), "And I copied this Typicon and the other songs from an excellent exemplary on August 4, 1120, in the capital town of Aleppo... And the Typicon was finished at the time of the Catholicoses Sahak and Ter Azaria of Cilicia by the ... priest Atzatiur"²⁹.

The date of prelateship of Sahak I is also mentioned in the manuscript N 307 of Jerusalem on the last empty page of which the burglary and the murder of pilgrims are mentioned in 1677, at the time when Ter Sahak was Catholicos in Sis"³⁰.

At last, Catholicos Babken also cites a document which has been preserved namely from Catholicos Sahak, "Sahak, servant of Jesus-Christ, Catholicos of all Armenians, Patriarch of the Holy See of Jerusalem and servant of the Dexter of Saint Illuminator until the moment when the debt will be paid; it was written on August 2, 1680". It is sealed by the Catholicos seal on which it is graved: "Jesus-Christ's servant, Sahak Catholicos of Armenians, Patriarch of Saint Jerusalem, in 1674"³¹.

Catholicos Babken with certitude notes that Sahak Meykhaneji's dates mentioned by Chamchian must be precised according to the abovementioned

---

²⁶ Ibidem, p. 413. The manuscript was transferred to Jerusalem.

²⁷ Ibidem, p. 414.

²⁸ Ibidem.

²⁹ For more details about the other cited colophons, see Gyuleserian, p. 413–415.

³⁰ Ibidem, p. 414.

³¹ Ibidem, p. 413.

colophons, as well as according to the date mentioned on the Catholicos seal: 1674.

And if immediately after his death in 1686 he was followed by Catholicos Grigor II Adanatsi (according to the date of his official seal), Sahak I was Catholicos for 12 years and passed away in 1686 and not in 1689. But unfortunately his activities during those long years are unknown to history.

In none of the abovementioned sources the fact of Azaria Karkaretsi's being the Chief of Aleppo Diocese is mentioned. Only Archbishop Artavazd Syurmeyan is writing about it, citing the brief colophons of Ter Ghazar Zeytuntsi and Ter Astvatzatur Urfatsi. According to these colophons, we find the first reference of Archbishop Azaria as the Chief of the Aleppo Diocese in the Typicon written in Aleppo on October 21, 1671 and the second one in 1673 at the end of the small Ritual N 102 of the Aleppo collections³². Syurmeyan also supposes that the alternative Catholicos Davit had ordained Azaria as his successor and he notes with precision the dates of his prelationship as alternative Catholicos according to Gyuleserian³³.

Until 1677 the alternative Catholicos Azaria Karkaretsi is not mentioned along with Catholicos Sahak I of Cilicia. Chamchian mentions 1683 as the date of Azaria's prelationship as alternative Catholicos during five years³⁴. However, according to the abovementioned documents, the date 1677 should be mentioned, i.e. the third year (1674) of Sahak's prelationship.

Until 1681 Sahak I and the alternative Catholicos Azaria are almost always mentioned together, while beginning with 1683 only Sahak is mentioned in the colophons. This must be explained by the fact that Azaria, taking a great interest in Catholicism, despite his age left for Rome in 1683 (as it is mentioned on his gravestone)³⁵. According to Gyuleserian, the fact of renunciation was the result of persecutions of Catholics, as Turks compelled the Catholics to adopt Islam. Some of them fell as brave martyrs, others renounced their religion and were released,

---

³² **Syurmeyan A.**, History, p. 622; also Depository of Jerusalem Manuscripts, N 2497 (in Armenian). Also **Syurmeyan A.**, Catalogue, p. 180.

³³ **Syurmeyan A.**, History, p. 623, 626.

³⁴ **Chamchian M.**, also Chronicle, p. 111.

³⁵ **Gyuleserian B.**, p. 416.

and some others falsely renounced and fled from the danger to find refuge in foreign countries³⁶.

In Rome the alternative Catholicos Azaria passed away on May 23, 1710, at the age of 92 and was buried in the Church of Saint Mary the Egyptian³⁷. After him the alternative Catholicosate of Berya ceased to exist, but the discord was not liquidated.

So, in addition to the voluminous study and the precisions made by Catholicos Babken we have another source, that is the abovementioned Arabic document of the Matenadaran. The data and dates given by this document are also important, because as an inscription of the Sharia court it is in fact an official document. But another important circumstance is testified by this document: even if the Armenians of the Ottoman Empire were given some freedom in the frame of the millet system in the field of communal and religious issues³⁸, every change in the internal ecclesiastic life was authorized and controlled by the Ottoman authorities.

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱԶԱՐԻԱ ԿԱՐԿԱՌԵՑՈՒ ՀԱԿԱԹՈՒՌԻԹՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՇՈՒՐՋ (XVII–XVIII)

(ըստ Հալեպի շարիաթական դատարանի արաբերեն արձանագրության)

ՄԱԿԱՐՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

XVII դարում Կիլիկիո կաթողիկոսության Հալեպի թեմում առաջացան հակաթոռություններ, որոնց ժամանակագրական պատմությունը թերի է ներկայացված: Տարակարծություններ կան մասնավորապես Խաչատուր Գ. Գաղատացի (Սեբաստացի) (1657–1674 թթ.) կաթողիկոսին հաջորդած Սահակ Մեյխանեջիի և նրա հակաթոռ Ազարիա Կարկառեցու պաշտոնավարման թվականների շուրջ:

---

³⁶ Ibidem, p. 415–416.

³⁷ Ibidem, 416.

³⁸ About this see details in Makarian.

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Արխիվային բաժնի «17-19-րդ դդ. արաբերեն և օսմաներեն վավերագրերի անմշակ ֆոնդի» N 4 վավերագիրը՝ (արաբերեն, Հալեպի Շարիա դատարանի արձանագրություն) վերոնշյալ կաթողիկոսների պաշտոնավարման թվականների ճշգրտման աղբյուր է: Վավերագրի հաղորդած տվյալները համեմատելի են Կիլիկիկո Բաբկեն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Կյուլեսերյանի կատարած լայնածավալ հետազոտությանն ու ուղղումներին և Մ. Չամչյանի. Մ. Օրմանյանի և այլոց հաղորդած տեղեկություններին:

О ХРОНОЛОГИИ ПРАВЛЕНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО КАТОЛИКОСА КИЛИКИИ АЗАРИЯ КАРКАРЕЦИ (XVII–XVIII ВВ.)

(согласно арабскому документу шариатского суда Алеппо)

МАКАРЯН В.

Резюме

В XVII веке католикосат Киликии переживал период волнений, связанных с появлением альтернативных католикосов Киликии в епархии Алеппо, хронология правления которых представлена не полностью. В частности, имеются расхождения в датах правления последующих католикосов Хачатура Галатаци (Себастаци, 1657–1674) – Саака Мейханеджи и его альтернативы, католикоса Азарии Каркареци (1677–1683).

На основе представленного в статье архивного документа шариатского суда Алеппо (на арабском языке), хранящегося в Матенадаране имени Маштоца (Архив Матенадарана, Необработанный фонд арабских и османских документов с XVII–XIX вв., N 4), удалось установить даты правления вышеупомянутых католикосов. Был проведен сравнительный анализ указанных в этом документе дат с уточнениями, сделанными сокатоликосом Сиса (Киликии) Бабкеном I Кюлесеряном, апеллировавшим к данным М. Чамчяна, М. Орманяна и др.

ON THE DENIAL OF THE ARMENIAN GENOCIDE

HOVHANNISYAN M.

hovhannisyanmari@gmail.com

While contriving a state policy with the intention of building up a developed country with democratic values and civil society, there is always a moot point concerning its own history, politics of past and national identity. The concern is strengthened if the past is difficult since the question of what to do with that past is raised. Should it be remembered or forgotten? What would be the influence of that past on the state and the society that strive for a stable development? Should it be ignored or does it need a reinterpretation? The question becomes much more sensitive when the difficult past is linked to the history of another nation or a neighboring country, when the relations with the neighbor to some extent or in large are conditioned by its present position towards that past. In this respect, the knowledge of the Armenian Genocide is of paramount importance both for the Armenians and the Turks.

The denial of well-documented mass atrocities carried out against the Armenians in the 1890s and at the beginning of the 20th century in the Ottoman Empire has become a subject of conflict between Armenia and Turkey for more than a century. In the current dynamics of globalization, the lack of healthy relationships between the neighboring countries brings about political, economic, social issues and a number of other consequences, which in their turn have a negative influence on the development of the region – the Middle East and the South Caucasus, as well as incites continuous welter in the world politics, i.e., modern great powers use this fact to lead their national interests and realize their long-standing strategic plans in their relationship with other players. Therefore, the comprehensive analyses of the past, the disclosure of unknown facts and the demonstration of constructive approaches to the resolution of difficult issues are of crucial significance.

It should be noted that besides its socio-economic, political, and military consequences that impede the improvement of the relationship between the two states and nations, the proper addressing of the past bears morally vital consequences for the mankind in general. The appropriate evaluation of the past events creates new opportunities to avoid the recurrence of similar events in

future. The proper addressing and evaluation of the human rights violations may establish a base for avoiding the recurrence of similar events; in particular the Holocaust, the Rwandan and Cambodian genocides and other massacres of the century might not have happened if the Armenian Genocide had been addressed properly. This is greatly emphasized by Adolf Hitler's widely quoted remark: "Who, after all, speaks today of the annihilation of the Armenians¹." However, there has been a lot of debate among scholars about the connection between the recognition and punishment of the committed atrocities and the prevention of similar crimes in future. Some scholars assert that the recognition and punishment of the committed crimes against humanity cannot prevent the recurrence of genocidal acts in future. As a matter of fact they provide the example of the Holocaust condemnation followed by the Cambodian, Rwandan genocides and other crimes against humanity². Those believing in the necessity of proper acknowledgment of genocides and genocidal acts provide their arguments³. Whether the adequate disposition towards crimes against humanity have the capacity to prevent the possible recurrence of similar acts or not is a question of a separate and comprehensive research. This paper aims at addressing the Turkish denial of the Armenian Genocide in the academic world, which in its form is as unique and complex as the Genocide itself.

Very often the Armenians have been accused of living in the past and seeing the future through the horrors of the past. It is frequently said that the past is unchangeable, thus there is no need to remember what happened long ago. On the contrary, it is essential to erase the difficult past from the memory and set up friendly relations with neighbors. Nenad Dimitrijevic, a professor at Central European University and an expert in transitional justice, states, "To silence the past means to identify, isolate and make publicly irrelevant that particular moment of our past which is not up to the best self-interpretation of our intergenerational

---

¹ **Kevork B. Bardakjian**, *Hitler and the Armenian Genocide*, Canada, The Zoryan Institute, 1985, p. 14.

² See **Maureen S. Heibert**, "Do Criminal Trials Prevent Genocide? A Critical Analysis", *Impediments to the Prevention and Intervention of Genocide: A Critical Bibliographic Review* Vol. 9, Samuel Totten (ed.), Transaction Publishers, 2013, p. 223–245.

³ **Հովհաննիսյան Մ.**, Որացման քաղաքականության արմատները, նորոգյա դրսևորումները եւ դրանց հետեւանքները, Ե., 2017, էջ 35:

shared identity⁴.” I believe that looking back is essential for both the Armenians and the Turks since it is a part of our common history. In the words of a renowned scholar, emeritus professor of philosophy Avishai Margalit “making the traumatic, repressed communal memories open, explicit, and conscious is said to have healing power...this is the only way to overcome the irrationality that springs from the past trauma and the only way to gain peace of mind⁵.” And rightfully states Marta Minow, failing to respond to the trauma can bring about “intergenerational transmission of trauma⁶.” Thus, there is no doubt about the importance of remembering the past, and the denial is unacceptable. But what is denial and why is it dangerous?

Denial means closing eyes and ears and evading responsibility since the acknowledgement of the past wrongdoings requires a proper response and consequently restoration of the injustice done. In the words of the historian Vahagn Hakobyan “denial is a set of measures taken for political reasons to deny and/or distort the events and historical facts of both the past and the present⁷.”

The denial of the Armenian Genocide has long been on the agenda of the Turkish both scientific and political circles. The Turkish government spares no effort to deny the Armenian Genocide both in Turkey and outside its borders.

The Turkish official historiography has created and developed its own version of the events of 1915 of which the Turkish society has been convinced for decades. Any deviation from the state policy on that issue is perceived as a betrayal of the Turkish nation and the state which leads to persecutions and expulsion from that society. As Stanley Cohen asserts in his book “States of Denial: Knowing about Atrocities and Sufferings”, “the most consistent and elaborate state-organized attempt to conceal a record of past atrocities” is the Turkish government’s efforts.⁸

---

⁴ **Dimitrijevic N.**, *Duty to Respond: Mass Crime, Denial, and Collective Responsibility*, CEU Press, 2011), p. 57.

⁵ **Avishai Margalit**, *The Ethics of Memory*, Harvard University Press, 2002, p. 5.

⁶ **Minow M.**, *Breaking the Cycles of Hatred: Memory, Law and Repair*, ed. Nancy L. Rosenblum, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2002, p. 16.

⁷ **Hovhannisyan M.**, *Collision of Past and Present: The Collective Memory of the Armenian Genocide and the Turkish Denial*, Germany, Lambert Academic Publishing, 2012, p. 29.

⁸ **Stanley Cohen**, *States of Denial: Knowing about Atrocities and Sufferings*, Great Britain, Polity, 2001, p. 134.

On the Denial of the Armenian Genocide

It should be noted that the methods and mechanisms used in the Turkish denial policy have been elaborated and refined in the course of time in response to the actions taken to unveil the truth and restore the justice.

The Turkish denial of the Armenian Genocide was initially a political issue. It penetrated into the academic world mainly in the 1980s when genocide studies as a separate field in academia was formed, academic and research centers were established at different universities and institutes all over the world. For the most part this was conditioned by Germany's official acknowledgment and condemnation of the Holocaust, which was followed by the profound interest among scholars in the phenomenon of the crime against humanity.

In 1982 for the first time in the world history an academic conference dedicated to the Holocaust and other genocides was organized. The preparatory works began in 1979. In the words of Israel W. Charny, initiator and organizer of the conference, this was the first academic conference, which focused on the future with the aim to prevent similar events in future⁹. The information about the conference spread in 1980 and a year later, in 1981, 10 thousand booklets were sent to academic and research institutions with the call of papers. For the organization of such an unprecedented conference there was a need of a serious financial means. In the introduction of the book, Israel Charny details about the difficulties and obstacles created by the Turkish government. He states that many Jewish organizations decreased their financial support as the Turkish government threatened them with the safety of the Jews living in Turkey¹⁰. Moreover, there was also pressure on the scholars who dared participate in the conference. The Turkish government spared no efforts to prevent any reference to the Armenian Genocide in the worldly recognized academic conference. However, thanks to the efforts and perseverance of the organizers the conference took place as it had been planned and the panel dedicated to the analyses of the Armenian Genocide was kept in the program in its full form. This was the first explicit intervention of the Turkish government in the academic world to prevent the analyses of the Armenian Genocide. Later on the techniques were modified but the main goal –

---

⁹ **Israel W. Charny**, Shama Davidson, *The Book of the International Conference of the Holocaust and Genocide: Book One. The Conference Program and Crisis*, Tel Aviv, Israel, 1983, p. 11.

¹⁰ *Ibid.*, p. 16.

prevention of the analyses and research of the Armenian Genocide – remained the same.

Many publications followed the conference illustrating the Turkish official version of the events of the 20th century. In 1982 Foreign Policy Institute established in Ankara published a brochure with the title “The Armenian Issue in Nine Questions and Answers” illustrating the Turkish main denial theses¹¹. In the same year another booklet entitled “Setting the Records Straight on Armenian Propaganda Against Turkey” again with the initiation and sponsorship of the Turkish authorities was published, this time in the capital of the U.S.A. by the Assembly of Turkish American Associations based in Washington D.C.. The main message of this publication was that there was no genocide in the Ottoman Empire either during World War I or before that¹².

In the course of time the Turkish state could engage not only Turkish scholars but some foreigners in their efforts to deny the fact of the Armenian Genocide. The Turkish state initiated and financed publications of foreign scholars working at various institutions and universities around the world with the aim to create credibility around the theses and allegations made up by the Turkish official historiography. In 1983 New York University Press published a book by American historian Justin McCarthy entitled “Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire”, in which the facts were again distorted and presented according to the scenario elaborated by the Turkish state. Another book by the same author was published in 1984 entitled “Armenian Terrorism: History as Poison and Antidote”. It is worth mentioning that American historian Justin McCarthy holds an honorary doctorate from Boğazici University, Turkey, and is a board member of the Institute of Turkish Studies. In his book entitled “Armenian Terrorism: History as Poison and Antidote” McCarthy states:

By the end of the Eastern Anatolian wars, 1.2 million Muslims from Eastern Anatolia and the Caucasus had become refugees. More than one million of the Muslims of Eastern Anatolia had died, as had at least 130.000

---

¹¹ Foreign Policy Institute, The Armenian Issue in Nine Questions and Answers, Ankara, Foreign Policy Institute, 1982.

¹² Assembly of Turkish American Associations, Setting the Records Straight on Armenian Propaganda Against Turkey, Washington D.C., Assembly of Turkish American Associations, 1982.

On the Denial of the Armenian Genocide

Caucasian refugee Muslims. 870.000 of the Armenians of the six Vilayets had become refugees or had died. In Anatolia as a whole, 600.000 Armenians and 2.5 million Muslims had died. If this was genocide, it was a strange genocide indeed, one in which many more killers than victims perished¹³.

This was a well elaborated method of denial, which can be called a “game with the numbers of victims” used by both the Turkish scholars and the foreigners. Very often it is stated that the numbers presented by the Armenians are forgeries of one’s imagination. This was illustrated in the publication by the Foreign Policy Institute:

Armenian propagandists claim that as many as 1.5 to 2 million Armenians died as a result of “massacre”. Like the rest of their claims, this is also highly exaggerated, with the number claimed being increased over time¹⁴.

In 1985 another book entitled “The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed” by Kamuran Gürün appeared. In his book the author blames the victims for treason and states that the adverse circumstances during the inevitable relocation cause deaths:

The Armenians were forced to emigrate because they had joined the ranks of the enemy. The fact that they were civilians does not change the situation. Those who were killed in Hiroshima and Nagasaki during the World War were also civilians. Those who were killed during WWI in France, Belgium, and Holland were also civilians. Those who died in London during the Battle of Britain were also civilians. We gave above some examples as to how the civilians were killed. Turkey did not kill them, but relocated them. As it was impossible to adopt a better solution under the circumstances, it cannot be accepted that those who died because they were unable to resist the hardship of the journey were killed by the Turks¹⁵.

As stated above both foreign and Turkish scholars were engaged in the denial policy of the Armenian Genocide. In 1988 Esat Uras published his book “The

---

¹³ **Justin Mc Carthy**, *Armenian Terrorism: History as Poison and Antidote*, Ankara University Press, 1984, p. 90.

¹⁴ Foreign Policy Institute, *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, Ankara, Foreign Policy Institute, 1985, p. 29.

¹⁵ **Kamuran Gürün**, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, Palgrave Macmillan, 1986, p. 217.

Armenians in History and the Armenian Question” (1033 pages), in which he claimed that the whole Armenian history presented by the Armenians is fake and has no academic bases. In his denial he goes so far that claims even Armenian prominent historian Movses Khorenatsi or his work never existed and whatever is stated by the Armenians based on Khorenatsi's work has no credibility¹⁶.

The list of the publications denying the Armenian Genocide was growing year by year as the academic world working in the field of genocide studies got engaged in the research of the Armenian Genocide. On the other hand, the Armenians all over the world started intensively working on the international recognition of the Genocide.

In recent years there is a growing interest among Turkish students to conduct their research on the Armenian “issue”, Armenian Diaspora, events of 1915, etc. This can be viewed as a Plan B: i.e. to prepare as many scholars as possible who would later work in the field, hold responsible positions at institutions and universities not only in Turkey but mostly abroad. This statement is greatly proved by the fact that the Institute of Turkish Studies based in Washington D.C. has widely sponsored scholars both by financing publications and by providing academic scholarship to conduct research at different universities abroad.

According to the report issued in September 2017, the Institute of Turkish Studies from 1983 to 2017 has sponsored 137 individuals to write doctoral dissertations on the topics of their interest, i.e. Turkish history, Armenian issue, history of the Ottoman Empire, etc. The well documented information completely discloses the main directions of the new strategy adopted by the Turkish state in their denial policy. Approximately 90 beneficiaries of the Institute of Turkish Studies continued their professional activities at the institutes and universities, nearly 70 of them at 60 universities in the U.S., 5 of them in Turkey, 15 of the beneficiaries in different universities around the globe. As stated in the report, besides the above mentioned individuals who received scholarships, 12 beneficiaries, who received financial support from the Institute of Turkish Studies, continued research or administrative work at research centers, museums and libraries acting in the United States of America. In the report a special emphasis is

---

¹⁶ **Esat Uras**, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Ankara, Istanbul: Documentary Publications, 1988.

On the Denial of the Armenian Genocide

---

placed on the fact that by the support of the Institute of Turkish Studies education along the lines of the Turkish state and Turkish history has greatly enlarged at the American academia¹⁷.

Another hazardous mechanism used by the Turkish state has been the politics and its international relations. For many years the Turkish government has warned and threatened other states that made attempts to recognize or have already recognized the reality of the Armenian Genocide or adopting bills which would ban the denial of the Armenian Genocide. A notable example of such is the statement made in 2012 by Recep Tayyip Erdoğan, former Prime Minister and currently president of Turkey, to break the ties with France when the bill to criminalize the Genocide denial in France was on the agenda of the French Senate.

It has to be noted that in the course of time the Turkish government has changed its denial policy and nowadays they share the “pain” and equalize the sufferings of the Armenians and the Turks during WWI. In his statement on April 23, 2014 Recep Tayyip Erdoğan said, “The incidents of WWI are our shared pain”. Yet, we should hasten to add that this is a different topic and should be addressed in a separate research.

It is obvious that the Turkish denial is on a grand scale. And it would continue and escalate if there are no counteractions. The consequences of the denial of the past atrocities and, in particular, the Turkish denial of the Armenian Genocide and the methods of atrocities committed against the Christian population of the Ottoman Empire have become obvious in the recent developments in the Middle East Region. To be more specific I would like to give just two examples of the recent massacres that have many similarities with that of the Ottomans. One of them is the massacres committed by the ISIS against the Yezidis in Northern Iraq when thousands of innocent people fell victim to the ISIS religious ideology, and the other vivid example is the Azeribaijani soldiers’ brutalities against the civilians in Nagorno Kharabakh in April 2016.

Besides its moral and psychological effects, new approaches to the past may serve as an aid to the beginning of the process of possible dialogue leading to

---

¹⁷ Beneficiaries of Institute of Turkish Studies Awards 1983–2017, Washington D.C., Georgetown University, 2017, p. 13.

reconciliation and eventually to peace in the Caucasus-Middle East Region¹⁸. In this sense, the establishment of democratic values, peaceful coexistence and stability, as well as the development of economy in the region largely depend on the states' policies.

ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԽՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Մ.

Ամփոփում

Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականությունը լիովին արտացոլվել է թուրք և օտարազգի մի շարք պատմաբանների աշխատություններում, որտեղ այդ ոճրագործությունը ժխտվում է ոգի ի բռին: Բայց այդ իրողության ժխտումն իսկ բացասաբար է անդրադառնում ինչպես տարածաշրջանում խաղաղության, այնպես էլ արդի աշխարհաքաղաքական զարգացումների վրա:

ОБ ОТРИЦАНИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

ОГАНЕСЯН М.

Резюме

Проводимая Турцией политика отрицания геноцида нашла отражение и в научных работах. Об этом свидетельствуют исследования ряда турецких и иностранных историков, всячески отрицающих факт геноцида. Политика отрицания геноцида имеет негативный резонанс как в вопросе сохранения мира в регионе, так и современных геополитических реалий.

---

¹⁸ **Taner Akçam**, Dialogue across an International Divide: Essays towards a Turkish-Armenian Dialogue, Canada, The Zoryan Institute, 2001.

THE TURKISH-AZERBAIJANI PAN-TURKISM PROGRAMS AND ARTSAKH IN 1917–1920

MINASYAN N.

minasyan.nelly@mail.ru

The Ottoman Empire was suffering an ideological, political and economic crisis early in the 20th century. The Empire needed a new ideology, which would stop the disintegration and the decline of the state and would restore its former power. During that period three ideologies were discussed in the Empire. Those were Ottomanism, Pan-Islamism and Pan-Turkism. The ideology of Pan-Turkism was formed in the Russian Empire and then it spread in the Ottoman Empire as well.

The Pan-Turkism became a state ideology when the “Union and Progress Party” came to power in the Ottoman Empire in 1908. The rise of Pan-Turkism during the last decades of the Ottoman Empire was brought about by specially propitious conditions, the impact of intellectuals from the Empire itself on the one hand, and from the ranks of the Outside Turks, on the other¹. It's important to note that from this period the interest of the Ottoman Turks in the Turks living beyond the borders of the Empire increased. In such conditions, the programs of Pan-Turkism were organized and the final goal was to unite all the Turkic peoples and to create the Great Turan state headed by the Ottoman Empire. The Young Turks entered World War I, having such programs and thoughts. Guided by Pan-Turkism programs, they at first intended to conquer Transcaucasia, then enter the Caspian Sea basin and Central Asia. Therefore, Transcaucasia was more important for the Turks at the beginning of the war. The Turks unleashed a war against Russia for Transcaucasia. During the war, the Turkish army suffered a series of defeats. However, the situation radically changed in Transcaucasia as a result of the revolution which happened in Russia in October, 1917.

Until the revolution, the Turks couldn't establish direct contacts with the Turkic population of the region. Though in that period the Turkish spies were more active in Transcaucasia. In fact, the situation, which was established after the October revolution, created propitious conditions for the Turks because they had the opportunity to cooperate with the Azerbaijani Musavatists.

---

¹ Landau J.M., Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation, Hong Kong, 1995, p. 29.

The Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism Programs and Artsakh in 1917–1920

On the other hand, World War I appeared to some activists among the Turkic groups in the Russian Empire as the watershed for their nationalist hopes². It has already been quite obvious that early in the 20th century, the Azerbaijanis were highly active in terms of their Pan-Turk nationalist awakening, second only to the Tatars³. Accordingly, the Azerbaijanis accepted the opportunity of cooperation with the Turks with great enthusiasm, they shared the programs of Pan-Turkism as well. The Turks also realized that the Musavatists were their supporters in Transcaucasia⁴. One of the propitious conditions of the Turkish-Azerbaijani cooperation was the fact that the Russian army left the front which was immediately occupied by Turkish troops. Another part was that Russia's Caucasian army didn't organize effective resistance against the Turkish advances. At the same time the provinces of Kars, Ardahan and Batumi which Russia conquered in 1878⁵ were given to the Turks by the Treaty of Brest-Litovsk. An important factor was the existence of weapons reserves left by the Russian army. The Azerbaijanis took those weapons and later used them against the Artsakh Armenians. We can say that there were real prerequisites for the Turkish-Azerbaijani cooperation, so the Pan-Turkism programs became primary. In essence, the strengthening of the Turkish-Azerbaijani cooperation would mean the realization of the first phase of the Pan-Turkism program. The October revolution and its results in Transcaucasia had a considerable influence on Artsakh. Artsakh appeared in the centre of the Turkish-Azerbaijani cooperation and unity, so the region gained significant importance for them. During this period, the Musavatists made their demands to the Armenian territories which besides Artsakh included Zangezur and Nakhichevan. It is worth mentioning, that Artsakh was a territory which was an obstacle for the Turks' plans of unification with the Azerbaijanis. For this goal, the two sides formed a joint front and tried to occupy Artsakh.

The Turkish-Azerbaijani forces were preparing to destroy Artsakh and exterminate all Armenians at the end of 1917 and at the beginning of 1918. The Musavatists were secretly meeting and negotiating with the military minister of the Ottoman Empire Enver Pasha and were preparing to support the Turkish troops.

---

² Ibid, pp. 14–15.

³ Ibid, p. 14.

⁴ **Карсеци А.** Конфликты между народами и пути их преодоления (к проблеме Нагорного Карабаха), Е., 1990, с. 27.

⁵ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 254, թ. 202:

According to academician H. Simonyan, “Until the end of 1917, Musavat was a miserable party, but at the beginning of 1918 Musavat became the strongest political party of Transcaucasia and pretended to decide the fate of the region”⁶. Cafer Seydahmet, a prominent figure in the Crimean Tatar national movement who visited Gence in those days, wrote in his memories that the Azerbaijanis were enthusiastically waiting for the Ottoman soldiers⁷.

During this period Artsakh lived in difficult political and economic conditions and the Turkish-Azerbaijani programs and inroads were connected with the security of the Artsakh Armenians. In our opinion, the physical existence of the Artsakh Armenians was endangered in case of the implementation of the Pan-Turkism programs. There was almost no power in Artsakh in November-December, 1917. The only local governmental body was the Executive Committee consisting of 72 members, almost completely inactive⁸. The Turkic-Tatar population used that situation and carried out looting, robbery and massacre. Besides, the absence of Artsakh government created favorable conditions for the Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism programs. On the other hand, the economic and political crisis in Artsakh gradually deepened and that was also a favorable factor for the Turkish-Azerbaijani cooperation. The representatives of the Artsakh Armenians were certainly worried about the situation, predicted the danger and started to take some actions. The first step was taken, when on the initiative of former commissar of the province L. Vardapetyan a meeting was held. During this meeting it was decided to create a temporary body of local authority which was named “Karabakh's Temporary Council of the Armenian Revolutionary Parties and Organizations” (“Inter-Party Bureau” for short). The Council consisted of 14 members: five Dashnaks, three Mensheviks, three Bolsheviks and three E'sers. The member of the Armenian Revolutionary Federation Hayrapet Musayelyan was the elected chairman of the Council⁹. Though the activity of Karabakh's Temporary Council was only confined to the city of Shushi, it was of great importance as it was the beginning of the statehood building in Artsakh. It should be noted that the provinces of Dizak, Khachen, Varanda and Djraberd were left

---

⁶ Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, էջ 290:

⁷ Kirimer C.S., Bazı Hatıralar, İstanbul, 1993, s. 302.

⁸ Հարությունյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Ե., 1996, էջ 16–17:

⁹ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, էջ 204:

The Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism Programs and Artsakh in 1917-1920

---

without authority. The Turkic population of Shushi also established the National Committee: most likely they were trying to participate in the above-mentioned processes.

Inter-Party Bureau couldn't establish order in Artsakh. The extraordinary session of Karabakh's Executive Committee was held on December 20, 1917. The Executive Committee resigned and an International or Inter-Ethnic Committee was created which included 13 people: six Armenians, six Muslims and one neutral person, as a head¹⁰. The main issue of the Committee was to regulate the interethnic relations, but it couldn't realize it and in future the interethnic contradictions became even deeper.

The independence of Azerbaijan was declared on May 27, 1918 and the threat to Artsakh became more real. The Musavatists tried to implement Pan-Turkic programs and forcibly connect Artsakh to Azerbaijan, thus establishing direct contact with Turkey. On the other hand, Turks were also guided by Pan-Turkism programs and tried to occupy Armenia. It should be noted that the presence of Turkic state in Transcaucasia was important for Turkey especially for realizing its Pan-Turkism goals. During the period under discussion, for the Young Turks to unite with the Muslims of the Caucasus was an important issue planned back at the beginning of the war. The main goal of the Young Turks was to conquer Baku, which would be a key to occupying other Turkic lands.

The British troops captured Baghdad and compelled Turks to concede Mesopotamia in early March, 1917. Moreover, the Russian influence in the territory of Iran was replaced by that of the English. In such circumstances, the defeat of the Turkish side was visible but even in this case the Turks would not give up the idea of conquering Baku. Germany also had ambitions towards this city. Enver Pasha sent his brother Nuri to Azerbaijan to achieve that purpose, and his task was to create armed forces from the local Muslims. Nuri Bey arrived in Gandzak with his headquarters on May 25, 1918. The government and people of Azerbaijan met Nuri Bey and the Turkish forces with great enthusiasm in Gandzak¹¹. On June 4, 1918, an agreement of peace and friendship was signed between Turkey and Azerbaijan¹². Once local Azerbaijani irregular units had been

---

¹⁰ Հարությունյան Հ., op. cit., p. 19.

¹¹ Զարևանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա, Ե., 1993, էջ 104:

¹² Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение: 1917-1920 гг., Баку, 1990, с. 30.

formed, Nuri Bey was promoted to the rank of Pasha and was named the as the commander of the new “Army of Islam”. Additionally, Enver Pasha gave his uncle, Halil Pasha, the command of the Eastern Army unit. At the request of Nuri Pasha, the Army of Islam was strengthened by the transfer of the 5th Turkish Caucasian division¹³. The Turkish forces moved to Baku headed by Nuri Pasha who proclaimed himself the surrogate of sultan and started the attack on June 28, 1918¹⁴. According to Enver Pasha, the Turks would conquer Transcaucasia, Northern Iran then the Trans-Caspian regions and Central Asia. The Turkish-Azerbaijani forces entered Baku on September 15, 1918. Not unexpectedly, in October, 1918 Enver ordered the Ottoman military commander in Baku Nuri Pasha to clean Azerbaijan from Russians and Armenians, in order to ensure the continuity of the Turkish-Turkic lands¹⁵.

The conquest of Baku was a serious danger for Artsakh. In such conditions the Inter-Party Bureau was self-dissolved on July 16, 1918. As a replacement for Inter-Party Bureau “Karabakh's Armenian People Temporary Government” was formed (“Council of Commissars”) the head of Karabakh's Armenian Revolutionary Federation Hayrapet Musayelyan was elected as its chairman. The Council of Commissars established local bodies, and its representatives were working on convening the first congress of the Artsakh Armenians. These processes were accelerated when the Musavat government of Azerbaijan and Nuri Pasha planned quickly to organize the union of Artsakh with Azerbaijan. The Artsakh Armenians decided to meet this challenge by establishing a real and complete government. The first congress of the Artsakh Armenians was convened in the hall of diocesan school of Sushu on July 22, 1918 and which continued until July 28¹⁶. This congress was an exceptional phenomenon in the life of the Artsakh Armenians. First of all Artsakh was declared a separate administrative-political unit. The National Council was elected and on the coalition principle the new government was formed. The latter was named “People's Government of Karabakh”. The government consisted of seven people that represented nearly all

---

¹³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekati, Ankara, 1993, Cilt II, s. 555-556.

¹⁴ **Ղարիբյան Ա.**, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1918-1920 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Ե., 2012, էջ 26:

¹⁵ **Landau J.M.**, Pan-Turkism in Turkey: a Study of Irredentism, London, 1981, p. 54.

¹⁶ **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախյան գոյապայքարը, Ե., 1994, p. 24.

The Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism Programs and Artsakh in 1917–1920

political views of Karabakh¹⁷. The “People's Government of Karabakh” was the highest governing body in Artsakh and its jurisdiction was spreading on the whole province. The next important event was the adoption of the declaration of “People's Government of Karabakh” on July 24, and there the main issues of the new state power¹⁸ were mentioned. The organizing process of “People's Government of Artsakh” was completed by the adoption of this declaration. In fact, the long lasting and difficult process of creating the Armenian independent authority of Artsakh was ended by this event. The Artsakh Armenians confirmed their independence and the aspiration to have a state. In essence, the Artsakh Armenians were in this way answering the Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism programs.

On the other hand, the importance of Artsakh was reflected in the fact that Nuri Pasha's troops moved to Artsakh after seizing Baku. The conquest of this region would give an opportunity to the Turks to finally unite with Azerbaijan. On the initiative of the Turks, the Azerbaijani side presented an ultimatum to the Artsakh Armenians and demanded that they make a decision to join Azerbaijan¹⁹. The Turks occupied a series of territories, in particular Askeran with surrounding villages and approached Shushi. The city was occupied on September 25, when the Turks entered Shushi and were based in the Tatar part of city²⁰. At the same time it was already obvious that the Ottoman Empire was defeated in World War I. It adopted its defeat and left the war by the armistice of Mudros which was signed on October 30, 1918. Turkey was also obliged to remove its troops from the territory of Azerbaijan²¹. In this period the troops of Allies approached Constantinople and England demanded Turkey's capitulation. In such conditions from Constantinople a directive to remove the Turkish troops from Karabakh²² was received. However, the Turkish army did not hasten to leave Transcaucasia.

¹⁷ Հարությունյան Հ., op. cit., p. 25.

¹⁸ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. Сборник документов и материалов, Е., 1992, с. 13.

¹⁹ Барсегов Ю. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Комментарии к документам, т. II, М., 2009, с. 71.

²⁰ Ղարիբյան Ա., op. cit., p. 72.

²¹ Sinan Ateş, Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt 2, Sayı 5, Yaz 2013, s. 175.

²² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 57, թ. 215:

On the other hand the Kemalists also continued the Pan-Turkism program of the Young Turks and they tried in every way to ensure the unity between Turkey and Azerbaijan. It wasn't accidental that departing from Transcaucasia, the Turkish army left great reserves of weapons to the Azerbaijanis, as well as high-ranking officers and commanders (the most famous were Nuri Pasha, Halil Pasha and Kyazim Bey) for the formation of the Azerbaijani combative army²³. The leader of Kemalist Movement Mustafa Kemal was trying hard to finally solve not only the problem of Artsakh but also that of the Republic of Armenia. M. Kemal wrote to the Turkish politician Ali Fuat Cebesoy, "to start a successful war with the Armenians for the purpose of uniting Turkey and Azerbaijan"²⁴. The Kemalists began a war against the Republic of Armenia at the end of September, 1920²⁵.

Until the Turkish-Armenian war Soviet Russia began the process of establishing its authority in Transcaucasia. The sovietization of Transcaucasia started from Azerbaijan. The 11th Red Army entered Baku on April 28 and took the power almost without resistance. The government of Musavat collapsed and the establishment of Soviet regime in Azerbaijan²⁶ was announced. This fact was used to include Artsakh in the territory of Azerbaijan. It should be noted that the troops of the Republic of Armenia headed by Dro entered Artsakh on April 14, 1920. The meeting of the representatives of the Armenian population of Dizak and Varanda was held in the village of Nerqin Taghavard on April 18, 1920. During the meeting it was decided to form a temporary government and Dro was elected as the general commander of the army. The first session of the Government was convened on April 23, 1920 and it was decided to insist on the decision to recognize Artsakh as an inseparable part of Armenia²⁷. The units of the 11th Red Army entered Shushi on May 12, 1920. Negotiations began between the member of military council of the Caucasian front S. Ter-Gabrielyan and Dro on May 19 in the village of Aknaghbyur. Dro agreed to leave Artsakh with troops on May 25.

---

²³ **Ուրտաթյան Բ.**, Արցախյան գոյապայքարը, էջ 35:

²⁴ **Киракосян Дж.** Младотурки перед судом истории, Е., 1986, с. 334.

²⁵ **Սաֆրաստյան Ռ.**, Թուրք-հայկական պատերազմի շրջանի թուրքական վազերագրեր (1920 թ. նոյեմբեր), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ, հ. XXV, Ե., 2006, էջ 412–442:

²⁶ **Манасян А.С.** Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Е., 1998, с. 6.

²⁷ Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах, Степанакерт, 1989, с. 34.

The Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism Programs and Artsakh in 1917–1920

The 10th conference of the Artsakh Armenians took place on May 26, 1920 in Taghavard village of Artsakh and the province was declared Soviet²⁸. Headed by Saqo Hambaryan a revolutionary Committee was established.

In essence, the sovietization of Artsakh meant that the Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism programs had failed. On the other hand, it would be naive to think that the sides gave up those programs. The future events testified to this. Soviet Azerbaijan adopted the policy of Musavat towards Artsakh and had a purpose of first occupying Artsakh then Zangezur. The consistent policy of Soviet Azerbaijan's government was undoubtedly the visible result of the Soviet-Kemalist agreement²⁹.

Conclusion: The Turks had an opportunity to establish a contact with Azerbaijanis as a result of the events which happened in Transcaucasia in 1917–1918. The Azerbaijani leadership shared the Pan-Turkism ideas, so making a point of cooperating with Turkey. Artsakh had a great importance for the Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism programs, because this region was a barrier for the unity of Turkey and Azerbaijan. That was the reason why in this period the Turks and Azerbaijanis tried to annex Artsakh to Azerbaijan. The twofold answer of the Artsakh Armenians to the Pan-Turkism programs had two main aspects: the first they laid the foundations of the statehood in Artsakh and the second they started to organize their self-defense. On the other hand, the failure of Pan-Turkism programs was connected with the sovietization of this region and in such conditions Turkey couldn't establish any kind of relations with the Turkic peoples. However, in our opinion, the foundation of the state of Azerbaijan and the adoption of this fact by other regional powers were the success of the Turkish-Azerbaijani cooperation. Besides, subsequently the issues of Artsakh and Nakhichevan were solved in favor of Azerbaijan. Nevertheless, we think that in this period the Artsakh Armenians solved their problems because predicted the future path of their existence which was to create a statehood and to confide to it.

---

²⁸ **Дадаян С.** Факты и вымыслы политической истории Нагорного Карабаха (1918–1923), Степанакерт, 2016, с. 112.

²⁹ **Ղարիբյան Ա.**, op. cit., p. 153.

Minasyan N.

ԹՈՒՐԲ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՆԹՅՈՒՐԿԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԸ 1917–1920 ԹԹ.

ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

Երիտթուրքերն Առաջին համաշխարհային պատերազմ մտան պանթյուրքիզմի ծրագրերով: Նրանց նպատակն էր միավորել թյուրքական բոլոր ժողովուրդներին և ստեղծել Մեծ Թուրան պետությունը: Մյուս կողմից, Այսրկովկասում իրավիճակը փոխվեց 1917 թ. հոկտեմբերին՝ Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխության հետևանքով: Նման պայմաններում թուրքերը հնարավորություն ստացան համագործակցել ադրբեջանցիների հետ և միասին փորձեցին կյանքի կոչել համաթյուրքական ծրագրերը: Թուրքիան ու Ադրբեջանը ձգտում էին միավորվել, իսկ Արցախը հիմնական պատճեն էր, ուստի նրանց համագործակցությունն ուղղվեց այդ տարածաշրջանի դեմ:

Արցախահայությունը համաթյուրքական ծրագրերին պատասխանեց երկու հիմնական գործողությամբ՝ Արցախում պետականության հիմքերը դնելով և ձեռնամուխ լինելով ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Հետագայում համաթյուրքական ծրագրերի չիրականանալը կապվեց տարածաշրջանի խորհրդայնացման հետ, որի պայմաններում Թուրքիան չկարողացավ որևէ բնույթի հարաբերություններ հաստատել թյուրքական ժողովուրդների հետ: Այս փուլում արցախահայությունը լուծեց իր առջև դրված խնդիրները՝ կանխորոշելով իր գոյության ապագա ուղին, այն է՝ ստեղծել պետականություն և ապավինել դրան:

ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ПАНТЮРКИСТСКИЕ ПЛАНЫ И АРЦАХ В 1917–1920 ГГ.

МИНАСЯН Н.

Резюме

Младотурки вступили в Первую мировую войну, преследуя пантюркистские планы. Целью младотурок было объединение всех тюркских на-

The Turkish-Azerbaijani Pan-Turkism Programs and Artsakh in 1917–1920

родов и создание государства Великий Туран. В связи с революцией, произошедшей в России в октябре 1917 г., ситуация в Закавказье изменилась. В этих условиях турки получили возможность сотрудничать с азербайджанцами и совместными силами пытались реализовать пантюркистские планы. Турция и Азербайджан стремились к объединению, а Арцах был главным препятствием на этом пути, поэтому их сотрудничество было направлено против Арцаха, который в ответ на это приступил к организации самообороны.

Помимо этого неудача пантюркистских программ в будущем была связана с советизацией региона, в котором Турция не могла установить каких-либо отношений с тюркскими народами. На этом этапе армяне Арцаха решили поставленные перед ними задачи, предопределив свое будущее, а именно – создание государственности.

1918 GHARAKILISA INCIDENTS AS CONTINUATION OF THE OTTOMAN GENOCIDAL POLICY

HAYRAPETYAN A.

armenani@mail.ru

Gharakilisa incidents of 1918 have been referred to by the Armenian historiography from the perspective of May heroic battles. There have been various opinions and viewpoints on the general strategic situation existing in the region as well as individual figures; tens of memoirs, scientific monographs and documentary collections have been published. Meanwhile the study of many significant issues such as the research of the demographic and economic policy conducted here have been left out of historians' sight.

Hereby we would like to introduce the period and consequences of the Ottoman genocidal policy in the Pambak uyezd as the main subject of the research via combining newly found archival materials, scientific literature, eyewitness memoirs and periodical press releases.

The military-political situation in the Caucasian frontier of WWI changed drastically in the spring of 1918 to the detriment of the Armenian people. The Turk-Transcaucasian war which resumed on April 1 turned into the triumph of the Turkish troops.

After the fall of Kars, the Turks presented an ultimatum at the night of May 14 demanding to hand over Alexandrapol, and the next morning without waiting for the answer attacked the city and the villages in Eastern Shirak.

A few days later some Turkish troops fled from Alexandrapol to Yerevan, some of them entered Pambak and on May 28, after 4-day bloody fights occupied Gharakilisa¹.

What was carried out by Turkish troops and local Muslims was the direct continuation of the Armenian Genocide only in more cruel and uncompromising ways.

---

¹ For details of the heroic struggle in Gharakilisa see: Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ.՝ Մարության Ա., Դալ-լաքյան Վ., Ե., 2008: Սարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա, 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը, Ե., 1998:

1918 Gharakilisa Incidents as Continuation of the Ottoman Genocidal Policy

---

The sudden fall of Alexandropol resulted in a tremendous panic, causing unorganized and chaotic migration. Tens of thousands refugees escaping from the Turkish sword fled to Echmiadzin and Pambak.

According to eyewitnesses, about 200,000 people (9,000 from Basen, 4,000 from Kaghzvan, more than 60,000 from Kars region and more than 70,000 from Alexandropol and Eastern Shirak villages) had gathered in the region of Pambak on the eve of the Turkish invasion. This was a huge mass occupying the area of about 40 miles (42.5 km)² from Galtaghchi to Greater Gharakilisa.

The guard troops of the 11th Turkish division entered Gharakilisa in the evening of May 28. On the eve of Gharakilisa invasion, people of blockaded Gharakilisa sent a delegation of 6 people to Arjut asking the Turkish commander Jemal Javid bey “to accept Gharakilisa’s subordination and protect people from being violated”.

Reassuring the delegates, he stated that no Armenian would be injured and that special measures would be taken to restore the normal life in Gharakilisa and help the refugees³.

At the same night the massacre of the peaceful Armenian population began. The Turkish soldiers accompanied by the local Muslims from Saral, Arjut and Ghanjughaz villages attacked Ghishlagh. The same occurred in Gharakilisa. The Turkish soldiers with the local Muslims from Vardanlu and Hallavar killed 156 Armenians in a village district called “Verin tagh” (upper district) in one night. A place called “Aslan beg’s Hollow” became their tomb⁴.

Generally, in 9 vilages of Pambak district at the night of May 28 besides the western Armenians, and Armenians from Shirak and Kars, Turks killed 1269 people from Pambak (156 in Gharakilisa, 250 in Ghishlagh, 43 in Darbaz, 200 Bzovdal, 65 in Hajighara, 15 in Efendi, 350 in Hamali, 40 in Yaghubli, 150 in Parni)⁵.

---

² **Էջիբեկյան Հ.**, Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Ե., 1947, N 8, էջ 57: **Ղազարեան Մ.**, Դէպքերը Ղարաքիլիսայի շրջանում. տպատրուկիւններ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, N 102, 2 յունիսի:

³ Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, էջ 112:

⁴ **Խանզադյան Խ.**, Հուշեր և տպավորություններ 1919 թ., ծանոթագրությունները և առաջաբանն ըստ Մ. Սանթրոսյանի, Ե., 1998, էջ 91-92:

⁵ NAS RA, fund 227, list 1, work 4, p. 12. fund 240, list 1, work 240, pp. 36-37.

In a few days Turks brought back the horrified survivors and killed them all in the possible worst ways⁶.

According to the contemporaries, the cause of the mass slaughter of the peaceful population in the above-mentioned villages was their support to the Armenian troops fighting against the Turks in those areas. According to the eyewitness M. Ghazaryan, one of the canons of the Armenian troops shooting in the direction of the Turkish positions during the last days of the heroic battles was situated in Ghishlar⁷.

We do not aim to explain the mass slaughter of the peaceful population of Pambak because of their participation in the fight against the Turkish troops and local Muslims. However, it should be mentioned that the population of Gharakilisa and the villages nearby refused to flee and become refugees, and this was devastating.

The homeowners forced the population not to move anywhere and not to even move the women from their villages. “No one has the right to leave the village, we will stay here and we will die here,” said Ghishlagh Village Head Avetik⁸.

In their memoirs, contemporaries also touch upon the issue of Armenophobia in Pambak's Muslim population during the Ottoman domination and try to understand its reasons. The eyewitnesses Mushegh Ghazaryan and Khoren Khanzadyan, tend to explain it by punitive attack organized by the Dashnaks – Vagho, Arshak, Khzmal, Chopur Davit, Aso, Vaghinak and others on the Turkish-populated village of Vardanlu.

M. Ghazaryan writes that, “when the Turks were moving toward Pambak, the Turks from Vardanlu joined the Turkish regular troops becoming the guides of the conquerors”⁹.

It is difficult to say to what extent the tactics of the Dashnak group could be justified. However, one thing is obvious: by intervening Vardanlu they prevented the attack of Greater Gharakilisa, prepared by the Pambak Muslims who had managed to accumulate large amounts of arms and were almost ready to start the

---

⁶ **Խանզադյան Խ.**, op. cit., p. 95–96:

⁷ Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, էջ 115:

⁸ Ibid.

⁹ Մանրամասն տե՛ս **Խանզադյան Խ.**, op. cit., p. 86: Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, էջ 102:

1918 Gharakilisa Incidents as Continuation of the Ottoman Genocidal Policy

---

attack. The actions of the Dashnak group distracted the attention of the Turks and saved the Armenian population in Gharakilisa. Nevertheless, this could not change the situation radically, for the extreme expression of Armenophobia was spread all over, particularly in the villages of Sarali, Arjut, Ghanjughas, Hallavar, etc.

Since May 29, the mass deportation and massacre of the civilian population have been officially recognized. The entire Armenian population of the region was declared a prisoner of war, and movable and immovable property was state property. After having searched the houses and hiding places, Turks gathered men, and after three days of keeping them hungry, took them out in groups of 400–500 people, tied and drove them in different directions.

The first group of the captives was shot dead at the “Badal-Oglu Source”, the second one was shot dead in the south of Gharakilisa in the place called “Takhaghbyur pits”, the third one – near the village of Vardanlu, near the carriers’ carriages, the fourth one – in the forest of “Vanants Dzor”, the fifth one – at the slopes of the Maimex, in Mets Dzor mines and in the village of Yaghubli, near Sargis Church, and the sixth one – in the barns of the village of Hajighara¹⁰.

Javid Bey designed a genius program to exterminate the Armenians and get rid of their “criminal” label. The captives were shot dead at the heights where the attacking Turks had positioned two days before. In other words, an attempt was made not to display the massacre of the peaceful population.

Moreover, the captives were executed by approximately the same number in each position. For example, the sixth group was driven towards Hajighara because there the number of dead Armenians was insignificant¹¹. By slaughtering, the Turks were creating an illusion of equal fighting in each position¹².

According to H. Avetisyan, as a result of that massacre 4000 people from Shirak and Pambak, Armenian officers and soldiers who had been captured during the heroic battle of Gharakilisa or afterwards surrendered to the

---

¹⁰ Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, էջ 120:

¹¹ The Turkish military commander Kazim Karabekir referring to the failure of the Turkish troops in Hajighara in 1919 briefly stated: «...գյուղի մոտ կանայք և գյուղացիները կացիներով զինված կոտորում էին հետ քաշվող թուրք զինվորներին»: (See Копия доклада, представленного американской делегацией, возглавляемой генералом Харбордом, относительно боевых действий 15-ого Кавказского армейского корпуса в 1918 г., Эрзерум, 1919, с. 10–11).

¹² **Խանգաղյան Խ.**, op. cit., p. 92–93:

generosity of the winners; the defenseless Western Armenian refugees and others were shot dead¹³.

On May 30, Javid fulfilled the next episode of his sinister plan. In Gharakilisa, it was announced that the railroad officials and workers were forced to register and pass the work within 24 hours. Approximately 500 people believed and got registered and did not return any more. The following morning, they were divided into groups of 40–50 people, were driven in the direction of the heights of Maimekh and Altuntakt, and were forced to dig tombs, and then shot dead in front of those tombs, so that they fell down and covered the first ones. According to contemporary eyewitnesses, many foreign workers went mad witnessing this scene¹⁴.

On the seventh day of the Pambak occupation, the discipline was restored in the army, and the massacres, at least in the afternoons, ceased. Instead, night attacks were intensified. Farmers and village heads started to disappear in a “mysterious” way (the Turks demanded them to hand over the beautiful women and girls of the villages, and if they were denied they killed the locals)¹⁵.

There were a lot of cases of kidnapping and raping women. According to Khoren Khanzadyan, Turks satisfied their sexual needs to the detriment of the Armenians, violating their honour¹⁶. Many villages, according to their own villagers' confession, were subjected to “total rape”. For example, Nalband. The men were expelled from the village and the women were raped. At the same time, not only young girls, aged 8–10, were raped, but also elderly women. Following the Turks' departure, the Pambak commissions registered a number of homosexuality cases, with the participation of the Ottoman army command and medical staff (with the direct participation of the division's physician Kamil Bey)¹⁷.

Today, when a century has passed, it is impossible to find out the exact figures to show the extent of this villainous phenomenon, and this can be accounted for by the fact that the population in the rural areas, as a rule, concealed the cases of dishonesty. The Armenian women responded to this

---

¹³ Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Ե., 1998, էջ 115:

¹⁴ NAS RA, f. 114, l. 2, w. 33, p. 52; f. 240, l. 1, w. 240, p. 44.

¹⁵ NAS RA, f. 121, l. 2, w. 79, p. 15.

¹⁶ Խանզադյան Խ., op. cit., p. 94.

¹⁷ NAS RA, f. 202, l. 1, w. 1271, p. 48.

1918 Gharakilisa Incidents as Continuation of the Ottoman Genocidal Policy

---

dishonesty by self-defense in exclusive ways – through suicide and poisoning. According to M. Ghazaryan, this was done by the members of the Aghababyan family – Michael, his wife, Vardanush, his daughters, Zanazan and Horomzim (Khoren the senior priest called this daughter Hripsime)¹⁸, his son Avetis with his wife and children, from the village of Ghishlagh the Maylians – Astghik, Lusik and Javahir¹⁹. Siranush and Arusyak with their mother from the Tsaturyan family from Alexandropol living with the Maylians and Aghababyans in the same yard as well as others committed suicide in the same way taking poison²⁰.

After the May upheavals, the corpses of the dead soon began to rot and the stay in Gharakilisa, even for the Turks, became impossible. Only in the middle of June the Turks favored to bury them in the tombs dug by the streets²¹, and another week later, the whole region suffered from typhus and cholera. Besides, there was a widespread famine²². In the absence of hospitals, only in July-August, more than 1,000 people died of epidemics and famine. According to contemporary witnesses, the epidemic took 378 lives in Ghishlagh, 127 in Darbaz, 286 in Hajighara, 35 in Bzoval and 48 in Yaghubli. The deaths from infectious illnesses in September reached a terrible scale. According to eyewitnesses, there were so many dead that their corpses remained in living houses and streets for many days, polluting air and water²³.

The Ottoman Empire, having been defeated in WWI, withdrew its troops from Pambak in October²⁴. After the Turks had left the district (former area of Greater Gharakilisa) according to the RA Ministerial council decision, it was taken from the Alexandropol uyezd and being unified with Dilijan and Karvansara districts became part of the newly-formed Dilijan region²⁵. A special commission

---

¹⁸ **Խանգադյան Խ.**, op. cit., p. 94-95.

¹⁹ Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, էջ 121-122:

²⁰ **Իրազեկ Յ.**, Մօտիկ անցեալից, պատմական դէպքեր եւ ապրումներ, 1917-1922, Պէյրուս, 1956, էջ 31:

²¹ Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, էջ 126:

²² Ibidem, p. 134.

²³ Ibidem, p. 135.

²⁴ Ղարաքիլիսէի յանձնումը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, N 20, 18 հոկտեմբերի:

²⁵ NAS RA, f. 203, l. 1, w. 4, p. 20.

was sent there in order to estimate the material and physical damage caused by Turks²⁶.

In the final report presented by the Commission to the Special bureau which had been formed in Tiflis headed by H. Tumanyan it was proved that the mass killings and exterminations carried out by regular Turkish troops and local Muslims were the result of the state-level Turkish genocidal physical extermination policy, designed and organized in advance, conducted against the Armenians (the population of Pambak district, 17 villages except for Hamzachimian which hadn't been captured were exterminated, and in 9 villages the slaughter was of large-scale dimensions).

In order to clarify the scale of the Turkish genocidal policy the committee members plied from place to place, compiled lists of the victims and captured but couldn't collect complete statistical data, that's to say they had to compile the lists having based on the memories of local population, they gathered the inhabitants of villages and compiled the lists according to the victims' names and surnames.

In this connection, a question arises: "How was the estimation process carried out in the villages of Ghishlagh, Darbaz, Bzovdal, Hajighara, Efendi, Hamali, Yaghubli, and Parni where 80% of the population was killed and whole families were extirpated?"

As a result, the lists missed out hundreds of surnames, the registration of the refugees and western Armenians (subjected to extermination in case of identification) were carried out with shortcomings, and in addition to the above-mentioned, there were no publicised information and data on a lot of villages. In the final report of the commission group it was mentioned that in general thousands of people were shot dead in the places near Gharakilisa but, unfortunately, no exact number of the victims could be presented. It should be assumed that the number varies from 3000 to 7000 apart from the killed 1470 locals. From the 886 captured and driven towards Erzurum only 95 managed to return²⁷.

---

²⁶ A. Ter-Harutyunyan and A. Shahbazyan as members of the commission were to estimate the scale of the caused material damage, and D. Gavrilov was to file the rape and murder cases (More detailed in NAS RA, f. 202, l. 1, w. 1271, p. 45–49).

²⁷ NAS RA, f. 202, l. 1, w. 1271, p. 47.

1918 Gharakilisa Incidents as Continuation of the Ottoman Genocidal Policy

No substantial success was achieved in the collection of accurate statistical information by the Akexandrapol municipal administration commission headed by Aram Virabyan that was sent to Great Gharakilisa in October – December in 1918.

In his memories, the first foreign minister and the Prime Minister of the first Armenian Republic Al. Khatisyan estimated about 7000 Armenian victims (including those who were captured during the days of the heroic battles)²⁸. In his telegram sent to the Council of Armenia on October 23, 1918, Dro too estimated about 7000 Armenian victims²⁹.

However, now, after a century, taking into consideration the above-presented facts it is impossible to agree with the accepted viewpoint existing in the Armenian historiography, according to which, as a result of those genocidal actions only 7000 people were killed.

Summing up the brief examination of the events taken place in Gharakilisa in 1918, we can conclude, that the Ottoman occupation hit hard the ethnic image of the population in 9 out of 28 villages of the district where mass slaughter and massacres were committed. Thousands of western Armenians, Armenians from Kars, Shirak, Alexandrapol were killed in Gharakilisa and nearby forests, the kidnapping, rape and forced Islamization of women reached an extremely large scale due to the genocidal scheme of the Turks³⁰.

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ 1918 Թ. ԴԵՊՔԵՐՆ ԻԲՐԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

1918 թ. մայիսի վերջին տիրելով Մեծ Ղարաքիլիսային, թուրքական կանոնավոր զորքերը՝ տեղական մահմեդականների աջակցությամբ, իրագործեցին

²⁸ **Խատիսյան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուք, 1968, էջ 80:

²⁹ NAS RA, f. 198, l. 1, w. 16, p. 1.

³⁰ «Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 18SH-6A007 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում»:

արևելահայության ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականություն: Տեղամասի 17 հայկական գյուղերում կազմակերպվեց խաղաղ ազգաբնակչության կոտորած, ևս 9-ում այն կրեց զանգվածային բնույթ: Ղարաքիլիսային հարակից անտառներում թուրքական կանոնավոր զորքերի կողմից կոտորվեցին հազարավոր արևմտահայեր, կարսեցիներ, շիրակցիներ ու ալեքսանդրապոլցիներ:

Օսմանյան տիրապետության ամիսներին ահռելի չափերի հասան կանանց առևանգման, բռնաբարության ու բռնի մահմեդականացման դեպքերը: Օսմանյան ցեղասպանական քաղաքականության հետևանքները ճշգրտելու համար այստեղ գործողված հանձնախմբերի ոչ բավարար իրազեկության հետևանքով այսօր՝ այդ իրադարձություններից մեկ դար անց, թուրքական ոճրագործության ստույգ չափերը պարզելն անհնար է:

КАРАКЛИССКИЕ СОБЫТИЯ 1918 Г. КАК ПРОДОЛЖЕНИЕ ОСМАНСКОЙ ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

АЙРАПЕТЯН А.

Резюме

К концу мая 1918 года турецкие регулярные войска, захватив район Большой Караклис, с помощью местного мусульманского населения приступили к уничтожению восточных армян: были убиты мирные жители 17-ти деревень, а в 9-и деревнях убийства носили массовый характер.

Тысячи западных армян – беженцев из Карса, Ширака и Александрополя также были уничтожены турецкими войсками в окрестных лесах Караклиса. Ужасающих масштабов достигли случаи насилия, похищения и принудительной исламизации женщин.

К сожалению, в силу недостаточно компетентной работы комиссий по раскрытию этих преступлений на сегодняшний день сложно выявить реальные масштабы содеянного турками.

FROM THE HISTORY OF ARMENIAN-TURKISH RELATIONS

NAJARYAN M.

meri.nadzharyan@mail.ru

On April 10, 2005, the Turkish Prime Minister Erdogan addressed the Armenian President with an official letter suggesting to create a council of historians to study the events of 1915. The Council, according to Erdogan, should examine the relevant materials kept in the archives of Turkey, Armenia and other countries and then present its conclusions to the international community. This letter, in fact, is a starting point for the new activation of Armenian-Turkish relations, preconditioned by the recognition of the Armenian Genocide.

In this letter Erdogan states that, “the painful memories of the past have left traces in our nations’ consciousness, and today they continue to hinder the improvement of friendly relations between the two countries”, moreover, Erdogan emphasizes that “the primary duty of the leaders of the two countries is to leave a peaceful and friendly environment for the future generations, where tolerance and mutual respect will prevail”. Lastly, the Turkish Prime Minister expresses hope that his “suggestion will receive a positive response from the Armenian authorities”¹.

Already on April 25, 2005, the President of the Republic of Armenia, R. Kocharyan, in response to Erdogan’s letter, expressed the opinion that, “As neighbors we should try to find ways to live in peace and harmony today and in the future”, and that’s why from the very beginning the RA offered Turkey “to establish diplomatic relations between the two countries, open borders and start a dialogue between the two countries and peoples”. In addition, the RA President emphasized the fact that, “governments are responsible for the development of bilateral relations and we are not eligible to leave it to historians”. Lastly, the RA President again suggested Turkey “establishing normal relations” between the two countries “without any preconditions”, as well as in this context creating “an

---

¹ See Սաֆարյան Դ., Ոսկանյան Վ., Մելիքյան Գ., Սաֆարյան Ա., Լեոնային Ղա-
րաբաղի հիմնահարցը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում, Ե., 2017,
p. 78-79.

intergovernmental commission to discuss any issues or all the important issues existing between the two countries, with the aim to solve them and achieve mutual understanding”². The US Ambassador to Armenia, John Evans, sent the response letter of the President of Armenia, published on Wikileaks, to the US Department of State, attaching his comments to it.

In his comments, the US Ambassador specifically noted that, “Erdogan's proposal is not new, and such calls had also been made by each Turkish administration in the past, aiming to counteract the Armenian Genocide recognition process”. According to Evans's observation, the news here was that “such a suggestion was made in writing and at the highest level”, which, according to Evans, “was a serious concern regarding the seriousness and sincerity of Erdogan's letter”. Evans also expressed his concern over the fact that “before reaching Yerevan, the letter had appeared in the Turkish press” and “had spread in the US Congress” aiming to show the US Congressmen that “the process of rapprochement and reconciliation was underway”, as well as that “there was no need for Congress Resolution”³.

During his meeting with the journalists of the “Milliyet” newspaper, Erdogan clarified his official statement addressed to the RA President. In this regard, the Turkish Prime Minister noted that he did not say that “only historians should deal with the Armenian issue”, in his opinion, “political scientists should join historians, but the final decision should be made by the politicians”. Then the Turkish Prime Minister expressed the conviction that he could not “accept those who misunderstand the terms and take deportation as “genocide”. Finally, reacting to R. Kocharian's response letter's offer to open the borders, Erdogan was surprised, “why do you continue the struggle for the international recognition of the genocide when you demand to open borders?”⁴.

Thus, if Turkey made specific preconditions for improving Armenia-Turkey relations, then the RA President both in his response letter addressed to Erdogan,

---

² Հայ-թուրքական հարաբերություններ, հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լսումներ, 2007 թ., 19-20 դեկտեմբերի, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Ե., 2011, էջ 414-415:

³ WIKILEAKS-ը հրապարակել է 2005 թ. Ռեջեփի Էրդողանին Ռոբերտ Քոչարյանի գրած նամակը, <http://2rd.am/hy/WikiLeaky-hraparakel-e-2005-t-Rejep-Erdoghanin-Robert-Kocharyani-grats-namaky>

⁴ “Milliyet”, 29.04.05.

and previously had repeatedly stated that Armenia was ready to establish diplomatic relations with Turkey without any preconditions and discuss any issues existing between the two countries at the highest level. Moreover, as the facts show, the RA leadership was not against and even positively reacted to Turkey's membership to the European Union (hereinafter the EU).

So, on February 17, 2007, the RA President who was in Paris, in his interview with the "Figaro" newspaper, touching upon the issue of Turkey's membership to the EU stated, "The process of Turkey's membership to the EU implies serious reforms aimed at the transformation of the Turkish society", which ultimately meant "progress towards a more predictable, more open Turkey, which is more tolerant to minorities, more prone to re-evaluate their own history". Besides, according to R. Kocharian, in case of Turkey's membership to the EU, "we will have a border with the EU, which would certainly be positive"⁵.

To present the position of Turkey's new leadership in relations with Armenia more fully, we find it necessary to briefly refer to the article entitled "The great Sin of the Turkish Press in the Armenian Question" published in the "Zaman" newspaper's April 16, 2007 Issue.

The author of the article, Selçuk Gultashly, touching upon the issue of the recognition of the Armenian Genocide, notes that "the genocide is a great lie" and that "Europe and the United States well know about it but ignore it for political speculations". According to the Turkish author, "European politicians" cling to the "genocide lies" with the aim of getting the votes of the Armenians during the elections. Then, the author touching upon the idea of "not counteracting the Armenian Genocide, the world encouraged their repetition" published in the April 13 Issue of the "New York Times", qualifies it as a "disgrace"⁶.

We consider that both Selçuk Gultashly and other Turks were well aware that even the closest allies of Turkey did not conceal the fact that "if they do not describe the genocide of Armenians as a genocide, it is done not to lose Ankara's alliance"⁷.

---

⁵ Ռոբերտ Քոչարյանի հարցազրույցը «Ֆիգարո» թերթին, 20.02.2007, <http://2rd.am/hy/Robert-Kocharyani-harcazruycy-Figaro-Tertin>

⁶ See **Սաֆարյան Դ.**, Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կարծիքը հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հիմնախնդրի մասին (2001-2007 թթ.⁸, «21-րդ դար», թիվ 1 (59), Ե., 2015, էջ 129-130:

⁷ Ibid.

From the History of Armenian-Turkish Relations

This is clearly supported by the fact that Resolution 106 on the condemnation of the Armenian Genocide adopted by The *House Committee on Foreign Affairs of the American Congress* on October 11, 2007, despite the efforts of the Armenian lobbying organizations in the United States and the active efforts of the Committee on Armenian Issues of the House of Representatives, however, was not put to the vote at the plenary session of the House of Representatives, as the Bush Administration vetoed it into the US Senate agenda, explaining that the Turks could take action to respond⁸.

Ultimately, according to the Turkish reporter, Europe and the US, without believing the fact of the Armenian Genocide, were trying to put pressure on Turkey, aiming to get the votes of Armenians in their countries in that way. The fact that both the United States and the European countries have been trying to solve their own problems with the demand for the recognition of the Armenian genocide by Turkey is beyond doubt. However, the real desire of the reporter is that he was trying to deny the fact of the Armenian Genocide in Turkey, moreover, the reporter stated the wrong opinion that the United States and European countries did not believe the fact of the Armenian Genocide, but at the same time pursued certain political goals.

As we know, in 2007, early parliamentary elections were held in Turkey on June 22, with the overwhelming majority of votes cast by the JDP. Moreover, one month after the parliamentary elections the nominated candidate from the JDP, A. Gul, won the presidential elections becoming Turkey's 11th president⁹.

During this period Turkey's ruling JDP initiated a new draft constitution of Turkey. The discussions were not smooth, meeting the criticism of the Kemalist nationalist opposition. Under such circumstances, Turkey was also facing the necessity of making a step forward in the Armenian-Turkish relations¹⁰.

At the end of 2007, parliamentary hearings on Armenian-Turkish relations were being held at the RA NA Standing Committee on Foreign Relations. One of the issues discussed was the suggestion by Turkish Prime Minister Erdogan to set up a commission to study the 1915 events.

---

⁸ The New York Times, 11.10.2007: The same in, Մամյան Լ., «Լոբբինգ»-ի դրսևորման ձևերը ամերիկահայության մեջ, «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես, (գիտական հոդվածների ժողովածու), Ե., 2015, էջ 199–200:

⁹ Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, Ե., 2014, էջ 320–321:

¹⁰ See Սաֆարյան Դ., Ոսկանյան Վ., Մելիքյան Գ., Սաֆարյան Ա., op. cit., p. 88.

During the hearings, in his speech RA Minister of Foreign Affairs, V. Oskanyan categorically denied Erdogan's suggestion, pointing out, "how can Erdogan's letter be taken seriously when there is article 301 in his country's criminal code that criminally punishes those who dare not only pronounce the word genocide, but even discuss the 1915 events?" According to Oskanyan, Turkey's suggestion was in fact a goal to "show Europe that Turkey has a good will, and wants to enter into dialogue and solve the most central issue with Armenians". Finally, the RA Minister of Foreign Affairs concludes that "the letter cannot be taken seriously because ultimately there are no normal conditions, there is no atmosphere to discuss such an important issue, and in such circumstances suggesting that historians and scholars are involved in the discussion of this issue is incomprehensible"¹¹.

Shavarsh Kocharyan calls on the participants to understand the situation in Turkey correctly, as according to him, "There have been deep changes in Turkey", so "we are the losing side in relations with Turkey, but we are ready to start relations without any preconditions"¹².

The foreign policy efforts of the RA in the period under discussion continued to have positive results in the international recognition and condemnation of the Armenian Genocide, the testimony of which was the recognition and condemnation of the fact of the Armenian Genocide by several countries. Certainly, the contribution of the Armenian Diaspora should not be underestimated.

So, on April 19, 2005, the Polish Parliament (Sejm) officially recognized the Armenian Genocide committed by the Ottoman Empire in 1915¹³.

On June 16, 2005, the German Bundestag unanimously adopted a resolution on "Remember and condemn the deportation and massacres of Armenians. Germany should support the reconciliation between Turkey and Armenia". The adoption of the resolution was undoubtedly a historical, political and legally significant event in the process of the international recognition of the Armenian

---

¹¹ ՀՀ արտգործնախարար Վարդան Օսկանյանի ելույթը ՀՀ ԱԺ Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ լսումների ժամանակ, 2007, 19 դեկտեմբերի, <http://www.mfa.am/hy/press-releases/item/2007/12/19/vo/>

¹² Քոչարյան Շ., Ազգային Ժողովրդական կուսակցություն, ելույթ «Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ»:

¹³ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը, երկրների ցանկ, <http://www.genocide-museum.am/arm/states.php>

Genocide. However, in addition, the resolution also contained certain negative aspects.

First, as seen in the title of the resolution, the term “genocide” was not used here, instead the expression “deportation and massacres” was used.

The second negative aspect was that the resolution was calling for a commission of historians to study the Armenian Genocide, something that, in fact, repeated Erdogan's call to the RA leadership. In this regard, we want to emphasize that it is senseless to study something that has long been explored and proven. In addition, the suggestion to create such a committee, in some sense, discredited the legislative bodies of the countries that recognized the Armenian Genocide as an undeniable reality, recognized and condemned it. Of course, the resolution also had positive aspects from which we would like to highlight the following:

1. Germany actually admitted its guilt in the deportation and massacres of Armenians.
2. The resolution condemned the persecution of specialists engaged in the disclosure of genocide in Turkey.
3. Resolution calls on Turkey to open borders and ensure economic development of the South Caucasus countries, including Armenia¹⁴.

On July 14, 2005, Venezuela's National Assembly adopted a resolution condemning “the first consciously planned, organized and implemented genocide of human history” against the Armenian people, and decided to apply to the EU “to postpone Turkey's membership to the EU until the recognition of the Armenian Genocide by Turkey”¹⁵.

On December 15, 2005, the *Seimas* of the Republic of Lithuania adopted a resolution condemning “the Armenian Genocide committed by the Turks of the Ottoman Empire in 1915”, and called on the Republic of Turkey “to recognize this historical fact”¹⁶.

On January 15, 2006, Argentina adopted national law No. 26199, which declared April 24 as ““Action Day for Tolerance and Respect between People” in memory of the Genocide of the Armenian people, and with the spirit that its

---

¹⁴ Պատկերավոր պատմություն. «Հայաստան-Թուրքիա: Մեծ բանավեճը», Եվրոպական կայունության նախաձեռնություն (ESI) 2009 օգոստոս, էջ 121–124:

¹⁵ See **Քոչարյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում, Ե., 2014, p. 43–44.

¹⁶ Ibid, p. 45.

memory will always be a lesson for the present actions and future goals". In addition, the law authorized all Argentinean Armenian workers, public servants, students in primary and secondary general education institutions "on every April 24 to have the opportunity to participate in the events commemorating the tragedy caused to their community"¹⁷.

On June 5, 2007, the Senate of Chile adopted a resolution condemning the genocide of more than 1.5 million Armenians "between the periods of 1915–1923" in "their ancestral lands"¹⁸.

On November 19, 2007, at the plenary session of the MERCOSUR Parliamentary Assembly in Montevideo, Uruguay, deputies representing Argentinean, Brazilian, Paraguay and Uruguay legislatures by a majority vote confirmed the decision on recognition of the Armenian Genocide unanimously adopted by the Human Rights Commission. The decision specifically states, "MERCOSUR's Parliament strongly condemns the 1915–1923 Armenian Genocide committed by the Ottoman Empire, which took the lives of 1.5 million people, expresses its support to the righteous Armenian nation". At the same time, the Parliament urges "governments and parliaments that had not yet recognized or condemned the Armenian Genocide to make such a decision"¹⁹.

It is clear that the discussions on the recognition of the Armenian Genocide in different international courts and parliaments, as well as the adoption of resolutions and laws should have been painfully accepted by Turkey and met counteraction.

On October 12, 2006, for the first time, the lower chamber of the French National Assembly adopted the Bill envisaging criminal responsibility for the denial of the Armenian Genocide. The latter was put into circulation when Turkey announced that it would not open its ports for the EU member, the Republic of Cyprus, and would not trade with it. And so, in our opinion, the adoption of the Bill became an additional measure of pressure on Turkey, and already in December by the inducement of France and Germany the negotiations for

---

¹⁷ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը, երկրների ցանկ, <http://genocide.am/news2.html?armenian>

¹⁸ Քոչարյան Վ., op. cit., p. 47.

¹⁹ ՄԵՐՈՍՈՒՐ-ի խորհրդարանի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ 2007 թ. նոյեմբերի 20-ի որոշումը, <http://www.mfa.am/hy/press-releases/item/2007/11/20/mercosur/>

From the History of Armenian–Turkish Relations

Turkey's membership to the EU which had been resumed by the European Council's decision in 2005 were stopped. The Bill was first introduced in the parliamentary debate in 2007, but was not adopted either by the Senate or the President²⁰.

At first sight, the adoption of the Bill by the lower chamber of the French Parliament (similar bills were also adopted in Switzerland, Slovakia, Greece, and Cyprus) may seem to be an effective way for fight against the Armenian Genocide denial by Turkey. However, the analyses of the facts show that the bills were largely circulated in the parliament of this or that country when for solving any political issue arising from the interests of any country an attempt was made to manipulate the issue of the Armenian Genocide.

Summarizing the questions raised in the article, the following inferences can be made:

1. The letter sent by the Turkish Prime Minister Erdogan to the RA President on April 10, 2005 is the basis of the new activation of the Armenian-Turkish relations.
2. Despite the RA President, R. Kocharyan's calls to Turkey to establish diplomatic relations between the two countries without preconditions and to open the borders, Turkey still continued to make preconditions for the RA.
3. Erdogan again, questioning the fact of the Armenian Genocide, diminished all the resolutions adopted by the parliaments of all countries in which the Armenian Genocide was accepted as an undeniable reality and condemned.
4. During the period under discussion, the Turkish side published articles on the pages of the press, which emphasized that both the US and Europe seemed not to believe the fact of the Armenian Genocide, and by putting pressure on Turkey in the recognition of the Armenian Genocide they only aimed to get the votes of the Armenian community in the United States and Europe.

---

²⁰ Մարության Ա., Եվրոմիության դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության հարցում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 2016, թիվ 1, էջ 14:

ՀԱՅ-ԹՐԻՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՆԱԶԱՐՅԱՆ Մ.

Ամփոփում

2005 թ. ապրիլի 10-ին Ռ. Էրդողանի՝ ՀՀ ղեկավարությանն ուղղված նամակը հայ-թուրքական հարաբերություններում կարելի է դիտարկել որպես զուտ դիվանագիտական քայլ: Նախքան այդ էլ թուրքական կողմը, նպատակ ունենալով ժխտել Հայոց ցեղասպանության փաստը ոչ պաշտոնական մակարդակով, կոչ էր անում ստեղծել պատմաբանների հանձնախումբ՝ Օսմանյան կայսրությունում 1915–1918 թթ. ողբերգական իրադարձությունները ուսումնասիրելու նպատակով: Ռ. Էրդողանի պաշտոնական գրությունը նախորդ նմանատիպ առաջարկներից տարբերվում էր նրանով, որ առաջին անգամ էր, որ թուրքական կողմը դիմում էր ՀՀ ղեկավարությանը պաշտոնական գրությամբ: Գրության բովանդակության շուրջ ՀՀ Ազգային ժողովի արտաքին հարաբերությունների մշտական հանձնաժողովն անցկացրեց հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ խորհրդարանական լսումներ, որոնց արդյունքում ձևավորվեց այն հստակ դիրքորոշումը, որ Ռ. Էրդողանը նման առաջարկով նպատակ էր հետապնդում ընդամենը ցույց տալ, թե, իբր, Հայաստանի և Թուրքիայի միջև պաշտոնական մակարդակով ընթանում են բանակցություններ՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հետ: Բայց իրականում թուրքական կողմը փորձում էր հնարավորինս կանխել ԱՄՆ-ում և եվրոպական շատ երկրներում ընթացող Հայոց ցեղասպանության պաշտոնապես ճանաչման և դատապարտման գործընթացը:

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

НАДЖАРЯН М.

Резюме

Письмо Эрдогана от 04.10.2005, адресованное руководству РА, можно рассматривать как дипломатический шаг в армяно-турецких отношениях.

Официальное письмо Эрдогана отличается от предыдущих тем, что впервые турецкая сторона на высшем уровне обращается к руководству РА с предложением создать группу историков с целью изучения «трагических событий в Османской империи 1915–1918 гг.». Во время слушаний по содержанию письма постоянная комиссия парламента РА по внешним отношениям высказала свою четкую позицию, согласно которой подобным заявлением Эрдоган всего лишь преследовал цель продемонстрировать, будто между Арменией и Турцией на официальном уровне ведутся переговоры по вопросу геноцида армян. Однако на самом деле турецкая сторона всячески пыталась препятствовать процессу официального признания и осуждения геноцида армян рядом стран Европы и Соединенными Штатами Америки.

**ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ «ԴՌՆԵՐԸ» ԵՎ
ԱՇՏԱՐԱԿԱԶԵՎ ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ ԸՍՏ ՍԵՊԱԳԻՐ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Ս.

sarayvaz@gmail.com

Ուրարտական արձանագրությունները պարունակում են տարաբնույթ կառույցներին առնչվող վկայություններ: Այդ կառույցների թվում կան նաև այնպիսիք, որոնք ակնհայտորեն ունեն ծիսապաշտամունքային և նվիրատվական բնույթ: Դա առաջին հերթին հիշատակվում է տվյալ շինություններում, ծիսական նվիրատվությունների կամ այդ նվիրատվությունների կարգի հաստատման առիթներով: Այս կառույցների որոշ մասը հանդես է գալիս իբրև պաշտամունքի ինքնուրույն սուբյեկտ, որոնց երբեմն աստվածներին հավասար զոհաբերվում են զանազան կենդանիներ, կամ որոնցից ուրարտական արքաները ակնկալում են օրհնություն և/կամ զանազան շնորհներ: Ուրարտուի պաշտամունքային կառույցներից շատերը արքաների կողմից անվանակոչվում/նվիրաբերվում են այս կամ այն, հիմնականում տերության գերագույն աստծուն՝ Էալդիին (Հալդիին): Մի շարք նման կառույցներ ուրարտական տեքստերում հանդես են գալիս փոխկապակցված, և նրանք հավանաբար ընդգրկված են եղել միևնույն պաշտամունքային համալիրների մեջ: Մենք այստեղ կանդրադառնանք Ուրարտուի առավել հայտնի երկու այդպիսի պաշտամունքային կառույցներին՝ դռներին ($K\dot{A}=le$) և suse աշտարակաձև տաճարներին: Կփորձենք տալ դրանց բնույթին, նշանակությանը և այլ հարակից հարցերին վերաբերող պարզաբանումներ: Տվյալ հոդվածում հիմնական շեշտը դրված է ուրարտական սեպագիր տեքստերի միջոցով մեզ հասած հետևյալ բնույթի տվյալների վրա.

1. պաշտամունքային կառույցների անունները և դրանց պատմալեզվաբանական վերլուծությունը,
2. կառուցման ձևը, վայրը, հարակից շինությունների բնույթը և դրանց փոխկապակցվածությունը,
3. առնչվող ծիսապաշտամունքային և նվիրատվական արարողությունների նկարագրությունը,

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

4. շինությունների կարևորության աստիճանը, տարածվածությունը, առնչվող դիցերը:

Անդրադառնանք այդ կառույցներին՝ առանձին-առանձին:

KÁ=le (šešte=le) դռներ

Դատելով մեզ հասած ուրարտական տեքստերից՝ դռները ուրարտական թագավորությունում ամենատարածված և կարևոր պաշտամունքային կառույցներից էին: Ուրարտական արձանագրություններում դրանք գրվում են KÁ-le/KÁ^{MEŠ}: Յ. Ֆրիդրիխը Տոտանում հայտնաբերված ^dHaldinine ušmašine ^mMinuaše ^dHaldinele šeštele šidištiale «Հալդիի զորությամբ՝ Minua-ն Հալդիի šeštele կառուցեց» [CTU A 5-45 A₁₄] կարճ արձանագրությունը համադրում է նույն արքայի թողած այլ արձանագրություններից մեզ հայտնի ^mMinuaše ^mšpušinešineše ^dHaldinele KÁ šidištiale» հատվածի հետ: Ըստ այդմ, նա, վերոհիշյալ šeštele (ըստ իրեն՝ šeištili) կոչվող շինությունը նույնացնում է KÁ-le/KÁ^{MEŠ} դռներ հոգնակի գաղափարագրի հետ՝ նկատել տալով նաև, որ դրանք երկուսն էլ դրված են հոգնակի թվով: Արձանագրություններում այս KÁ-le /KÁ^{MEŠ} դռներն հիմնականում առնչվում են Ուրարտուի գերագույն աստծուն՝ Հալդիին: Սակայն Միերի դռան արձանագրությունում Հալդիի դռների հետ միասին հիշատակվում է նաև ուրարտական գերագույն եռյակի մյուս երկու դիցերի՝ Teišeba-ի և Šiwine-ի, ինչպես նաև Uai-ի դռներին զոհաբերություններ կատարելու կարգը.

(1) GUD II UDU ^dHaldinaue KÁ GUD II UDU ^dIM KÁ ^{URU}Eridiane GUD II UDU^{MEŠ} ^dUTU KÁ ^{URU}Uišinine ... GUD II UDU^{MEŠ} ^dUainaue KÁ ^{URU}Niši[xxx]ne [CTU A 3-1₁₆₋₂₀] «... ցուլ 2 ոչխար Հալդիի դռներին, ցուլ 2 ոչխար Teišeba-ի դռներին՝ Eridia-ից, ցուլ 2 ոչխար Šiwine-ի դռներին՝ Uišine-ից, ... ցուլ 2 ոչխար Uai-ի դռներին՝ Niši[...]-ից»:

Ուշագրավ է, որ եթե Հալդիի դռները կարող էին լինել ամենուր, ապա մյուս դիցերին նվիրված նմանատիպ կառույցները, ըստ երևույթին, գտնվել են միայն որոշակի բնակավայրերում, հավանաբար իրենց պաշտամունքային

¹ Friedrich J., Uartäische Inschriften im Museum von Tiflis, Archiv für Orientforschung, 13. Bd., 1939-1941, 239: Սակայն, պետք չէ բացառել, որ իրականում šešte-ն այստեղ հանդես է գալիս հոգնակի թվով՝ մեկից ավելի կառուցված լինելու պատճառով, հմմտ. օրինակ՝ inele ^Éwarele šuwale (CTU A 9-19₅₋₇), ^mArgišišē ale ^É.GAL^{MEŠ} šiduule (CTU A 8-3 III₂₃₋₂₄) և այլն:

կենտրոններում. Erdiia-ում՝ Teišeba-ի, Uišine-ում՝ Šiwine-ի և Niši[...] -ում՝ Uai-ի: Ուրմիա լճից արևմուտք ընկած ժամանակակից Մահմուդաբադ բնակավայրում հայտնաբերված և Šebitu աստծուն նվիրված Rusa I-ի մի արձանագրությունում հիշատակվում են նաև Šebitu-ի դռները (I GUD I UDU «Šebitue T[AG] III UDU «Artuwarasaue I UDU «Šebituinaue KÁ [CTU A 10-6₃₋₅]): Ուրարտական արձանագրություններում դռներին առնչվող մինչ այժմ հայտնի վկայությունները հնարավոր է համախմբել հետևյալ կերպ:

ա) Դռների ձևը և կառուցման հանգամանքները: Ըստ արձանագրությունների, բոլորից շատ դռներ են կառուցվել Išrušine-ի՝ միանձնյա, Išrušine-ի և նրա որդի Minua-ի՝ համատեղ և հատկապես Minua-ի՝ միանձնյա կառավարման տարիներին: Սրանցից միայն մեկն է, որ գտնվում է Վանա լճի ավազանից դուրս՝ Ցոլակերտում: Մեկական արձանագրություններ են մեզ հասել Sardure II-ից (Արմավիր) և Rusa I-ից (Գավառ): Տարօրինակ ձևով դռների մասին վկայությունները ընդհանրապես բացակայում են Argište I-ի, II-ի և Rusa III-ի թողած արձանագրություններում: Փոխարենը Հալդիի դռներ են եղել Rusa II-ի կողմից կառուցած մի շարք քաղաք-ամրոցներում՝ Այանցում (Rusašinele ^{ŠADU}Eiduru-kai), Կարմիր բլուրում (^mWašaine KUR-ne ^dIM-ne URU), Արծկեում (Haldiei URU ^{KUR}Ziquine), Բաստամում (Rusai URU TUR): Ցավոք, Rusa II-ի թողած արձանագրություններից դռների կառուցման մասին հատվածները մեզ են հասել միայն Այանցից և Կարմիր բլուրից: Այդ վայրերում գտնվել են Rusa II-ի թողած ընդարձակ արձանագրություններ, որոնք գրված են suse տաճարների մուտքերի վրա (տե՛ս ստորև): Այս դռները՝ suse տաճարի հետ միասին, հավանաբար հանդիսացել են կրոնապաշտամունքային համալիրների մաս: Իրականում «դռներ» անվան տակ թաքնված են երկու տիպի կառույցներ: Առաջինները իրենցից ներկայացնում են եռաստիճան ժայռափոր խորշեր՝ դռներ, որոնց վրա առկա են պաշտամունքային բնույթի սեպագիր արձանագրություններ (նկ. 1ա–1,2): Այս խորշերը, փորված լինելով կարծր ժայռերի վրա, գրեթե ամբողջությամբ պահպանվել են ցայսօր: Ուշագրավ է, որ վերջիններս շարունակել են «դռներ» կոչվել իրենց գոյության ամբողջ ընթացքում: Այս՝ ժայռափոր դռների թիվը մեծ չէ, մինչ այժմ հայտնի են ընդամենը երկու այդպիսի կառույցներ: Առաջինը Վանի մերձակայքում գտնվող «Մհերի դուռ» կոչվող հանրահայտ խորշն է: Այն լավ հայտնի է և կարևոր դեր է խաղում հայոց «Սասնա ծռեր» էպոսում: Ինչպես պարզվեց հետազայում, այս խորշի վրա կատարված արձանագրությունը նվիրված է Հալդի աստծուն և պարունակում է ոչ միայն ուրարտական պաշտոնական դիցարանի կանոն-

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

նակարգված անվանացանկը, այլև նրա հետ առնչվող պաշտամունքային այլ տեղեկություններ՝ աստվածներին կատարվող զոհաբերությունների կարգը ներառյալ: Երկրորդ նման դուռը գտնվում է Աշտակերտում (Վանից մոտ 50 կմ արևելք), որի վրայի արձանագրությունում նույնպես խոսվում է զոհաբերությունների մասին: Սակայն, ի տարբերություն Մհերի դռան ընդարձակ արձանագրության, այն խիստ համառոտ է: Որոշ ուրարտագետներ այս դռների շարքին են դասում նաև ներկայումս Հազինե Փիրի կոչվող և Բալու բնակավայրերի մոտակայքում գտնվող ժայռափոր խորշերը², որոնց վրա նույնպես առկա են սեպագիր արձանագրություններ (նկ. 1բ-1,2): Սակայն վերջիններս թե՛ իրենց կառուցվածքային առանձնահատկություններով, թե՛ իրենց վրա պահպանված արձանագրությունների բովանդակությամբ տարբերվում են Մհերի և Աշտակերտի խորշերից (դռներից): Մասնավորապես, թե՛ Հազինե Փիրիի, թե՛ Բալուի խորշերը չունեն եռանիստ փորվածքներ, որոնք, ըստ երևույթին, դռներ կոչվող ուրարտական կառույցների, լինեն դրանք ժայռափոր խորշեր, թե շինություններ (տե՛ս ստորև), հիմնական հատկանիշներից են:

ա-1.

ա-2.

² Այս մասին տե՛ս, օրինակ, **Բադալյան Մ.**, Ուրարտական սեպագիր արձանագրություններով ժայռափոր դռները (խորշեր), Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք I, Վան, Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7–9 հոկտեմբերի 2010 թ.) նյութերի ժողովածու (այսուհետև՝ Ուրարտական սեպագիր արձանագրություններով ժայռափոր դռները ...), Ե., 2013, էջ 83–86; Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը, թեկն. ատենախոս., Ե., 2015, էջ 59–60:

բ-1.

բ-2.

Նկար 1. Եռախորշ (ա-1. Մհերի դուռ, ա-2. Աշոտակերտ) և միախորշ (բ-1. Բալու, բ-2. Հեգինե Փիրի) ուրարտական ժայռափոր արձանագրություններ:

Ուրարտական արձանագրություններում «դռներ» անվան տակ հանդես եկող այլ տիպի շինությունների կառուցման մասին մեզ են հասել բազմաթիվ տեղեկություններ: Դրանք որպես կանոն վկայված են շինարարական քարերի վրա, որոնք չեն կարող լինել ժայռափոր դռների մաս: Դատելով եղած վկայություններից, այդ դռները «կառուցվել» (šidišt-վել) են և մեծ մասամբ ունեցել են «պարսպապատ/շրջապարիսպ» (baduse)՝ ի հակադրություն ժայռափոր դռների, որոնք «պատրաստվել/ հատվել» (zad-վել) են և զուրկ են եղել վերոհիշյալ շրջապարիսպից: Որպես օրինակ բերենք հետևյալ դրվագները, որոնք ժայռափոր խորշի (Մհերի դուռ), սյան (Կարախան) և աշտարակաձև տաճարի/սրբավայրի մուտքի (Այանց/Այանիս) վրա կատարված արձանագրություններից են.

(2) ^dHaldie eurie ^mIšpuuiniše ^mSardurehineše ^mMinuaše ^mIšpuuinehineše inele KÁ^{MES} zaduale «Հալդիին՝ (իր) տիրոջը, Išpuuine-ն՝ Sardure-յան (այս) դռները պատրաստեցին (հատեցին)» [Մհերի դուռ, CTU A 3-1₁₋₂],

(3) ^dHaldie eurie ^mMinuaše ^mIšpuuinehineše ^dHaldinele KÁ šidištuele ^{URU}Aršuniuine badusie «Հալդիին՝ (իր) տիրոջը, Išpuuine-ն՝ Sardure-յան Հալդիի դռները կառուցեց՝ Արծունիոյն քաղաքին (քաղաքի համար)» [Կարախան, CTU A 5-30₆₋₉],

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

(4) ^dHaldie EN-ŠÚ ine suse ^mRusaše ^mArgištehineše šidištune eue ^dHaldinele ^{GIŠ}KÁ-le badusie ^mRusahina ^{ŠADU}eidurukai kušune atqanadune ^dHaldie ... išerhine inele ^dHaldinele KÁ šidištuule badusie «Հալդիին՝ իր փրորոջը (այս) suse-ն (ցոռոց-ը) Rusa-ն՝ Argište-յան կառուցեց և Հալդիի 'դռներ'-ը՝ պարսպապատ, Rusa-յան քաղաքում՝ eiduru լեռան մոտ/առջև, kuš-եց (հմմտ. հայ. կոշնօղ, կոշնօղ «ծոնող, ընծայող»), ընծայեց Հալդիին, ... հենց այսպեղ ? (այս) Հալդիի 'դռներ'-ն կառուցեցի՝ պարսպապատ» [Այանց, CTU A 12-1 I₁₋₂...I₅]):

Ակնհայտ է, որ իբրև դռներ պետք է դիտարկել այն ուրարտական աշտարակ-տաճարների (suse-ների) մուտքերը, որոնք եռանիստ են և իրենց կառուցվածքային հորինվածքով կրկնում են վերոհիշյալ եռախորշ դռները³ (նկ. 2 1,2): Ըստ երևույթին, մուտքերի եռանիստ կառուցվածքը ունեցել է կարևոր պաշտամունքային նշանակություն և սերտորեն կապված է դռների կրոնական բովանդակության հետ: Համենայն դեպս, բոլոր այն դռները, լինեն դրանք ժայռափոր թե կառուցված, որոնք չունեն նման տեսք, կրոնապաշտամունքային իմաստով դռներ չեն համարվել⁴ (նկ. 3): Մ. Սալվինին առաջարկում է կառուցված դռներն ամբողջությամբ նույնացնել աշտարակաձև տաճարների (suse-ների) հետ: Նա դա հիմնավորում է Rusa II-ի կառուցած Այանցի suse տաճարի վրա թողած արձանագրությամբ, որտեղ արքան նախ նշում է suse-ի և Հալդիի դռների կառուցման մասին, իսկ արձանագրության վերջում (անեծքի բանաձևում) նշվում է միայն Հալդիի դռները ոչնչացնելու մասին⁵: Սակայն իրա-

³ Tarhan T., Sevin V., The Relation between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches, *Bulleten*, 39, 1975, 407–410; Çilingiroğlu A., Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis, in: *Anatolian Iron Ages 5: proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6–10 August 2001/edited by A. Çilingiroğlu and G. Darbyshire*, Monograph, 31, 2005, p. 31, cit. 1: Հմմտ. Բադալյան Մ., Ուրարտական սեպագիր արձանագրություններով ժայռափոր դռներ ..., 2013, էջ 83–86:

⁴ Իբրև այդպիսի օրինակ կարելի է դիտարկել Argiste II-ի կողմից Erebone-ում կառուցված suse-ն, որի մուտքը եռանիստ չէ: Ըստ այդմ էլ տեղի համապատասխան շինարարական արձանագրություններում ընդհանրապես բացակայում է որևէ հիշատակություն դռների վերաբերյալ և խոսվում է միայն suse-ի կառուցման մասի:

⁵ Salvini M., The Inscription of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai) Cuneiform and Hieroglyphic: monumental stone inscriptions, in *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989–1998. Documenta Asiana VI*, ed. by A. Çilingiroğlu and M. Salvini, Roma, 2001, p. 260, 261 ծան. 14: Քննադատաբար այս մասին տե՛ս Дьяконов И. О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах [Древний Восток, V, Е., (այսուհետև՝ О некоторых направлениях ...), 1988, с. 161–165]:

Ավագյան Ս.

կանում անեծքի բանաձևում բառացի խոսվում է դռների վրայի արձանագրությունը ոչնչացնելու/ջնջելու մասին (տե՛ս ստորև): Իսկ այն գրված է հենց տաճարի մուտքի վրա, ինչից պարզ է դառնում, որ այստեղ Հալդիի դռները նույնացված են անմիջապես տաճարի մուտքի հետ: Պարզ չէ, թե՛ արդյո՞ք այլ շինությունների մուտքերը (դռները) նույնպես կարող էին լինել պաշտամունքի առարկա⁶:

բ) Ուրարտական թագավորության կրոնապաշտամունքային կյանքում կենտրոնական տեղ զբաղեցրած Միերի դռան արձանագրությունում, ի թիվս ուրարտական աստվածներին կատարվող զոհաբերությունների կարգի՝ նշվում է նաև ուրարտական դիցարանի գերագույն եռյակի՝ Խալդի-ի, Թեիսեա-ի և Տիվինե-ի, ինչպես նաև Սաի-ի դռներին զոհաբերություններ կատարելու մասին (1): Նմանօրինակ հիշատակումներ են պահպանվել նաև Այանցում և Կարմիր բլուրում Rusa II-ի թողած արձանագրություններում (Rusa II-ի ստանդարտ արձ.): Դրանցում, ի թիվս ուրարտական դիցերին կատարվող զոհաբերությունների, խոսվում է նաև Հալդիի գեներին և դռներին մեկական ոչխար զոհաբերելու մասին (UDU Դալդինաուե BE.LI UDU Դալդինաուե KÁ [CTU A 12-1 I₁/12-28]): Առավել ուշագրավ է Գավառի ուրարտական ամրոցի շինարարական մի քարի վրա Rusa I-ի թողած արձանագրությունը, որը հավանաբար նվիրված էր Տեբիտ աստծուն: Համաձայն այս արձանագրությամբ հաստատված կարգի՝ զոհաբերություն պետք է կատարվեր ոչ միայն Տեբիտ-ին այլև Տեբիտ-ի դռներին (I GUD I UDU ԴՏեբիտուե T[AG] III UDU ԴԱրտարասաուե⁷ I UDU ԴՏեբիտինաուե KÁ «1 ցուլ, 1 ոչխար Տեբիտ-ին թող զոհաբերվի, 3 ոչխար Արտարաս-ներին, 1 ոչխար Տեբիտ-ի դռներին»[CTU A 10-63.5]):

⁶ Պաշտամունքային դռների հնարավոր ձևերի հարցում մասնագիտական գրականությունում նախկինում նույնպես արտահայտվել են զանազան տեսակետներ, որոնցում դռներն ընկալվել են իբրև՝ 1) ժայռափոր խորշեր՝ հարակից կառույցներով (Плюцкий Б. Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 208; Дьяконов И. Предыстория армянского народа, Е., 1968, с. 147, прим. 2), տաճարային կառույցներ (Меликишвили Г. Некоторые вопросы социально-экономической истории Наир-Урарту (ВДИ, 1951, No 4, с. 32–33, прим. 3), համայն, որը ներառում է ինչպես ժայռափոր խորշը, այնպես էլ տաճարային կառույցները, հավանաբար նաև քաղաքի դարպասները (Հմայակյան Ս., Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի եռամասնության մասին պատկերացումն Ուրարտում, ՊԲՀ, 1, Ե., (այսուհետև՝ Պաշտամունքային շինությունները) 1986, էջ 116–118) և այլն:

⁷ Հնարավոր DĠIR Արտարասաուե «Արտարաս-ների աստծուն» ընթերցումը քիչ հավանական է, քանզի այդ դեպքում սպասելի էր՝ DĠIR ԱրտարասV(i)naue:

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

1

2

3

**Նկար 2. Ուրարտական աշտարակ-տաճարների եռանիստ մուտքեր
(1. Հայկաբերդ, 2. Այանց, 3. Ճմին):**

Ուրարտական աստվածների դռներին զոհաբերություններ կատարելու հանգամանքը վկայում է վերջիններիս՝ իբրև ինքնուրույն սրբություններ ընկալվելու մասին: Դռների պաշտամունքը հավանաբար եղել է ուրարտական կրոնական պատկերացումների անբաժանելի մասը: Իսկ Սաի-ի և Տեբիտ-ի դռների հիշատակումները տեքստերում, թերևս վկայում են այն մասին, որ դռներ են ունեցել նաև ուրարտական այլ դիցերը: Չի բացառվում, որ այլ աստվածների դռների տակ հասկացվել են նրանց վերացական՝ երկնային դռները միայն⁸:

⁸ Հմայակյան Ս., Պաշտամունքային շինությունները, էջ 118:

Նկար 3. Ուրարտական աշտարակ-տաճարների կառուցվածքով մուտք (Արին-Քերդ):

Պաշտամունքային դռներին կատարվող նվիրաբերությունների առնչությամբ հետաքրքիր վկայություն են պարունակում Քելիշինի երկլեզվյա արձանագրության հետևյալ տողերը:

(5) ^mlšpuuini[š] [^mdSar]durehineše naḥune urišhe [ga]z[u]le niribe gazule naḥune [URĪ.GAL]^{MEŠ} URUDU naḥune šani URUDU naḥune d[u?ni? naḥu]ne niribe tarae adani [ter]une ^dAldina KÁ arune ^dAld[ie] [e]urie ulgušiane e[dine] «lšpuuine-ն Sardure-յան բերեց (մեկտալյա) իրեր (°)՞՝ լավ, ունեցվածք՝ լավ, բերեց շրանդարյուններ՝ պղնձյա, բերեց կաթսա՝ պղնձյա, բերեց d[u?ni?], բերեց ունեցվածք՝ շատ adani (կրկին (°)) դրեց Հալդիի դռներում, մատուցեց Հալդիին՝ տիրոջը (իր) ողջության համար» [CTU A 3-11⁷⁻¹³]:

Բերված տողերից պարզ երևում է, որ Հալդիի դռներին զանազան ընծաների նվիրաբերման ընթացքում դրանք բառացի դրվել են այդ դռներում:

գ) Խնդրագրերի բանաձևեր: Ուրարտական տեքստերում բազմիցս հանդիպող այն բանաձևերում, որոնցում Ուրարտուի արքաները ողջություն և այլ շնորհներ են ակնկալում/խնդրում Հալդիից և այլ աստվածներից, հաճախ նշվում են նաև Հալդիի դռները (Կարախան, Շուշանց, Վան, Հայկաբերդ, Այանց, Կարմիր բլուր): Ընդ որում, եթե աստվածների թվում Հալդիի կողքին

⁹ Շատ հեղինակներ ուրարտերեն niribe բառը թարգմանում են «հոտ», սակայն մեզ առավել հիմնավոր է թվում Ի.Դյակոնովի առաջարկած թարգմանությունը «ունեցվածք, սեփականություն» (Дьяконов И. О некоторых направлениях ..., էջ 169-170): Տե՛ս նաև **Այվազյան Ս.**, Ուրարտերեն-հայերեն բառապաշար և պատմահամեմատական քերականություն (այսուհետև՝ Ուրարտերեն-հայերեն բառապաշար), Ե., 2013, էջ 98-99:

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

նույնիսկ նշվում են նաև այլ աստվածներ, ապա միևնույն է դռների շարքում խոսվում է միայն Հալդիի դռների մասին, օրինակ՝

(6) *Ḫaldi bedi(ne) Ḫaldinane KÁ bedi(ne) manine ulguše pišuše alsuiše eṭardiše arni ušmaše ^mRusa ^mArgišteḫine ^{KUR}Šuraue ^{KUR}Biainaue ^mRusaše ale Ḫaldinane KÁ bedine gune ardiše gune arqauše manule* - «Հալդիի կողմից, Հալդիի դռների կողմից թող լինի՝ ողջություն, մեծություն, eṭardiše, առնական ուժ? Rusa-ին՝ Argište-յան, Šura-ին, Biaine-ին: Rusa-ն ասում է՝ Հալդիի դռների կողմից guni կարգ guni arqauše թող լինի» [CTU A 12-1 I₆₋₉/2₄₋₇],

(7) *Ḫaldine bedine Ḫaldinane KÁ bedine Ḫane bedine manuline ulguše ^[m]İšpuuine ^{md}Sardureḫine ^mMinua ^mİšpuuineḫine ewe nune Ḫaldi[ne] arni mani[ne] eue Ḫ[ane]* «Հալդիի կողմից, Հալդիի դռների կողմից, Սա-ի կողմից թող լինի՝ ողջություն İšpuuine-ին՝ Sardure-յան, Minua-ին՝ ^mİšpuuine-յան և նույնը (?) Հալդիի առնականությունից ? և Սա-ից» [CTU A 2-9 A1₄₋₂₁]:

դ) Դռներին առնչվող ծիսական արարողություններ: Ուրարտական թագավորությունում դռները, լինելով կրոնական կենտրոնական կառույցներ, կարևոր դեր են խաղացել ծիսապաշտամունքային պաշտոնական արարողություններում: Պահպանվել են մի շարք արձանագրություններ, որոնցում նկարագրված են դռներին առնչվող ծիսական զանազան արարողություններ: Յավոք դրանցից շատերը վկայված են դժվար ըմբռնելի հատվածներում և առայժմ մնում են անհասկանալի: Ընդհանուր առմամբ այդ արձանագրություններում խոսվում է արարողությունների ընթացքում դռներում/ից ծիսական զանազան առարկաներ (նաև՝ զոհաբերվող կենդանիներ կամ նրանց անդամահատված օրգաններ) տեղադրելու և/կամ վերցնելու մասին, ինչպես, օրինակ, հետևյալ դրվագներում.

(8) *^mRusaše ale aluše KÚ TUKUL/kumemuše BE.LI SIKIL Ḫaldinane KÁ(-ne) ḫaulie ...* «Rusa-ն ասում է՝ ով-որ սրբազան զենքերը, ‘մաքուր’ զենքերը Հալդիի ‘դռներ’-ից վերցնի...» [CTU A 12-1 IV₂₋₃/12-41₄₋₅/12-2 III₅₋₇],

(9) *aše zaure amuline ašḫuline kamnaḫe Ḫaldina KÁ ^mRusaḫinane zelde LUGÁL-e uuine* «երբ zaure թող այրվի (?), թող մաքուրցվի (?) նախապես, Հալդիի ‘դռներ’-ից՝ Rusaḫinele-ի, լեարդը (?) արքային թող սս(i)-արվի» [CTU A 12-1 VI₃₋₄],

(10) [naḥu]ne niribe tarae adani [ter]une ^dAldina KÁ arune ^dAld[ie] [e]urie ulḡuṣiane e[dine] «ունեցվածք շատ adani (կրկին (°)) դրեց (<)ալդիի դռներում, նվիրաբերեց (<)ալդիին՝ տիրոջը (իր) ողջության համար» [CTU A 3-11-13],

(11) ^mMinuaše ale aše ^{GIŠ}ulde tešule GUD III UDU ^dHaldie [u]rbuline [h]alule ašḫuline ewe ^dHaldina K[Á] ewe pulusinikai [a]še GEŠTIN^{M[ES]} [šu]uše wahule qarmehē ^dHaldie ašḫuline ^dHaldina KÁ [qa]rmehe ^dWarubane [qa]rmehe ^dHaldie [p]ulusinikai «Minua-ն ասում է՝ երբ խաղողույրը տե՛սարվի՝ ցույ, 3 ոչխար Հալդիին թող զոհաբերվի, խաղող (°) թող մաքուցվի (°) և Հալդիի դռներում և կոթողի առջև, երբ խաղողի թփերը/որթերը նորից (առաջին անգամ) տե՛սարվեն¹⁰, qarmehē¹¹ Հալդիին թող մաքուցվի (°) Հալդիի դռներում (-ի առջև ?), qarmehē Warubane-ին, qarmehē Հալդիին՝ սյան առջև» [CTU A 5-33²³⁻³⁶]:

Վերոբերյալ արձանագրություններից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում (11)-ը, որում փաստորեն նկարագրված է Հալդիի դռներում (կամ դրանց առջև) և սյան (խոսքը տվյալ արձանագրությունը պարունակող սյան մասին է) առջև Հալդիին և Warubane-ին խաղողի ծիսական ընծայաբերման արարողությունը¹²: Այն շատ բաներով հիշեցնում է մինչ այժմ պահպանված և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ծիսակարգ մտած խաղողօրինների արարողությունը, որը կատարվում է Ս. Մարիամ Աստվածածնի վերափոխման տոնին՝ Սուրբ պատարագից հետո և որի ընթացքում խաղողի առաջին բերքը ընծայվում էր աստծուն և օրհնվում¹³: Նկատի առնելով այն փաստը, որ հայ եկեղեցին քրիստոնեական տոների ժամանակացույցը հիմնական-

¹⁰ GEŠTIN գաղափարագիրը առանց GIŠ որոշիչ նշանի կարող է նշանակել նաև «գինի», ըստ այդմ, այս հատվածը հնարավոր է նաև թարգմանել «երբ նոր գինիները տե՛սարվեն», հմտ. **Salvini M., Wegner I.**, Einführung in die urartaische Sprache, Wiesbaden, 2014, p. 57: Կասկածելի է նաև [šu]uše (վանկագիր՝ [šú]-ú-še) «նոր» ածականի առկայությունը այստեղ, քանզի նրանից պահպանվել է միայն -ú-še-ն, իսկ ուրարտական այլ տեքստերում «GEŠTIN šuše» բառակապակցությունը չի հանդիպում:

¹¹ Ճշգրիտ իմաստը հայտնի չէ, միգուցե պետք է թարգմանել «պատարագ» (°), հմտ. հին հայ. *կամախ* «պատարագ, ընծա», **Ավագյան Ս.**, Ուրարտերեն-հայերեն, էջ 85: Ա. Գյոթցեն առաջարկում է «տոն» (°) իմաստը, **Goetze A.**, Revue Hittite et Asiatique, p. 24, Paris, 1936, p. 272-274:

¹² Ս. Հմայակյանը սույն հատվածը, մի փոքր այլ թարգմանությամբ, նույնպես կապում է խաղողօրինների արարողության հետ, **Հմայակյան Ս.**, Պաշտամունքային շինությունները, էջ 131:

¹³ **Օդաբաշյան Ա.**, Ամանորը Հայ ժողովրդական տոնացույցում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 95, 1978, էջ 23:

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

նում հարմարեցնում էր հեթանոսական տոների հետ, պետք է ենթադրել, որ խաղողորհնության արարողությունը հնում նույնպես կատարվել է օգոստոսի կեսերին՝ խաղողի բերքահավաքի մեկնարկին¹⁴: Այս տոնը հեթանոսական (անտիկ) շրջանում համարվում էր Անահիտյան տոներից մեկը՝ քանզի Անահիտ դիցուհին համարվում էր նաև պտղաբերության ու արգասավորության մարմնավորող: Ուրարտական շրջանում, ըստ երևույթին, այս դերը կատարում էր Warubane դիցուհին, որի պաշտամունքի հետ էլ, ինչպես երևում է վերոհիշյալ արձանագրությունից, առնչվել է խաղողորհների ծիսակատարությունը (տոնը)¹⁵:

Ե) Դռների ոչնչացման անեծքի բանաձևեր: Այանցում Rusa II կողմից թողած ընդարձակ արձանագրության անեծքի բանաձևը պարունակում է հետևյալ ուշագրավ տողերը.

(12) *aluše ine DUB-te ^dHaldinane KÁ tul*ru]lie [CTU A 12-1 VIII₄] «ով (այս) արձանագրությունը Հալդիի դռներից (դռների վրայից) ոչնչացնի (ջնջի/քերի)»:*

Քանի որ արձանագրությունը գրված է անմիջապես suse տաճարի մուտքին, ակնհայտ է դառնում, որ արձանագրությունում հեղինակը այն նույնացնում է Հալդիի դռների հետ: Այս դռները գիտակցվել են իբրև յուրատեսակ անցում (պորտալ) մարդկանց և աստվածների աշխարհների միջև,

¹⁴ Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է վերոհիշյալ դրվագը, որը սկսվում է «Minua-ն ասում է՝ երբ (խաղողի) որթը teš-արվի ցուլ 3 ոչխար Հալդիին թող զոհաբերվի ...» տողերով: Ակնհայտորեն այստեղ խոսքը այգեկութի մեկնարկի մասին է, որով և սկսվում է խաղողորհների տոնակատարությունը: Ըստ այդմ, teš- բայը թերևս պետք է թարգմանել «հավաքել (բերքը)» (**Wilhelm G.** The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages (Uartian, chapter 5), Cambridge, 2004, p. 132, հմմտ. հին հայ. *թես-ել* «ժողովել», **Այվազյան Ս.**, Ուրարտերեն. քերականություն և հիմնական բառապաշար, Ե., 2013, էջ 109–110):

¹⁵ Warubane դիցուհու պտղաբերության ու արգասավորության հետ ունեցած առնչությունների մասին տե՛ս նաև՝ **Лосева И.** Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен (к вопросу об иконографии бога Халди и богини Арубани) (Древний мир. Сборник статей, посвященных академику Василию Васильевичу Струве, М., 1962, 307–310); **Հմայակյան Ս.**, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 38–39; **Вардумян Г.** Дохристианские культы армян (Հայ ազգագրություն և բանասիրություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 18, Ե., 1991, էջ 79); **Այվազյան Ս.**, Ուրարտական դիցանունների ստուգաբանություններ (Բանբեր հայագիտության, № 1, 2017, էջ 35–37) և այլն:

որի խորհրդանշական բանալին, ըստ երևույթին, համարվել է ագռավը: Ընդհանուր առմամբ, ինչպես Հալդիի դռները իրենց կրոնական իմաստով, այնպես էլ Հալդիի պաշտամունքը ընդհանրապես, սերտորեն առնչվում են միջօրայականությանը¹⁶: Իսկ այն փաստը, որ դռները բնորոշ են եղել (ծոնվել են) ոչ միայն Հալդիին, այլև ուրարտական մի շարք այլ աստվածներին (ընդ որում, դրանք ի հայտ են գալիս մեզ հասած ուրարտական հենց առաջին իսկ կրոնական բնույթի արձանագրություններից), խոսում է վերջիններիս իբրև ուրարտական դիցարանի ընդհանրական կրոնապաշտամունքային հատկանիշներից (ատրիբուտներից) մեկը լինելու մասին: Այս բոլոր փաստերը, ևս մեկ վկայություն են ուրարտական կրոնի՝ իբրև մեկ միասնական և ձևավորված համակարգ լինելու օգտին: Այն, թերևս, կարելի է պայմանականորեն անվանել «Հալդիականություն»:

(^É)Suse «աշտարակ-տաճար»

Suse-ները, թերևս, կարևորագույն և առավել տարածված ծիսապաշտամունքային շինություններն էին ուրարտական թագավորությունում: Բոլորովին պատահական չէ, որ ուրարտական արքաները իրենց շինարարական արձանագրություններում ամենուր առաջինը հաղորդում են հենց suse-ի և միայն հետո այլ տիպի կառույցների շինարարության մասին: Բոլորից հաճախ suse-ները կառուցվում էին դռների հետ:

(13) *Ḫaldie EN-ŠÚ ini suse ṾRusaše ṾArgišteḫineše šidištune eue Ḫaldinele* *ḠŠKÁ-le badusie* [CTU A 12-1 I₁₋₂/A 12-2I₁₋₂] - «Հալդիին՝ տիրոջն իր (այս) suse-ն (ցունցն. նման թարգմանության համար տե՛ս ստորև) Rusa-ն՝ Argište-յան կառուցեց և Հալդիի դռները պարսպապար (՞) (կառուցեց)»,

(14) *Ḫaldinine ušmašine ṾMinuaše ṾIšpuuineḫineše Ḫaldie eurie ini suse šidištune É.GAL šidištune badusie* [CTU A 5-42 A₁₋₆] x 3 - «Minua-ն՝ Išpuuine-յան Հալդիին՝ տիրոջն (այս) suse-ն (ցունցն) կառուցեց, ամրոց կառուցեց պարսպապար (՞)»,

¹⁶ **Дьяконов И.** К вопросу о символе Халди (Древний Восток, IV, Е., 1983, с. 191-193); Архаические мифы Востока и Запада, М., 1990, с. 221, 224, ծան. 78; **Պետրոսյան Ա.**, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները: Հնդեվրոպական առասպելներ և պատմական նախատիպեր, Ե., 1997, էջ 23-32; **Petrosyan A.**, Haldi and Mithra/Mher, Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, 1, 2006, p. 222-232; **Radner K.**, Between a Rock and a Hard Place: Mušasir, Kumme, Ukku and Subria – the Buffer States between Assyria and Urartu”, in Biainili-Urartu, Acta Iranica, 51, Leuven, Ed. by Kroll et al., 2012, p. 253-254, և այլն:

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

(15) ^dHaldie eurie ^mlšpuuiniše ^{md}Sardurehineše ^mMinuaše ^mlšpuuinehineše
^dHaldiei suse šidišt[it]une [CTU A 3-2₁₋₂] x 2 «Հալդիին՝ տիրոջն lšpuuine-ն՝
Sardure-յան, Minua-ն՝ lšpuuine-յան Հալդիի suse (gning) կառուցեցին»:

Բազմաթիվ դեպքերում այս երկու կառույցները հանդես են գալիս, իբրև մեկ միասնական շինության տարբեր հարկաբաժիններ: Suse-ները, ինչպես մյուս ուրարտական պաշտամունքային կառույցները, գերազանցապես նվիրվել են տերության գերագույն աստծուն՝ Հալդիին: Հայտնի են միայն մեկական վկայությունների lubša (Արին-Բերդ) և Irmušine (Հայկաբերդ) դիցերին նվիրված suse-ներ կառուցելու մասին:

(16) ^dlubša ini ^Ésuse ^mArgištiše ^mMinuahineše šidištune [CTU A 8-21 A-B₁₋₃] -
«lubša-ին (այս) suse-ն (gningն) Argište-ն՝ Minua-յան կառուցեց»,

(17) ^dIrmušine ini ^Ésuse ^{md}Sarduriše ^mArgištehine[še šidištune] [CTU A 9-17₁] -
«Irmušine-ին (այս) suse-ն (gningն) Sardure-ն՝ Argište-յան կառուցեց»:

Ուշագրավ են Միերի դռան հետևյալ տողերը՝ DIĜIR^{MEŠ} ^d(Hal)dinine susine GUD II UDU ... «աստվածներին (Հալ)դիի suse-ից» [CTU A 3-1_{17,30}], որից հետևում է, որ suse-ները համարվել են նաև այլ աստվածների սրբավայր, որոնց զոհաբերություններ են կատարվել: Սակայն պարզ չէ թե հատկապես ո՞ր աստված(ուհի)ների մասին է խոսքը:

Suse-ները մեզ են հասել հիմքում հաստ պատերով արտաքինից մոտ 12x12 չափերով ուղղանկյուն ավերակ կառույցների տեսքով¹⁷: Իրենց չափսերի համեմատ՝ հաստ պատերի առկայությունը թերևս վկայում է այս տաճարների մեծ բարձրության մասին:

¹⁷ Forbes T., Urartian Architecture, BAR International Series 170, Oxford, 1983, p. 69; Ussishkin D., On the Architectural Origin of the Urartian Standard Temples, Tel Aviv, Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Vol. 21/1, 1994, p. 144-146, Tanyeri-Erdemir T., The Temple and the King: Urartian Ritual Spaces and Their Role in Royal Ideology, Ancient Near Eastern Art in Context, Vol. 26, Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students, Leiden-Boston, 2007, p. 207 n. 4, 5, p. 223-224; Բաղալյան Մ., Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը, 2015, էջ 72 և այլն:

Նկար 4. Ուրարտական մետաղյա թասեր՝ աշտարակաձև կառույցի պատկերով (նշանով)

Հավանաբար հենց ուրարտական suse-ներն են եղել աքեմենյան հայտնի աշտարակների՝ Ջենդան-ի-Սուլեյմանի և Քաբաահ-ի-Ջարդուշտի, հավանաբար կրակի տաճարների, նախատիպերը¹⁸: Մ. Սալվինին ուրարտական suse եզրը նույնացնում է Շուշանցի քվազի երկլեզվյա արձանագրությունում վկայված *աքք. isitu (asitu)*-ի բառաձևի հետ: Ըստ այդմ, նա suse-ի համար առաջարկում է «աշտարակ-տաճար» թարգմանությունը¹⁹: ^(E)Suse բառաձևը անկասկած կազմված է *su*-հիմքից և *-use* ածանցից: Վերջինն ուրարտերենում հիմնականում նշանակում է շինություններ կամ գործիքներ և անշուշտ համապատասխանում է հին հայերենի համարժեք տեղացույց *-ng* ածանցին²⁰: Այս առումով ուշադրության է արժանի նույն ածանցով կազմված հին հայերեն *gn-ing* (<*gno-ing*) «տանիքի կամ սրահի վրա գտնվող երեսը բաց ինչ-որ կառույց

¹⁸ **Տիրացյան Գ.**, Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Աքեմենյան Իրանը, ՊԲՀ, 2, Ե., 1964, էջ 153–155; **Stronach D.**, Uartian and Achaemenid Tower Temples, JNES 26/4, 1967, p. 284–285; Uartu's Impact on Achaemenid and Pre-Achaemenid Architecture in Iran, in Biainili-Urtu, Acta Iranica, 51, Leuven, Ed. by Kroll et al., 2012, p. 309–314:

¹⁹ **Salvini M.**, Una 'bilingue' Assiro-Urartea, Studia Mediterranea, Piero Meriggi didcata, Pavia, 1979, էջ 581–582: Ի. Դյակոնովը ընդունելով, որ suse-ն կարող է և ունենալ աշտարակի տեսք, այնուամենայնիվ առավել հավանական է համարում, որ suse-ի տակ պետք է հասկանալ սրբավայր՝ իր լայն իմաստով: Նա նաև կասկածի տակ է առնում ուր. suse - *աքք. isitu* նույնացման Մ. Սալվինիի առաջարկը, **Дьяконов И.** О некоторых направлениях ..., с. 164–165:

²⁰ **Այվազյան Ս.**, Ուրարտերեն-հայերեն, էջ 143–149; 2013, էջ 34–35:

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

(երեսը բաց վերնահարկ)» բառը²¹: Այն ձևով ամբողջությամբ համապատասխանում է ուրարտական *ḥsuse*-ին: Այս համապատասխանությունը էլ ավելի օրինաչափ է դառնում, եթե նկատի ունենանք, որ *աքք. isitu (asitu)*-ն ոչ թե նշանակում է աշտարակ որպես այդպիսին²², այլ ինչ-որ կցակառույց (քաղաքային պատի վրայի աշտարակ կամ աշտարակի վրայի՝ ֆերմա, դիտարան)²³: Գ. Տիրացյանը, քննարկելով ուրարտական աշտարակաձև շենքերի խնդիրը, գալիս է այն եզրակացության, որ դրանց նախնական ձևը պետք է համարել քաղաքների և ամրոցների պարսպապատերի համակարգի մաս կազմող աշտարակներ²⁴: Սա նաև բացատրում է, թե որտեղից կարող էր առաջանալ ուրարտերեն *suse* (հին հայերեն *ցուց*) - *աքք. isitu* նույնացումը (տե՛ս վերը): Ըստ այդմ, *ḥsuse*-ի տակ հավանաբար պետք է հասկանալ, ոչ թե (աշտարակաձև) կառույցը ամբողջությամբ, այլ նրա վերնամասը (երկրորդ հարկը), որը հավանաբար ունեցել է բացօթյա մաս: Այն նաև բացատրում է *ḥsuse*-ի և դռների միասնական կառույց լինելու խնդիրը: Ըստ երևույթին, եթե դռների տակ հասկացվում էր աշտարակաձև կառույցի մուտքը, ապա բուն *ḥsuse*-ն պետք է համարել շինության վերին հատվածը (վերնահարկը կամ տանիքի վրա գտնվող կառույցը)²⁵: Եթե այս ամենը իրոք այդպես է, ապա չի բացառվում, որ ինչպես առաջարկում են մի շարք հետազոտողներ, ուրարտական մեհենագրությունից մեզ լավ հայտնի աշտարակաձև կառույցները (նկ. 4), որոնք վերևում ավարտվում են լայնացող եռաստիճան կցակառույցով (քիվով), իսկ կենտրոնում ունեն Հալդյան խորհրդանիշ (որի մասին տես ստորև) և ի դեմս

²¹ Վկայված է միայն «Բառգիրք հայոց»-ում, որտեղ մեկնվում է իբրև «ցուիք, որ ի տանիսն լինի յառաջն բաց», «ցիւք ասին, որ սրահին վերայ երեսաբաց լինի», **Ամալյան Հ.**, Բառգիրք հայոց, Ե., 1975, էջ 320, 438:

²² Բուն աշտարակի համար *աքք* դերեթնում գործածվել է *dimitu* բառը, այս մասին տե՛ս **Дьяконов И.** О некоторых направлениях ..., с. 165:

²³ «Քաղաքային պատի աշտարակ» ('tower (as part of a city wall)'), CAD v.1 part II, p. 333; «քաղաքային պատի վրայի աշտարակ» ('Turm auf der stadtmauer'); «աշտարակի շինարարական ֆերմա» ('Lieferung von Baumaterial für Türme'), «դիտարան, ֆերմա» ('Farm o.ä. mit wachtturm'), **Soden W.**, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden, Band 1, 1965, p. 74:

²⁴ **Տիրացյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 155–156;

²⁵ Կ. Հովհաննիսյանը ենթադրում է, որ *suse* էր Դուր-Շարուկինի պալատում պատկերված Հալդի աստծո Մուծածիրյան հայտնի տաճարը, **Оганесян К.** Урартские корни древнеармянского зодчества (Древний Восток и мировая культура, М., 1981, с. 91):

Ավագյան Ս.

իրենց վերնամասի իսկապես պատկերում են հենց suse²⁶: Հետաքրքիր է, որ այն դիմացից նայելիս ունի եռաժանիի տեսք, և նմանվում է «(Հալդի) աստված, արարիչ, տեր» նշանակող մեհենագրին, որը իր ձևով նույնպես ունի եռաժանիի տեսք²⁷: Ուրարտուում երեք թվի նման պաշտամունքը պատահական չէ, անկասկած ունի խոր արմատներ ու ըստ ամենայնի կապված է եռաստվածության հնդեվրոպական պատկերացումների հետ: Ինչ վերաբերում է Հալդյան սիմվոլին, ապա մինչ այժմ մասնագիտական գրականությունում քննարկվել է վերջինիս մեկնաբանման երեք հիմնական տարբերակ: Համաձայն դրանց, Հալդյան սիմվոլը պատկերում էր ինչ-որ զենք (տեգ), պաշտամունքային սրբազան բույս (ծառ) կամ սրբազան կրակ²⁸:

Աղյուսակ 1. Պաշտամունքային դռները և suse աշտարակաձև տաճարները ուրարտական արձանագրություններում

Շինության անվանումը (գաղափարագիր և/կամ հնչյունագիր)	Կառուցումը բնորոշող բայերը	Առնչվող այլ բայեր (քանդման և այլն)	Շրջապարսպի (bad=use-ի) առկայությունը
𐎶su=use	šidi=št-	ḫarḫarš-	-
𐎶𐎶𐎵𐎶𐎠=le (տաճարի մուտք)	šidi=št-, šid-		+
𐎶𐎶𐎵𐎶𐎠=le (ժայռափոր խորշ)	zad-		-

THE URARTIAN «CULTIC DOORS» AND TOWER TEMPLES ACCORDING TO THE CUNEIFORM INSCRIPTIONS

AYVAZYAN S.

Summary

Uartian cuneiform inscriptions, amongst testimonies about various buildings, also contain data relating to cultic structures. Their historic-linguistic analysis allows not only to clarify the list of religious structures and their names but also to get

²⁶ Տե՛ս Մովսիսյան Ա., Հայկական մեհենագրություն, Ե., 2003, էջ 116 աղ. 8; Roaf M., Towers with plants or spears or altars: some thoughts on an Urartian motif, in Biainili-Urartu, Acta Iranica, 51, Leuven, Ed. by Kroll et al., 2012, p. 351–361 և այլն:

²⁷ Տե՛ս Մովսիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 113, աղ. 7, էջ 116, աղ. 8:

²⁸ Մանրամասն այս բոլոր տարբերակների մասին տե՛ս Roaf M., նշվ. աշխ., 2012, էջ 351–372:

Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները...

---

important elucidations on these structures' function and other related issues. The list of the most famous Urartian cultic structures includes: 1) the 'doors' dedicated to this or that god (mostly - Haldi). These can be like the three-tiered rock-cut niche 'doors' (Mheri dur, Ashotakert), as well as various buildings, such as entrances to the suse temples (Karmir Blur, Ayants, Čmin, etc.), 2) suse (su=use) - a sanctuary-temple, probably placed on the roof of a tower building or on the upper floor, cf. Old Arm. ցու-նց /с'у=ос'/ 'a construction on the roof or on the top floor'.

УРАРТСКИЕ «КУЛЬТОВЫЕ ДВЕРИ» И ХРАМОВЫЕ БАШНИ СОГЛАСНО КЛИНОПИСНЫМ НАДПИСЯМ

АЙВАЗЯН С.

Резюме

Урартские клинописные надписи, помимо свидетельств о различных сооружениях, содержат данные, относящиеся к культовым сооружениям. Их историко-лингвистический анализ позволяет не только уточнить список и названия религиозных сооружений, но и получить важные разъяснения по поводу назначения этих сооружений и других вопросов, связанных с ними. Список наиболее известных урартских культовых сооружений включает: 1) «двери», посвященные тому или иному богу (в основном – Халди). Это могут быть выдолбленные в скале трехступенчатые нишевые «двери» (Мхери дур, Ашотакерт), а также различные сооружения, такие как входы в храмы suse (Кармир Блур, Аянц, Джимин, и т.д.), 2) suse (su=use) – храм-святилище, вероятно, расположенный на крыше или на верхнем этаже башни (срв. древнеарм. ցու-նց /с'у=ос'/ «строение на крыше или на верхнем этаже»).

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԻՏԱԼԱ- ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Ն.

martino-1988@mail.ru

Կայսերապաշտական հասարակարգի ձևավորման նախաշեմին վերամիավորված Իտալիայում իշխող քաղաքական ուժերն իրենց երկրի ապագան չէին պատկերացնում առանց գաղութատիրության: Իտալիայի կառավարող վերնախավի համար գաղութներ ձեռք բերելը մեծ տերություն դառնալու ճանապարհին պարտադիր քայլ էր: Նրանք դա համարում էին անբեկանելի ճակատագիր Իտալիայի համար, ճիշտ այնպես ինչպես, եղել էր XIX դարում Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Բելգիայի և Ճապոնիայի համար¹:

Իտալիան վերամիավորումից հետո առաջին անգամ պատրաստվում էր իր պետական սահմաններից դուրս տարածքներ ձեռք բերել: Դրանք էին Տրիպոլիտանիան և Կիրենաիկան, որոնք գտնվում էին Օսմանյան կայսրության կազմում:

1911 թ. Օսմանյան կայսրությունում իշխող երիտթուրքական վարչակարգը միտնվել էր արտաքին ու ներքին քաղաքական խորը ճգնաժամի մեջ: Հետզհետե ավելի էր ընդլայնվում Եմենի ապստամբությունը: Նոր թափ էր ստացել մակեդոնա-ալբանական շարժումը, որը սպառնում էր միջազգային բնույթ ստանալ²:

1911 թ. սեպտեմբերի 28-ին Կ.Պոլիս է հասնում Իտալիայի արտգործնախարար Մարչեզե Դի Սան Ջովիանոյի վերջնագիրը՝ ուղղված երիտթուրքական կառավարությանը³: Հաջորդ օրը Իտալիան ռազմական գործողություններ է սկսում Տրիպոլիում: Օսմանյան մոտ 7 հազարանոց զորքը դիմադրում է իտալական 35 հազարանոց լավ սպառազինված բանակին: Իտալիայի դեմ

¹ **Stefano Orazi**, Imperialism and National Pride in the Italo-Turkish War (1911-12), ICSR Mediterranean Knowledge (Ed), WPC-Vol. 2017, p 60.

² **Շահրիկյան Հ.**, Հայկական ռեֆորմները Թուրքիայում, էջ 66:

³ **Mcclure W.K.**, Italy in North Africa, an Account of the Tripoli Enterprise, London 1986, p 21.

Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների դիրքորոշումը...

պատերազմը տեղում գլխավորելու համար Տրիպոլի մեկնեցին Էնվեր և Խալիլ բեյերը, Մուսթաֆա Քեմալը, Իսմեթը, Վասըֆը և այլ սպաներ⁴: Եգիպտոսը բացահայտ չեզոքություն ցուցաբերեց, իսկ եվրոպական տերությունները լուռ հետևում էին իրադարձությունների հետագա զարգացմանը:

Իտալական նավատորմը ռմբակոծում է Իզմիրը և Դարդանելի ամրությունները: Օսմանյան կայսրությունը ժամանակավորապես բոլոր տեսակի նավերի համար փակված է հայտարարում Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցները⁵: Այս ամենը ծանր վնասներ է հասցնում Ռուսաստանի արտաքին առևտրին: Ռուսական կայսրությունը ենթադրաբար պետք է պահանջեր բացել նեղուցները իր առևտրական նավատորմի առջև⁶: Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան չէին միջամտում՝ հաշվի առնելով Իտալիայի արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը:

Օսմանյան բանակը պատրաստ չէր այս պատերազմին, «Իթթիհատ վեթերաքը» կուսակցությունը նույնպես, քանի որ չէր լուծել նույնիսկ երկրի ներքին քաղաքական անկյունաքարային խնդիրները: Ընդհակառակը, երիտթուրքերը սկսած 1908 թ. խորհրդարանական ընտրություններից, արդեն իսկ ցույց տվեցին, որ իրենց հուզող գլխավոր խնդիրը խորհրդարանում մեծամասնություն ապահովելն է և, հետևաբար, ամեն գնով իշխանության գլուխ մնալը:

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո արևմտահայությունը ոչ մի քայլով կասկածի տակ չէր դրել իր հավատարմությունը ընդհանուր հայրենիքին: Սա պայմանավորված էր նրանով, որ հայերի միակ պահանջը Օսմանյան կայսրությունում բռնություններից ազատ ապրելու և տեղաշարժվելու իրավունքն էր: Ուստի, պատահական չէր երիտթուրքական հեղաշրջմանը հաջորդած ամիսներին հայերի գոհունակությունը սահմանադրական կարգերից: Նրանք սահմանադրության սկզբունքների կիրառումից բացի ոչինչ չէին պահանջում⁷: Կարելի է կարծել, որ թուրքերը ոչ մի բարոյական իրավունք չունեին ակնկալելու հայ ժողովրդի աջակցությունն այս պատերազմում: Տրամաբանական կլիներ հայերի լիակատար չեզոք կամ հակաթուրքական դիրքորոշումը, քանի որ, սահմանադրության հռչակումից հետո անցել էր երեք տարի

⁴ Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, հատոր Բ, Պէյրուֆ 1952, էջ 155:

⁵ Шацкнло К.В. Россия перед первой мировой войной, М., 1974, с. 54.

⁶ Ազատամարտ, 2.10.1911:

⁷ Չորմիսեան Վ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Գ հատոր (1908–1922), Պէյրուֆ, 1975, էջ 39:

Մարտիրոսյան Ն.

և չէր լուծվել արևմտահայության և ոչ մի հիմնախնդիր: Ավելին, եթե սահմանադրության հռչակման առաջին ամիսներին հայերը որոշակի ազատություններ էին վայելում, ապա 1909 թ. սկսած իրավիճակը փոխվեց: Արևմտյան Հայաստանում կրկին թափ առան կանանց և աղջիկների առևանգումները, բռնի կրոնափոխությունը, խաֆիրությունը և հողերի բռնազավթումը: Չնայած խորհրդարանում հայ պատգամավորների ներկայացրած դիմում բողոքներին և ճառերին, երիտույթները լուռ հետևում էին, թե ինչպես են Արևմտյան Հայաստանի պաշտոնյաներն ու էշրաֆները ընչազուրկ դարձնում կայսրության հավատարիմ քաղաքացիներին: Հայ պատգամավորների՝ այս բովանդակությամբ առաջ քաշած հարցերը կամ անտեսվում էին կամ հետաձգվում: Շատ հաճախ խորհրդարանում մեծամասնություն կազմող թուրք և քուրդ պատգամավորները տարբեր մեթոդներով պարզապես փորձում էին լռեցնել նրանց:

Հենց երիտթուրքական կառավարության հանցավոր անգործության կամ դիտավորության արդյունքում էր, որ այդ երևույթները Արևմտյան Հայաստանում աստիճանաբար սկսում էին ընդունել ծավալուն ու համակարգված բնույթ: 1909 թ. ապրիլին պողոթնաց Ադանայի աղետը, երբ թուրքական բարբարոսության զոհ գնաց 30 հազար հայ: Եվ այսքանից հետո տարօրինակ է, բայց փաստ, որ հայերը և խորհրդարանի նրանց ներկայացուցիչները, անկախ իրենց կուսակցական պատկանելությունից, հավատարիմ մնացին պետությանը՝ իտալա-թուրքական պատերազմում: Դրա վառ ապացույցներից է Ռոդոսթոյի (Իզմիթ) հայ պատգամավոր Հակոբ Պոյաճյանի բաց նամակը՝ ուղղված Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Մ. Քերթերլեն Վելթերին: Նամակում երեսփոխանը, հիշեցնելով Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի լռությունը Իտալիայի անարդար ձգտումների հարցում, նախարարին հուշում էր, որ Իտալիան հետագայում նվաճվելու է իր զինակիցների կողմից, նույնիսկ եթե կարողանա գրավել Տրիպոլին: Իր կանխատեսումը պատգամավորը բացատրում էր նրանով, որ այդ պատերազմից հետո Իտալիան, տեղի տալով Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի սպառնալիքներին, լքելու է Եռյակ դաշինքը և անցնելու Անտանտի կողմը⁸: Շարունակելով իր կանխատեսումները՝ երեսփոխանը հայտնում է նախարարին, որ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան հարձակման են ենթարկվելու, ուստի խորհուրդ է տալիս փոփոխություն մտցնել Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ՝ հոգուտ Օսմանյան կայսրության: Իր կողմնորոշումը պատգամավորը հիմնավորում է

⁸ Ազատամարտ, 2.10.1911:

Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների դիրքորոշումը...

հետևյալ խոսքերով. «...Այն օրը, երբ դուք եւ ձեր զինակիցները յարձակման ենթարկուին, եւ այդ չափտի ուշանայ, (Օսմանյան կայսրությունը – Մ.Ն.) պիտի ըլլայ ձեր կողքին, եւ այն ատեն դուք պիտի տեսնէք անոր քաջ բանակին հրաշալիքները հասարակաց թշնամիին դեմ»⁹: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքը ցույց տվեց, որ Հակոբ Պոյաճյանի կանխատեսումը իր կասկածելի լավատեսությամբ հանդերձ, ցուցադրում էր հայ պատգամավորների աջակցությունը երիտթուրքական կառավարությանը, որ երևում է նաև Օսմանյան խորհրդարանում ծավալած նրանց գործունեության ընթացքից:

1911 թ. հոկտեմբերի 1-ին՝ նախատեսվածից մեկ ամիս շուտ, բացվեց օսմանյան խորհրդարանի 4-րդ նստաշրջանը: Դա պայմանավորված էր ներքին և արտաքին քաղաքական ճգնաժամով: Երիտթուրքերին անհրաժեշտ էր ապահովել ներքին քաղաքական կայունություն, ինչը սկսվում էր խորհրդարանից: Օրենսդիր մարմինը բացվեց բավականին լարված մթնոլորտում: Իթթիհատականները ցանկանում էին խորհրդարանի նախագահ վերահաստատել Ահմեդ Րիզա բեյին՝ խոստանալով ընդդիմությանը տալ մեկ փոխնախագահի պաշտոն: Երիտթուրքերի և նրանց ընդդիմադիրների միջև համաձայնություն չէր կայանում: Գործին փորձում են միջամտել Գ. Ջոհրապը և Վարդգեսը՝ առաջարկելով կրքերը մեղմելու նպատակով հետաձգել ընտրությունը, սակայն ապարդյուն¹⁰:

Արդյունքում նիստի մասնակից 157 երեսփոխանները կատարում են նախագահի ընտրություն: Ընտրվելու համար թեկնածուներից մեկին անհրաժեշտ էր ստանալ 79 քվե: Ընտրության արդյունքում ընդդիմության թեկնածու Մահիր Սայիդ բեյը հավաքում է 55, իսկ իթթիհատական Ահմեդ Րիզա բեյը՝ 86 քվե: Հայ երեսփոխանները, բացի Գ. Ջոհրապից, ընտրում են Ահմեդ Րիզա բեյին: Արդյունքում՝ իթթիհատականները խորհրդարանում կայունությունը հաստատում են հայ երեսփոխանների կողմնորոշման շնորհիվ:

Հայազգի պատգամավորների՝ կառավարությանը ցուցաբերած աջակցությունը այսքանով չի սահմանափակվում: Հոկտեմբերի 6-ին նրանք Գ. Ջոհրապին լիազորում են մասնակցելու խորհրդարանական կուսակցությունների համերաշխությանն ուղղված բանակցություններին: Խորհրդակցությունը վարչապետ Սայիդ փաշային առաջարկում է կառավարությունում չընդգրկել նախկին անդամներին և, առհասարակ, ոչ մի կուսակցականի: Վարչապետը

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

Մարտիրոսյան Ն.

մեկ ու կես ամիս ժամանակ է խնդրում, սակայն մերժվում է: Համերաշխություն հաստատելու փորձերը ձախողվում են: Նույն օրը խորհրդարանում քվեարկության է դրվում կառավարությանը վստահություն հայտնելու հարցը, Գ. Զոհրապը կողմ է քվեարկում¹¹: Ոչ պակաս կարևոր քննարկում է տեղի ունենում խորհրդարանի հոկտեմբերի 27-ի նիստում, որտեղ ընդդիմությունը անվստահություն է հայտնում Մահմուդ Շեվքեթ փաշային՝ ընդդիմադիր երեսփոխան Լյուֆֆի Ֆիքրիին առանց խորհրդարանի թույլտվության ձերբակալելու փորձ կատարելու համար: Ընդդիմադիր պատգամավորը նաև հայտնի «Մեշրք» թերթի խմբագիրն էր: Երեսփոխանը, հակառակ կառավարության բոլոր հորդորներին և առաջացրած խոչընդոտներին, շարունակում է պատերազմի ընթացքում տպել վերոնշյալ թերթը: Շեվքեթ փաշայի հրամանով թերթը փակվում է: Սակայն Ֆիքրի բեյը, հայտարարելով, թե իր համար պատերազմական ատյանի որոշումները օրինական չեն և հակասում են ազատության սկզբունքին, առանց արտոնության տպում է արգելված թերթը¹²: Վարդգեսը իր հայտարարության մեջ պաշտպանում է Շեվքեթ փաշայի՝ Լուֆֆի Ֆիքրիի անձի դեմ ուղղված գործողությունները: Ավելին՝ հայ երեսփոխանը հայտարարում է, թե ընդդիմադիրները պետք է ամաչեն, որ պատերազմական պահին այսպիսի հարցեր են քննարկում¹³: Նրա այս վերջին խոսքերը զուգորդվում են իթթիհատականների ծափահարություններով:

Հայ պատգամավորները, հատկապես դաշնակցականները, երիթուրքերին աջակցում են նաև սահմանադրական բարեփոխման, մասնավորապես 43-րդ հոդվածի փոփոխության հարցում, ինչը ենթադրում էր կառավարության կողմից խորհրդարանի լուծարման իրավունքի ձեռքբերում:

Խորհրդարանի լուծարումից հետո, երբ անցկացվում էին արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններ, իթթիհատականները, հակառակ իրենց խոստմանը՝ հայերի թիվը խորհրդարանում 20 հոգու հասցնելու, իրականացնում են հակահայ քարոզչություն, ինչի արդյունքում 1912 թ. խորհրդարանում հայերն ունենում են թվով 9 երեսփոխան¹⁴: 1912 թ. մայիսի 5-ին դաշնակցու-

¹¹ **Շարության Ա.Ս.**, Գրիգոր Զոհրապի կյանքի և գործունեության տարեգրություն, Էջմիածին, 1996, էջ 339:

¹² Տե՛ս Ազատամարտ, 28.10.1911:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Материалы Политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919), под. редакцией Вардгеса Микаеляна, Е., 1995, с. 135.

Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների դիրքորոշումը...

յունը իթթիհատի կոմիտեին ուղղած իր պահանջագրում նշում է, որ ինքը խզում է իր հարաբերությունները այդ կուսակցության հետ¹⁵: Սակայն միաժամանակ, գործող կառավարության հեղինակությունը արտաքին հարաբերություններում չթուլացնելու նպատակով դաշնակցությունը նաև շեշտում է, որ մինչ իտալա-թուրքական պատերազմի ավարտը կառավարության դեմ թշնամական ոչ մի քայլ չի ձեռնարկի¹⁶: Եվ իսկապես, հետագա ամիսներին, երբ իթթիհատական կառավարությունը մխրճվում է խորը ներքաղաքական ճգնաժամի մեջ, դաշնակցական երեսփոխանները օսմանյան խորհրդարանում ոչ մի հակակառավարական կամ հակաիշխանական քայլ չեն ձեռնարկում: Այդպես են վարվում նաև մյուս բոլոր հայազգի պատգամավորները:

Կառավարությանը և հայրենիքին աջակցություն ցուցաբերելը չէր նշանակում, թե հայազգի երեսփոխանները դադարեցրել էին բարձրացնել արևմտահայությանը հուզող հարցերը: Հունիսի վերջին, երբ խորհրդարանը քննարկում էր «Դեֆթերիանեի» (կադաստրային մատենագրության) բյուջեի հաստատման հարցը, հայ պատգամավորներից Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, Արշակ Վռամյանը, Գրիգոր Զոհրապը և Վարդգեսը մի քանի օր համառորեն պնդում են Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու անհրաժեշտության և հրատապության մասին: Արդյունքում վարչապետ Սայիդ փաշան խոստանում է, որ բարենորոգումներ իրականացնող հանձնաժողովը գործի կանցնի, երբ խորհրդարանը հաստատի վերջինիս ֆինանսավորումը¹⁷: Հայազգի պատգամավորները, վստահելով վարչապետի խոսքին և չցանկանալով ընթացող պատերազմի պայմաններում խաթարել համերաշխության մթնոլորտը, դադարեցնում են քննարկումը: Ուշագրավ է, որ հայ երեսփոխանների օրինակին չհետևեց և ներքաղաքական միասնությունը պառակտեց ընդդիմադիր «Հյուրիեթ վե իթիյաֆ» կուսակցությունը, որի շուրջ համախմբված օսմանյան ընդդիմադիր ուժերը ցանկացած առիթ օգտագործեցին իթթիհատին քննադատության թիրախ դարձնելու համար: Նույնիսկ 1911 թ. աշնանը, երբ նոր էր սկսվել իտալա-թուրքական պատերազմը, նրանք արաբ երեսփոխանների հետ միասին քննադատում էին իթթիհատական կառավա-

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 81ա, թ. 6:

¹⁶ St'u Материалы Политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии..., с. 136.

¹⁷ Ազատամարտ, 3.07.1912:

Մարտիրոսյան Ն.

րությանը՝ Տրիպոլիից Իբրահիմ փաշային իր զորքով դուրս բերելու և Եմենի ապստամբների դեմ ուղարկելու համար¹⁸:

Օսմանյան կայսրությունում ծայր առած ներքաղաքական ճգնաժամը 1912 թ. հունիս–հուլիս ամիսներին հասնում է իր բարձրակետին: Դեռևս 1909 թվականից ձևավորվող Իթթիհատին ընդդիմադիր ուժերը 1911 թ. միավորվել և ստեղծել էին «Հյուրիեթ վե իթթիլյաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցությունը¹⁹: Այս կուսակցությունը 1912 թ. հունիսին սկսում է իշխանության յուրացման ակտիվ գործընթաց: Արդյունքում հուլիսի 3–ին, Սայիդ փաշայի կառավարությունը հրաժարական է տալիս:

Կառավարական ճգնաժամի վերաբերյալ առաջին անգամ խորհրդարանում բարձրաձայնում է իթթիհատական հայազգի փոխնախագահ Պետրոս Հալաճյանը: Որոշվում է Սայիդ փաշային հրավիրել խորհրդարան՝ բացատրություններ տալու, սակայն վերջինս չի ներկայանում:

Հայ երեսփոխանների խորհրդարանական խմբակցությունը որոշում է միջնորդել և հաշտեցնել երկու ուժերին²⁰: Այս նպատակով հուլիսի 9–ին Իթթիհատին առաջարկվում է խորհրդարանում 50 պատգամավորական տեղ զիջել Իթթիլյաֆին, սակայն Իթթիհատը մերժում է: Նշված երեսփոխանների քաղաքական այս քայլը բացառապես պայմանավորված էր նրանով, որ վերջիններս քաջ գիտակցում էին, թե պատերազմական պայմաններում պետության համար որքան վտանգավոր է ստեղծված իրադրությունը: Եթե հաշվի առնենք Իթթիհատի և Իթթիլյաֆի գործիչների միջև առկա անվստահության մեծ չափաբաժինը և կասկածամտությունը, ապա հայ երեսփոխանների այս քայլը բավական հանդուգն էր: Քաղաքական ուժերից յուրաքանչյուրը այդ կարող էր համարել ծառայություն հակառակորդին, մանավանդ, որ իտալա–թուրքական պատերազմի հենց սկզբից մահմեդական մոլեռանդ ամբոխին հրահրում էին կայսրության քրիստոնյա բնակիչների, այդ թվում և հայերի դեմ: Այդ տրամադրությունները ի հայտ եկան նաև խորհրդարանում²¹:

Նույն օրը՝ հուլիսի 9–ին կազմվում է նոր կառավարություն՝ Ղազի Ահմեդ Մուֆթար փաշայի գլխավորությամբ: Բնական է, որ կառավարությունը վաղ

¹⁸ Kayali H., Arabs and Young Turks, Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918, Los Angeles, 1997, p. 67.

¹⁹ Սիմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Ե., 1986, էջ 229:

²⁰ Շարուրյան Ա.Ս., նշվ. աշխ., էջ 370:

²¹ Փափազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 155:

Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների դիրքորոշումը...

թե ուշ պետք է հայցեր երեսփոխանական ժողովի վստահությունը: Հուլիսի 17-ին կառավարությունն ամբողջ կազմով ժամանում է խորհրդարան և ներկայացնում իր ծրագիրը: Իթթիհատականները, չնայած Իթիլաֆի կառավարության ծրագրի թերություններին, վստահություն են հայտնում թե՛ ծրագրին և թե՛ կառավարության անդամներին: Ծրագրի վերաբերյալ իր կարծիքն է հայտնում նաև Վարդգեսը: Նա նշում է, որ թեև կառավարությունը փաստում է ապօրինությունների, զեղծումների և այլ բացասական երևույթների առկայությունը երկրում, սակայն ոչինչ չի առաջարկում այդ խնդիրների լուծման համար: Նա նկատում է, որ ծրագրում չի խոսվում տնտեսական քաղաքականության մասին, և չեն ներկայացվում հողային խնդրի լուծման ուղիները: Իր ելույթի վերջում Վարդգեսը տեղեկացնում է, որ ինքը և իր ընկերները վստահություն չեն հայտնելու կառավարությանը, քանի որ վերջինս ցույց չի տալիս իր քաղաքական տեսլականը: Այսուհանդերձ, Վարդգեսը խոստանում է, որ անվստահություն նույնպես չի հայտնելու՝ հաշվի առնելով երկրում տիրող տագնապալի դրությունը և օսմանյան քաղաքացիների միասնության անհրաժեշտությունը²²:

Այսպիսով՝ հայազգի երեսփոխանները, չնայած նոր կառավարության ոչինչ չասող ծրագրին, ձեռնպահ են մնում և փորձում են չխորացնել երկրում փոթորկող ներքաղաքական ճգնաժամը:

Այսպես, թե այնպես, իթթիհատական խորհրդարանն իր վերջին օրերն էր ապրում: Ներքաղաքական ճգնաժամը կայսրությունում հասել էր իր վերջնակետին:

1912 թ. հուլիսի 22-ին Աբդուլահի փաշայի և այլ հրամանատարների սպառնալից պահանջագրերի համաձայն՝ իթիլաֆական կառավարությունը ձեռնամուխ է լինում օսմանյան խորհրդարանի լուծարմանը²³: Իթիլաֆականները իթթիհատական խորհրդարանը ցրելու հարցում օգտվում են նույն Իթթիհատի նախաձեռնությամբ ընդունված 43-րդ հոդվածով տրված իրավունքներից: Նախ ստեղծվում է կառավարական հանձնաժողով, որը պետք է կազմեր և խորհրդարանի վերին պալատին ներկայացներ թեզքեր (հայտարարություն)՝ երեսփոխանական ժողովը ցրելու վերաբերյալ: Վարչապետի հրավերով վերին պալատը քննում և հաստատում է կառավարության առաջարկը:

²² Ազատամարտ, 18.07.1912:

²³ Բիզանդիոն, 23.07.1912:

Մարտիրոսյան Ն.

Վարչապետ Ահմեդ Մուխթար փաշան սուլթանից ստանում է իրատեն՝ ստորին պալատը ցրելու վերաբերյալ կայսերական հրամանագիրը:

Նույն օրը Երեսփոխանական ժողովը, այսինքն՝ ստորին պալատը, տեղեկանալով վերին պալատի որոշման մասին, հրավիրում է արտահերթ նիստ, որտեղ մերժում է լուծարման հրամանը և անվստահություն հայտնելով կառավարությանը, հեռանում է խորհրդարանից²⁴: Հայազգի բոլոր երեսփոխանները, բացի Պ. Հալաճյանից, ով միանում է անվստահություն հայտնողներին, քվեարկում են ձեռնպահ:

Երբ վարչապետը ժամանում է խորհրդարան և հրավիրում է երեսփոխաններին, ներկայանում են ընդամենը 6 հոգի: Չնայած դրան, վարչապետը կարդում է երեսփոխանական ժողովի փակման մասին կայսերական հրամանագիրը: Հաջորդ օրը արդեն իսկ լուծարված խորհրդարանի նախագահ Խալիլ բեյը բաց նամակով դիմում է սուլթան Մեհմեդ Ե-ին, որտեղ, անօրինական հայտարարելով երեսփոխանական ժողովի լուծարումը, տեղեկացնում է խորհրդարանի նիստերը անորոշ ժամանակով դադարեցնելու մասին:

1912 թ. հոկտեմբերի 18-ին Լոզանի մոտ գտնվող Ուշի կոչված վայրում կնքվում է Խտալա-թուրքական հաշտության պայմանագիրը: Օսմանյան կայսրության կողմից այն կնքում է իթթիլաֆական կառավարության արգործնախարար Գաբրիել Նորատունկյանը: Պայմանագրի համաձայն, Օսմանյան կայսրությունից անջատվում էին Տրիպոլիտանիան, Կիրենական և Դոդեկանեսյան կղզիները: Խտալա-թուրքական հաշտության պայմանագրի կնքման օրը Օսմանյան կայսրությունը ներքաշվում է նոր, ավելի վտանգավոր՝ Բալկանյան Առաջին պատերազմի մեջ:

Այսպիսով՝ չնայած 1911–1912 թթ. տեղի ունեցած ներքաղաքական վայրիվերումներին և երկու խորհրդարանների լուծարմանը, հայազգի պատգամավորները Խտալա-թուրքական պատերազմի ողջ ընթացքում հանդես են գալիս բացառապես օսմանյան կայսրության անվտանգության ամրապնդման, տարածքային ամբողջականության պահպանման, արտաքին թշնամու դեմ միասնաբար պայքարելու և կառավարությանը սատար կանգնելու դիրքերից: Որպես օսմանյան պետության պաշտոնյաներ և պարզապես քաղաքացիներ, նրանք պատերազմի ողջ ընթացքում՝ ընդհուպ մինչև 1912 թ. հուլիսի 22-ի խորհրդարանի լուծարումը, ոչ մի ելույթով կամ քաղաքական քայլով չեն հակադրվել օսմանյան պետականության անվտանգությանը: Հա-

²⁴ Տե՛ս Ազատամարտ, 24.07.1912:

Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների դիրքորոշումը...

յազգի պատգամավորները, անկախ իրենց քաղաքական համոզմունքներից և կուսակցական պատկանելությունից, միասնական են եղել երկու կարևորագույն՝ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների և օսմանյան պետության ամբողջականության հարցերում:

THE STANCE OF THE ARMENIAN DEPUTIES OF THE OTTOMAN PARLIAMENT ON THE ITALIAN-TURKISH WAR

MARTIROSYAN N.

Summary

On September 29, 1911 Italy declared war on the Ottoman Empire. The Ottoman army was not ready for this war, neither was the “Ittihad ve Teraqqi” party, as it was not even capable of solving the internal problems. In Western Armenia, the Armenians suffered persecutions and were subjected to violent apostasy. However, the Armenian parliamentarians, irrespective of their party affiliation, remained loyal to the state in the Italian-Turkish war. Throughout the whole war, until the dissolution of the parliament on July 22, 1912 they preserved their loyalty to the Ottoman Empire.

ПОЗИЦИЯ АРМЯНСКИХ ДЕПУТАТОВ ОСМАНСКОГО ПАРЛАМЕНТА В ОТНОШЕНИИ ИТАЛО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ

МАРТИРОСЯН Н.

Резюме

29 сентября 1911 года Италия объявила войну Османской империи. Османская армия не была готова к этой войне, равно как и партия «Иттихад ве Теракки», поскольку она не могла решить даже внутривнутриполитических проблем. Западные армяне по-прежнему подвергались гонениям, насильственному вероотступничеству. Однако армянские парламентарии, независимо от их партийной принадлежности, оставались верными государству. На протяжении всей войны, до роспуска парламента 22 июля 1912 года, они сохраняли лояльность к Османской империи.

ԱԿՆ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1830–1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ Ա.

arpinebablumyan@rambler.ru

Արևմտյան Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանում գտնվող բնակավայրերից իր կարևորությամբ առանձնանում էր Ակն քաղաքը, որը գտնվում էր Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի միջակայքում: Օսմանյան տիրապետության տակ անցնելուց հետո Ակնը մաս կազմեց Սեբաստիայի էյալեթի, իսկ 1880-ականներից շրջակա շուրջ 10 գյուղերի հետ որպես առանձին գավառակ կցվեց Խարբերդի նահանգին: Ստորև փորձենք անդրադառնալ XIX դարի Ակն գավառակի բնակավայրերին, հայ բնակչության կենսագործունեությանը, թվաքանակին:

Ակնի մասին տեղագրական արժեքավոր աշխատության հեղինակ Հ. Ճանիկյանը գտնում է, որ ակնցիների նախնիները հաստատվել են այս տեղանքում, քանի որ այն առատ էր ջրերով, արոտավայրերով, ուներ առողջարար օդ, և բացի այդ, Ակնի տեղանքը հարմար էր արտաքին հարձակումներից պաշտպանվելու համար¹: Հեղինակի կարծիքով այստեղ հաստատված հայերի ամենաստվար հատվածը ծագումով Վասպուրականից է եղել: Տարբեր ժամանակներում եկել են նաև Էրզրումից, Քղիից, Բալուից, Խարբերդից, Ուրֆայից, Մաղենից, Արաբկիրից, Տիվրիկից, Զառայից, Սեբաստիայից, Թոքատից և այլ վայրերից²: Հ. Ճանիկյանը որպես Ակնի բնակիչների, հիշատակում է նաև Զմյուռնիայի շրջակայքից ու Բուրսայի որոշ բնակավայրերից եկածներին (Մանիսենք, Պայինտուրենք, Կեսրտեզենք և Տինարենք) և զարմանք հայտնում, թե ինչպես են այդ կողմերից գաղթականներ եկել դեպի Ակն, չէ՞ որ, սովորաբար գաղթականներն ուղղվում էին հենց նշված բնակավայրեր³: Տվյալ դեպքում, թերևս, մեծ նշանակություն է ունեցել Ակնի քաղաքակիրթ, ժամանակակից կենտրոն լինելու հանգամանքը: Գրեթե բոլոր ժամանակակիցները, ովքեր անցել են Ակնով, խոսում են քաղաքի գեղեցկության, տների հարմարավետության, բնակիչների կենցաղի բարձր մակարդակի

¹ **Ճանիկյան 3.**, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 12:

² Նույն տեղում, էջ 15:

³ Նույն տեղում:

Ակն գավառակի հայ բնակչությունը 1830–1880-ական թվականներին

մասին: Անգլիացի ինժեներ Հ. Բարկլին գրում է, որ Ակնում կային բազմաթիվ լավ կառուցված տներ՝ շրջապատված խնամված այգիներով, այնպես, որ քաղաքը շատ տպավորիչ ու լավ տեսք ուներ⁴: Ավելին, “The Missionary Herald” ամսագրի համարներից մեկում Ակնի մասին խոսելիս նշվում է, որ այն «տվյալ տարածքի ամենահարուստ և աշխարհիկ բնակավայրն է, հետևաբար (միսիոներների համար աշխատելու) ավելի դժվար դաշտ է, քան մյուսները»⁵: Հ. Բարկլին ևս շեշտում է այս հանգամանքը. «Ակնը ավելի քաղաքակիրթ ու լավ քաղաք էր, քան մեր տեսած բնակավայրերից շատերը»⁶:

Բացի նշված գաղթականներից, տարբեր ժամանակներում Քղից, Չարսանջակից, Չմշկաձագի գյուղերից Ակն էին գալիս նաև հայ, թուրք, քուրդ գործավորներ՝ բեռնակրություն անելու, պարտեզներում և շինություններում աշխատելու: Նրանցից ոմանք նաև երկար մնալով ամուսնանում և հաստատվում էին Ակնում⁷: Մյուս կողմից՝ շատ էին և Ակնից արտագնա աշխատանքի տարբեր բնակավայրեր մեկնողները, որոնցից շատերը, ինչպես հաճախ է լինում նման դեպքերում, հաստատվում էին այնտեղ, որտեղ աշխատել էին երկար տարիներ: Այս առումով, Ակնի և շրջակա գյուղերի հայ բնակիչները մեծ համբավ ունեին, քանի որ ողջ Օսմանյան կայսրությունում հայտնի էր ակնցու հաճախ գաղթելու հատկությունը: Բնակչության նման տեղաշարժերի պատճառները մի քանիսն էին: Նախ և առաջ տեղանքը լեռնային էր, երկրագործության համար չկային գոհացնող պայմաններ. մշակվում էր շատ քիչ հացահատիկ, հողատարածքի մեծ մասը ծածկված էր այգիներով, որոնց մեջ գերակշռում էին թթենիները: Հետևաբար, տեղանքի բնակիչները ստիպված էին ապրուստի միջոցներ փնտրել՝ այլ վայրերում աշխատելով: Ակնցի գաղթականների մասին է խոսում Գ. վրդ. Սրվանձտյանցը, որը գտնում է, որ ակնցիների գաղթի պատճառը երկրագործության ու առևտրի բացակայությունն է, թեև հեղինակն ավելացնում է նաև, որ քիչ չեն և այնպիսիք, որոնք հրաժարվում են թողնել իրենց մեծածախ տները, Ակնի օդն ու ջուրը և հաստատվել այլ վայրերում⁸: Գաղթելու մեկ այլ պատճառ պետք է համարել հայ բնակչության անապահովության ու մշտապես ոտնձգությունների առարկա լինելու հանգամանքը: Գ. Սրվանձտյանցը, Ակնի և շրջակա լեռնային տեղանքի բնակիչների

⁴ **Barkley H.**, A Ride Through Asia Minor and Armenia, London, 1891, p. 323.

⁵ The Missionary Herald, Boston, 1858, December, p. 378.

⁶ **Barkley H.**, նշվ. աշխ., էջ 322:

⁷ **Ճանիկեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁸ **Սրվանձտեանց Գ.**, Թորոս աղբար կամ ճամբորդ Հայաստանի, հ. Ա, 1879, էջ 244:

մասին խոսելիս նշում է, որ ամենուր քրդեր ու գզլաշներ են, ու թեև հայերը առևտուր են անում նրանց հետ, այնուամենայնիվ, շատ են վնասվում վերջիններիս կողոպուտների, սպանությունների պատճառով⁹:

Ակնից արտագնա աշխատանքի մեկնողների հիմնական ուղղություններն էին Կ. Պոլիսը, Խարբերդը և Ջմյունիան: Այս մասին է նշում նաև Հ. Ճանիկյանը. «Կ. Պոլսոյ հայ գաղթականութեան մէջ Ակնեցին՝ բազմահայ գաւառաց համեմատութեամբ իւր համեմատական բաժինն եւ գուցէ աւելին ունեցած է»¹⁰: Կ. Պոլսից հետո ակնցիների գաղթած մյուս քաղաքը եղել է Խարբերդը: Կ. Պոլիս, Խարբերդ գաղթած ակնեցիներից շատերը հասան բարձր դիրքի ու հարգանքի: Հիշարժան է հատկապես Կ. Պոլսի Տառյան ամիրաների գերդաստանը, որի նախահայրերից Մահտեսի Առաքել Տառը սերում էր Ակնի Կամարակապ գյուղից: Վերջինս մայրաքաղաքում էր հաստատվել XVIII դարի վերջին:

Ակնի մասին խոսելիս, անհնար է չանդրադառնալ այն գյուղերին, որոնք ժամանակին հայաբնակ են եղել, սակայն ժողովրդագրական տարբեր փոփոխությունների արդյունքում արդեն XIX դարի ընթացքում հիշատակվում են որպես ոչ հայաբնակ: Նման գյուղերի ցանկում կարելի է թվարկել Ակնի Ուռեկ, Կաղրան, Արտոս և այլ շրջակա գյուղերը, որոնց նախկինում հայաբնակ լինելու մասին են փաստում տարածքում պահպանված եկեղեցիների ավերակները, հողատարածքների հայերեն անվանումները: Ս. Էփրիկյանի կարծիքով, Ակնի տարածքում բազմաթիվ են հայկական անվանումներով բնակավայրերը, որոնց հայ բնակիչները ոչ միայն հարկադրաբար կրոնափոխ են եղել, այլ նաև՝ փոխել են լեզուն¹¹: Ակնի վերաբերյալ կարևոր ուսումնասիրության հեղինակ Ա. Քեչյանն այս առթիվ գրում է. «Անհաւանական չէ որ Ակն քաղաքին թուրքերուն մէկ մասն ալ ծագումով Հայ եղած ըլլայ: Այս ենթադրութեան իբր փաստ կրնայ ծառայել եւս այն պարագան որ կարգ մը թուրք նշանաւոր ընտանիքներ ընտանեկան մականուն ունէին, մինչ մահմետականները ընդհանրապէս մականուն չունէին: Այսպէս, Ակնայ մէջ կային Էշկի օղլու, Սէիլիկ օղլու, Խաղնետեր օղլու, Տէտէ օղլու, որոնց Էշկիճոնց, Սէիլիկոնց, Խաղնետերեճց, Տէտէեճց կըսէին Հայերը: Այս թուրքերը շատ մոլեռանդ էին: Թէեւ հայերէն շատ լաւ կը հասկնային, բայց բնաւ հայերէն չէին խօսիր եւ նոյնիսկ բառ մը

⁹ Սրվանձտեանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 255:

¹⁰ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 16:

¹¹ Էփրիկեան Ա., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903–1915, էջ 84:

Ակն գավառակի հայ բնակչությունը 1830–1880-ական թվականներին

չէին արտասանիր»¹²: Կրոնափոխությանն իբրև ապացույց հիշատակվում էին Ակնի շրջակա բազմաթիվ գյուղերի անուններ, որոնց մեջ հայ բնակիչ գոյություն չունեին արդեն XIX դարի սկզբներից: Նման բնակավայրերից էին Արակա, Հաբեղնոց, Էգրեկ, Բակեր, Բազմաշեն, Ապրանք, Վեց գեղի Էգրեկ, Միջին գեղ, Վան գեղ, Փշատի, Ուտեք, Դար-Գլուխ, Ավերակ, Արտոս, Արգո, Հողդար, Բոշայի Կաղրան, Ս. Սանդուխտ, Սերկևիլ, Պարտիզակ, Հեղիտար, Աղվորիկ, Աղօրիք, Խասկալ, Պաշ Կարդենիք, Մեծ և Փոքր Վարդենիք, Փետրական, Կաշո, Ըռապատ, Արկուրի, Խնձորիկ, Տանձիկ, Կծու, Դրնիկ, Վանկուկ, Պարածոր, Խարածոր, Հայտեսի, Աշուքկա, Թարխնիկ, Չիվիկ, Էրկին, Հլու¹³: Հեղինակը կարծում է, որ նշված գյուղերի բնակիչները մասամբ եղել են հայեր, որոնք թրջացել են:

XIX դարի ընթացքում այս գործընթացը ևս շարունակվել է. այս անգամ արդեն հարկադրաբար իսլամացմանն ու թուրքացմանը նպաստել է նաև հայերի պանդխտությունը: Օրինակ, եթե ակնեցիների մի մասը դիմել է արտագնա աշխատանքի, հետագայում նաև հաստատվել տվյալ բնակավայրում, ապա ծննդավայրում մնացածների թվաքանակը նվազել է, և վերջիններս հայտնվել են ավելի անբարենպաստ պայմաններում հարկադրված լինելով վճարել նաև մեկնածների տուրքերը: Սրան հետևել է իսլամանալու հարկադրանքը: Դեռևս 1847 թ. որպես Ապուշեխի թաղ հիշատակվող Չարազ բնակավայրը հետագայում նշվում է արդեն որպես ոչ հայաբնակ: Տվյալ դեպքում բնակիչների մի մասն անցել է Ապուշեխ¹⁴: Նման կերպ իսլամացվել են ոչ միայն Ակնի, Արաբկիրի, այլ նաև Չմշկածագի, Չարսանջակի և այլ շրջանների տարբեր բնակավայրերի հայ բնակչության հատվածներ, հայաթափվել են մի շարք գյուղեր:

Ապրելու համար նպաստավոր պայմանների բացակայությունը, ինչպես նաև անապահով ընտանիքներին սատարելու ցանկությունն էր, որ ստիպեց ակնցի ազգային գործիչներին և մտավորականներին 1865 թ. Ակնում հիմնել Նահապետական ընկերություն, որի նպատակն էր մի նոր գյուղի համար անհրաժեշտ տեղանք գնել և այնտեղ երկրագործ ընտանիքներ բնակեցնել: Ակնի մոտակայքում տեղանք չգտնելով, նոր բնակավայրի համար հող գնվեց Մշո դաշտում, Ս. Կարապետ վանքի հողերի մոտակայքում¹⁵: Թեև այս գյուղը

¹² Քէչեան Ա., Ակն եւ ակնցիք, հ. Բ, Փարիզ, 1952, էջ 156:

¹³ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 14:

¹⁴ Քէչեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 67:

¹⁵ Սրվանձտեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 260:

չվերածվեց նահապետական ընտանիքներով բնակավայրի, նրա հիմնումը կարևոր նախադեպ կարող էր հանդիսանալ դրամատեր արևմտահայերի համար:

Չնայած Ակնից գաղթելու արձանագրված միտմանը, հեղինակների հավաստմամբ, քաղաքի հայ բնակչությունը չէր պակասել: Այսպես, Ակնի բնակիչների թվաքանակը, ըստ Ղ. Ինճիճյանի, կազմում էր 2200 տուն, որից կեսը հայ էին, կեսը՝ տաճիկ¹⁶: 1835 թ. են վերաբերում էրզրումում անգլիացի հյուպատոս Ջ. Բրանտի նոթերը, որոնց համաձայն, Ակն քաղաքն ուներ 2700 տուն բնակիչ, որից 2000-ը՝ մահմեդական, 700-ը՝ հայ¹⁷: Իսկ արդեն “The Missionary Herald” ամսագրի 1852 թ. համարներից մեկում նշվում է, որ քաղաքն ուներ 4000 հայ բնակիչ, որոնցից ոմանք բողոքական էին¹⁸: Չարմանալի է, որ խոսք չկա հայ ուղղափառների մասին, որոնց առկայությունը Ակնում ևս փաստ էր: Թերևս, այդ պատճառով է, որ վերջին տվյալով հայերի թվաքանակն ավելի նվազ է, քան Ջ. Բրանտի նոթերում նշվածը: “The Missionary Herald” ամսագրի 1853 թ. համարներից մեկում այս անգամ Ակնում հաշվվում է ընդամենը 1000 հայ, իսկ շրջակայքում՝ շուրջ 20000 նույն հավատքի մարդիկ (հայ – Ա. Բ.)¹⁹: Ավելի ուշ շրջանին՝ 1870-ականներին է վերաբերում մեկ այլ տվյալ. միսիոներ Օ. Ալենը նշում է, որ Ակնը ունի 1500 տուն հայ բնակիչ, նույնքան էլ՝ թուրք²⁰, թերևս նա նկատի ունի Ակն քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչներին:

1870-ականներին, ըստ բրիտանացի գինվորական Ֆ. Բարնբիի, Ակն քաղաքն ուներ 10000 բնակիչ՝ հայեր ու թուրքեր²¹: 1878 թ. քաղաքի առաջնորդական տեղապահ Տեր Հարություն քահ. Երեցյանի՝ պատրիարքարան հղված վիճակագրության համաձայն, Ակն քաղաքում և շրջակա գյուղերում հաշվվում էր 9428 հայ բնակիչ²²: 1880 թ. վերաբերյալ տվյալ է բերված Ակն գավառակի պատմությանը նվիրված հուշամատյանում, որի համաձայն,

¹⁶ **Ինճիճյան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ. Եւրոպիոյ. Ափրիկոյ և Ամերիկոյ, Վենետիկ, հ. Ա, Ասիա, մաս 1, 1806, էջ 306:

¹⁷ **Brant J.**, Journey through a Part of Armenia and Asia Minor in the Year 1835, Journal of the Royal Geographical Society of London, vol. 6, 1836, London, p. 204.

¹⁸ The Missionary Herald, 1852, Dec., p. 358.

¹⁹ The Missionary Herald, 1853, February, p. 51.

²⁰ The Missionary Herald, 1872, June, p. 179.

²¹ Armenians in the Ottoman Empire. An Anthology of Transformation 13th –19th Centuries, Edited by V. Ghazarian, Waltham, Mass., p. 487-489.

²² ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., 34/III, թ. 3:

Ակն գավառակի հայ բնակչությունը 1830–1880-ական թվականներին

Նշված բնակավայրերում ապրում էր 9967 հայ բնակիչ²³: Հուլամատյանում մեջբերվում է և նաև 1883 թ. վիճակագրություն, որի համաձայն, Ակնի և գյուղերի հայերի թվաքանակը կազմում էր 8856, թուրքերինը՝ 10300, որոնցից 1700-ը շիա մահմեդական քրդեր էին²⁴: Ուշագրավ է, որ օտար աղբյուրներում հայերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներն ավելի մեծ են, քան հայկական աղբյուրներում առկա թվերը: Խոսքը հատկապես “The Missionary Herald” ամսագրի 1853 թ. համարներից մեկում հրապարակված տվյալի մասին է, որի համաձայն, հայերի թվաքանակն Ակնում և շրջակա բնակավայրերում կազմում էր շուրջ 20000: Թերևս, վերջին տվյալը վերաբերում էր ոչ միայն Ակն գավառակի հայությանը, այլ նաև մի քանի այլ հարակից բնակավայրերի: Այնուամենայնիվ, ամփոփենք, որ 1880-ականներին Ակնի գավառակում ապրում էր ավելի քան 10000 հայ բնակիչ, որոնց մեծ մասը՝ քաղաքում:

Այժմ անդրադառնանք Ակնի հարակից գյուղերին: Ակնի հայաշատ գյուղերից էր Ապուլեխը, որի մասին հիշատակությունները սկսում են շատ վաղ ժամանակներից: Հայ բնակիչների նախնիները, ըստ Հ. Ճանիկյանի, հաստատվել էին այստեղ Վասպուրականից, թեև մեկ այլ վարկածի համաձայն, նրանք եկել էին Զուլայից²⁵: Ապուլեխը թե տների արտաքին, թե ներքին հարմարավետությամբ, չէր զիջում Ակնին: Ինչպես Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ այլ բնակավայրերում, Ակնի գավառակում ևս կրոնական անհանդուրժողականության, բռնությունների գործելակերպը եզակի չէր: Այսպես, Ապուլեխում 1876 թ. դեկտեմբերի 27-ին «խումբ մը վայրենաբարոյ տաճիկներ միանալով՝ յանդուգն յարձակմամբ քանիցս փորձեր ըրած են եկեղեցւոյ զանգակատունը բռնկցնել, սակայն գիւղացիք արթուն գտնուելով ձգուած կրակն յաջողեր են մարել»²⁶: Հաջորդ օրը եկեղեցին հրդեհելու փորձը կրկնվել է, հրդեհը մարվել է: Այս անհաջող փորձից հետո արդեն թուրքերը քարերով կոտրում են առաջնորդարանի ապակիները: Թեև թշնամուն չի հաջողվել հասնել նպատակին, սակայն գյուղացիներն ահ ու սարսափի մեջ էին հայտնվել: Նման դեպքերը եզակի չէին:

1880-ականներին Ապուլեխն ուներ 400 տուն բնակիչ, որից կեսը՝ հայ, կեսը՝ թուրք, մինչդեռ 40-50 տարի առաջ հայերի թվաքանակն այս բնակավայրում, ըստ ժամանակակիցների, 80-100 տուն ավելի էր: Հայ բնակչության

²³ Քէշեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 34:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 191:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 61:

²⁶ Լոյս, Կ. Պոլիս, 1877, ԻԸ:

թվաքանակի նվազումը հետևանք էր գաղթի, որը հատուկ էր ինչպես Ակն քաղաքին, այնպես էլ նրա գյուղերին: Գյուղից հեռացողների մի մասը հաստատվել էր Խարբերդում, մյուսները՝ Մարզվան և այլ բնակավայրերում: Բացի այդ, 40 տարի առաջ տեղի ունեցած հրդեհը ևս պատճառ էր հանդիսացել հայերի թվաքանակի նվազմանը: Այնուամենայնիվ, Ապուլցեխում դեռևս հայերը մի քանի տնով ավելի էին թուրքերից²⁷: Հետաքրքիր եզրահանգման է գալիս Ա. Քեչյանը, ըստ որի, գյուղի թուրքերը ավելի ուշ են հաստատվել այստեղ, «որովհետև իրենց տուներուն մեծագոյն մասը գիւղին շուրջն էին, բացի մզկիթէ մը եւ քանի մը տուներէ»²⁸:

Ակնի մյուս խոշոր գյուղը Կամարակապն էր: Այս գյուղի հայությունը ևս հաստատվել էր այստեղ Վասպուրականից: Հետագայում Կամարակապում են հաստատվել նաև հայեր Դերսիմ-Օվաճըզից, Չարսանջակի կողմերից: 1872 թ. Կամարակապում հաշվվում էր 160 տուն հայ բնակիչ: «Մամուլ»-ում մի հրապարակման հեղինակ նշում է, որ գրեթե յուրաքանչյուր տնից Կ. Պոլիս՝ արտագնա աշխատանքի էր մեկնել մեկական մարդ²⁹: Հ. Ճանիկյանը նշում է, որ 50 տարի առաջ Կամարակապում կար 200 տնից ավելի հայ: Նրանց մի մասը գաղթել է Կ. Պոլիս, Ամասիա, այլ բնակավայրեր: 1880-ական թթ. Կամարակապում ապրում էր 150 տուն հայ բնակիչ³⁰:

Ակնի գյուղերից էր Կարուշլան՝ 40 տուն հայ, 20 տուն թուրք բնակչությամբ, Նարվերը՝ 25 տուն հայ, 10 տուն թուրք բնակչությամբ³¹: Նարվերի հայերի նախնիները ևս եկել էին Անիից ու Վասպուրականից: Ակնի գյուղերից Լիճքն ուներ 70 տուն հայ և 30 տուն թուրք բնակիչ³²: Ա. Քեչյանը գրում է, որ այս գյուղի հայերի վիճակը վատացել է հատկապես 1880-ականին, մինչ այդ նրանք Կ. Պոլսում զբաղվել են ջրաղացականությամբ և բավարար վաստակել: Հետագայում նրանք ևս ոչ միայն մեկնում էին արտագնա աշխատանքի, այլ ընտանիքներով դիմում պանդխտության³³, գյուղում մնացողները զբաղվում էին երկրագործությամբ, մասամբ՝ առևտրով:

²⁷ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 45:

²⁸ Քեչեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 61:

²⁹ Մամուլ, Կ. Պոլիս, յունուար 1872, թիւ 188:

³⁰ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 47–48:

³¹ Նույն տեղում, էջ 50–51:

³² Նույն տեղում, էջ 53:

³³ Քեչեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 99:

Ակն գավառակի հայ բնակչությունը 1830–1880-ական թվականներին

Ակնի գյուղերից առանձնանում էր Բենկան, որն ուներ 160 տուն հայ բնակիչ³⁴: Այս գյուղի վերաբերյալ ավելի վաղ տվյալ է բերված “The Missionary Herald” ամսագրում, որի համաձայն Բենկան հարուստ հայկական գյուղ էր՝ 100 տներով³⁵: Բենկայի հայությունը, ըստ Հ. Ճանիկյանի, ինքնապաշտպանության մեծ փորձ ուներ, ապացույցն այն էր, որ, ըստ հեղինակի, մինչ այդ պահը գյուղը միակն էր շրջակայքում, որ տուրք չէր վճարում քրդերին:

Ակնի Վանք, Ձորակ, Շրգու գյուղերում ապրում էին ուղղափառ հայեր՝ հայ հոռոմներ: Աստվածաբան Գ. Ղազարյանը կարծում է, որ Ակնի ուղղափառ հայերի գոյության ամենավաղ սահմանը X դարն է³⁶: Ուղղափառ հայերը ևս դիմում էին պանդխտության, և հիմնականում՝ Կ. Պոլիս: Հայ հոռոմներից ոմանք, հունական կրթություն ստանալով Կ. Պոլսում, մոռանում էին իրենց հայկական ծագման մասին: Հ. Ճանիկյանը հնարավոր է համարում, որ այլ գյուղերում ևս անցյալում եղած լինեն հայ հոռոմներ, որոնք կամ գաղթել են, կամ՝ թրքացել:

Ակնի ուղղափառ հայերի գոյության փաստը զարմացրել է դեռևս 1830-ականներին միսիոներական առաքելությամբ Հայաստան եկած Օտարերկրյա առաքելությունների ամերիկյան կոմիտեի միսիոներներ Է. Սմիթին ու Հ. Դուայթին, որոնք իրենց ուղևորության ժամանակ էջմիածնում հանդիպել են հունադավան մի հայի: Վերջինս պատմել է, որ իր ծննդավայրը գտնվում է Դիարբեքիից 30 ժամ հեռավորության վրա: Մոտակայքում կա 5 գյուղ, որոնց բնակիչները խոսում են հայերեն, բայց հունական եկեղեցու հետևորդ են, ունեն քահանա, ով ենթարկվում է Կ. Պոլսի հույն պատրիարքին: Նրանց եկեղեցական գրքերը հայերեն են: Հունական եկեղեցու հետևորդ այլ հայերի մասին հեղինակները տեղեկություն չունեին³⁷:

Վանք գյուղի հայ բնակիչներն առանձնացել են ազնվաբարո վարքով ու հյուրասիրությամբ: Ուշագրավ է, որ պահպանված տեղեկությունների համաձայն, երբ վանքցիները XVIII դարի կեսերին դիմել են իշխանություններին՝ եկեղեցի կառուցելու արտոնություն ստանալու համար, թուրքերը մերժել են՝ պատճառաբանելով, թե օսմանյան տերությունը «հայ հոռոմ» համայնք չի ճանաչում: Երբ բոլոր ջանքերը, այդ թվում նաև տիեզերական պատրիարքի մի-

³⁴ **Ճանիկյան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

³⁵ The Missionary Herald, 1855, November, p. 339.

³⁶ **Ղազարյան Գ.**, Ակնի ուղղափառ հայերը (հայ հոռոմներ), www.Religions.am.

³⁷ **Smith E. and Dwight H. G. O.**, Missionary Researches in Armenia: including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, London, 1834, 472 p., p. 418–419.

ջամտությունը, ապարդյուն են անցել, հայ հոռոմները դիմել են Կոստանդնուպոլսի հայ ամիրաներին: «Մինաս վրդ. Ակնեցու (Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ 1751–1753 թթ.) հնարամիտ խորհրդով, ամիրաներ Սեդրոս Երևանյանի ու Միսաք Միսաքյանի օգնությամբ հաջողվել է արտոնություն ստանալ՝ կառուցելու առաքելական եկեղեցի, սակայն իրականում կառուցվել է ուղղափառ եկեղեցի՝ կից առաքելական փոքր մատուռով՝ տարին մեկ անգամ պատարագելու և ազատ ուխտագնացության պայմանով: Սիա այսպես է, որ Վանքի եկեղեցու բակում կառուցվել է հայ առաքելական Սբ. Սարգիս մատուռը»³⁸: Գյուղը 1880-ականներին ուներ ընդամենը 40 տուն հայ, 5-10 տուն՝ թուրք բնակիչ, մինչդեռ 25-30 տարի առաջ ունեցել է 80 տուն բնակիչ³⁹: Գյուղի բնակչությունը նվազել է, քանի որ այն երկու անգամ հրկիզվել է, ապա վերստին կառուցվել: Նույն վիճակն էր և Ձորակում, որը նախկինում ունեցել է 30 տուն հայ հոռոմ բնակիչ, 1880-ականներին՝ 10 տուն հայ հոռոմ, 10 տուն թուրք: Շրգուն ուներ 30 տուն հայ հոռոմ, 20 տուն թուրք բնակիչ⁴⁰:

Ակնում կար նաև փոքրաթիվ հայ բողոքական համայնք: Նշենք, որ 1850-ականներից Օսմանյան կայսրության տարածքում և նախ և առաջ Արևմտյան Հայաստանում բողոքականության տարածմանն ուղղված միսիոներների գործունեության համար Ակնը եղել է ոչ այդքան արդյունավետ տարածք, որքան, օրինակ Խարբերդը, Արաբկիրը, Էրզրումը և այլ բնակավայրեր: Ինչպես վերևում արդեն նշել ենք, սա նաև համապատասխանում էր միսիոներների կանխատեսումներին: Խնդիրը նրանում էր, որ ակնցիք ապրում էին, ինչպես նշվում է գրեթե բոլոր աղբյուրներում, ավելի բարեկեցիկ կյանքով, քան շրջակա այլ բնակավայրերում, իսկ դա միսիոներների գործունեության համար համեմատաբար բարդ միջավայր էր, քան անապահով, չքավոր բնակչության մեջ աշխատելը:

ԳԱԹ ֆոնդերում պահպանվում են Ակնի գավառակի բնակավայրերին վերաբերող 1878–1880 թթ. արված վիճակագրություններ, որոնք ունեն աննշան տարբերություններ: Դրանց համաձայն գավառակում կար շուրջ 10.000-անոց հայ և 6000-ի չափ թուրք բնակչություն⁴¹:

Ամփոփելով նշենք, որ չնայած նախկինում գրանցված իսլամացման դեպքերին, գաղթականության հոսքին, արտագնա աշխատանքի մեկնողների

³⁸ Ղազարյան Գ., Ակնի ուղղափառ հայերը (հայ հոռոմներ), www.Religions.am

³⁹ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 57:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 59:

⁴¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 34/III, 35/III:

Ակն գավառակի հայ բնակչությունը 1830–1880-ական թվականներին

թվաքանակին, XIX դարի ընթացքում Ակն քաղաքն ու շրջակա գյուղերը հայաշատ բնակավայրեր էին, որտեղ գրեթե յուրաքանչյուրում հայ բնակչությունը թվաքանակով գերազանցում էր մահմեդականներին:

THE ARMENIAN POPULATION OF AKN REGION IN 1830–1880s

BABLUMYAN A.

Summary

Akn region is situated in the southwestern part of Western Armenia. This region was formerly part of Sebastia eyalet and later of Kharberd vilayet. In the territory of Akn region there were numerous settlements populated by Armenians forcibly Islamized in the 17th–18th centuries. Other segments of Armenians resettled in other populated areas of Western Armenia. This tendency of migration continued in the 19th century as well, and in this period the rate of migration sharply increased. The Armenians moved to cities, in particular, from Akn to Constantinople, Kharberd, Smirna, etc.

Data on Islamizing and resettlement of Armenians from Akn can be found in a number of studies carried out by authors like G. Chanikian, G. Srvandztiants, S. Eprikian, A. Khechian, etc. Valuable information concerning the Armenian population of Akn can be found in foreigners' memories, particularly, in the reminiscences by the British engineer Barkley and G. Brant who was the American consul in Erzurum and in the publications by the American missionaries as well.

Despite the constant migration, the number of Armenians in the region of Akn was stable.

According to the statistical data of 1878–1880, approximately 10000 Armenians and 6000 Turks lived in the region of Akn.

АРМЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ОБЛАСТИ АКН В 1830–1880 ГГ.

БАБЛУМЯН А.

Резюме

Область Акн находится в юго-западной части Западной Армении. Данная область являлась частью эялета Себастья, впоследствии вилайета Харберд.

На территории области Акн имелось множество селений, армянское население которых еще в XVII–XVIII вв. было исламизировано, часть же армян переселилась в другие населенные пункты Западной Армении. Эта тенденция продолжалась и в XIX веке, когда темпы миграции армян из Акна резко возросли. Армяне мигрировали из Акна в крупные города, в частности, Константинополь, Харберд, Смирна и т.д.

Данные об исламизации и переселениях армянского населения этого региона приводятся в исследованиях армянских авторов Г. Чаникяна, Г. Срвандзтянца, С. Эприкяна, А. Кечяна и многих других. Ценные сведения об армянском населении Акна содержатся в воспоминаниях иностранцев, в частности, британского инженера Баркли, британского консула в Эрзеруме Дж. Бранта, в публикациях американских миссионеров.

Несмотря на постоянную миграцию, в области Акн число армян было стабильно. Согласно статистическим данным на 1878–1880 гг., в области Акн проживало около 10000 армян и около 6000 турок.

ОБ ОПТИМИЗАЦИИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ГРУЗИНО-ИМЕРЕТИНСКОЙ ЕПАРХИИ (1894–1904)

ГРИГОРЯН В.

vardgrig00@gmail.com

В конце XIX – начале XX века продолжался процесс усовершенствования системы управления Грузино-имеретинской епархии Армянской Апостольской Церкви. Проблема реформирования церкви не утратила своей актуальности вплоть до упразднения синодальной системы. В указанный период армянские духовные власти вынуждены были действовать в более сложной и напряженной ситуации, обусловленной жесткой церковной политикой российских властей, ростом национально-освободительного движения и изменениями в общественно-политической жизни.

Политика российских властей в отношении Эчмиадзина в 1876–1903 гг. была подвергнута пересмотру. Если в 1873–1890 гг. это выражалась в форме законодательных изменений, то с 90-х годов XIX века были приняты более жесткие меры¹.

12 февраля 1891 года на заседании Особого совещания (по армянским делам), проходившего под председательством министра внутренних дел, с участием министра иностранных дел и начальника Гражданской части на Кавказе, были приняты основные тезисы, по которым впредь должны были руководствоваться российские власти в отношении армян². Проводимая политика была направлена на ассимиляцию армян.

Российские власти признавали тот факт, что на данный момент у них не было соответствующих инструментов для использования «правомочий» католикоса в своих политических целях, а уступки и смягчение политики были безрезультатными. В протоколе вышеуказанного заседания констатировалось: «...У правительства нет способов обратить католикоса в пос-

---

¹ См.: **Тунян В.Г.** Эчмиадзинский вопрос в политике России 1873–1903 гг., Е., 2002.

² См.: **Ерканян В.** Армянская школа и политика царизма (1890-е годы) (Вестник архивов Армении, 1967, № 1, сс. 83–92).

лушное орудие наших политических целей... предпринимать впредь репрессии против армянских духовных лиц, уклоняющихся от исполнения требований правительства или вредных для государственного и общественного порядка...»³.

Соответственно, было принято решение четко следовать тезисам по изменению внутреннего административного строя Армянской церкви, сохраняя при этом права католикоса только как духовного представителя паствы. В то же время, в случае его отказа соблюдать требования империи, рычаги давления должны были быть направлены на церковно-служителей, занимавших низшие ступени иерархической лестницы.

Исходя из этого в марте 1891 года были приняты «Правила о применении карантинных мер в административном порядке к армяно-григорианским священнослужителям». Восемь положений этих правил предусматривали арест священнослужителей, нарушающих государственный порядок. Под этим в первую очередь понималось их участие в национальном движении в пользу турецких армян либо в деятельности антиправительственных организаций. Право на контроль над ними было отдано местным полицейским силам. В 1896 году в очередной раз закрылись церковно-приходские школы⁴, а 12 июня 1903 года был принят закон о конфискации церковного имущества.

В период жесткой церковной политики, проводимой властями империи, епархию возглавляли епископ Мамбре Санасарянц (1889–1892)⁵ и архиепископ⁶ Геворг Суренянц (1894–1904)⁷.

---

³ См.: **Дякин В.С.** Национальный вопрос во внутренней политике царизма, СПб., 1998.

⁴ В 1894–1895 гг. число приходских школ епархии достигло 88 с 6722 учениками (См.: НАА, ф. 56, оп. 15, д. 314, л. 1); См. также: **Երկանյան Վ.**, Պաշար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Ե., 1970.

⁵ О назначении на должность епархиального архиерея и о смерти епископа Мамбре Санасарянца см.: НАА, ф. 53, оп. 1, д. 497, л. 1 и об.; д. 517.

⁶ Степень архиепископа была присуждена Геворгу Суренянцу тогда, когда он был назначен главой епархии.

⁷ Послужной список Геворга Суренянца см.: Վանդադեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, Գործ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, գիրք ԺԳ, Ե., 2005, էջ 47. О назначении на должность епархиального архиерея см.: НАА, ф. 53, оп. 1, д. 541, л. 1.

Если при Мамбре Санасарянце существенных изменений не было, то Геворг Суренянц предпринял шаги по урегулированию и улучшению всех сфер епархиального управления, независимо от притеснения властей.

Геворг Суренянц продемонстрировал комплексный подход в епархиальном управлении, сосредоточив внимание на всех епархиальных проблемах. Их можно классифицировать по следующим основным направлениям:

- административная и финансово-экономическая система епархии;
- духовенство и церкви;
- церковно-приходские школы и духовные семинарии;
- приходы.

Основными вопросами повестки дня были обеспечение регулярного функционирования епархиальной административной структуры, устранение злоупотреблений и незаконных присвоений в финансово-экономической сфере, решение вопросов, касающихся образования и материальной обеспеченности духовенства. Особенно проблематичным был вопрос ктиторов (старост). Как известно, прямой контроль над церковными доходами и имуществом находился в руках ктиторов, деятельность которых не контролировалась должным образом со стороны благочиниев⁸. Попытка регулирования их деятельности была предпринята еще при главе епархии Аристакесе Седраканце (1883–1889)⁹, но проблема осталась нерешенной. По его примеру, для создания необходимых рычагов контроля в административной и финансово-экономической системе епархии, в 1894 году архиепископ Геворг приступил к формированию Благочинческой и Ктиторской комиссии по отчетности. Комиссия должна была проверять счета ктиторов и в случае обнаружения недостатков сообщать высшим религиозным духовным властям. Преседателем Комиссии был избран протоиерей Гевонд Харазянц, членами – священники Геворк Галстян, Ашот Тему-

---

⁸ Административная должность священника. Благочинные назначались епархиальным архиереем в основном из старших священников. Они возглавляли епархиальную административную единицу, называемую благочинием.

⁹ НАА, ф. 57, оп. 1, д. 221, лл. 20–22.

разян, Гют Аганянц, Амазасп Тер-Ованнисян, Эммануэль Назарян и Езник Ерзнкян¹⁰.

Первые заседания Комиссии были проведены весной 1894 г.¹¹ Были также разработаны соответствующие инструкции, опубликованные отдельной брошюрой¹². Особенно важным было составление отдельных правил для ктиторов. Однако следует добавить, что Комиссия первоначально должна была заниматься проверкой журналов тифлисских ктиторов.

В общих чертах можно сказать, что Геворг Суренянц стремился не только урегулировать административную систему епархии, но и консолидировать как духовенство, так и духовных и светских деятелей. Важную роль в этом сыграло Собрание тифлисских священников и формирование Общинных или Приходских попечительств.

В рамках армянского церковного реформаторского движения¹³ одним из наиболее обсуждаемых вопросов были проблемы, касающиеся священников. В 90-е годы XIX века число армянских священников в городе Тифлисе достигло 54. Связь между ними была слабой. Как писала газета «Нор Дар», «Армянские священники Тифлиса, которые являются самыми многочисленными из всех городов России, известны своей неподвижностью. У немногих из них есть любопытство и стремление к совместной деятельности... Эти священники живут и работают независимо друг от друга, без внутренней связи ...»¹⁴. Следует отметить, что такая же ситуация преобладала и в сельском или провинциальном духовенстве.

Для решения внутренних вопросов и споров в отношениях между ними, а также для их объединения было создано вышеуказанное Собрание

---

¹⁰ Նոր դար, 1894, № 43, с. 1.

¹¹ НАА, ф. 53, оп. 1, д. 139, лл. 19–20, 24.

¹² См.: **Գէորգ արքեպս. Սուրէնեանց**, Կանոններ Վրաստանի եւ Իմերէթի թեմի հայ եկեղեցիների գործակալների եւ երեցփոխանների հրահանգութեան համար, Տիֆլիս, 1895, էջ 1–16.

¹³ В начале XX века в кругу церковных и светских деятелей горячо обсуждались вопросы реформ Армянской церкви. Начавшееся движение в профессиональной литературе получило название «Реформаторское движение». См. об этом: **Հովհաննիսյան Հ., Հայ Առաքելական եկեղեցու բարենորոգության հիմնահարցը 1901–1906 թթ., Ե., 2008.**

¹⁴ Նոր դար, 1894, № 158, с. 2.

тифлисских священников, что стало новым явлением как для Грузино-имеретинской, так и для других епархий армянской церкви в пределах Российской империи.

Таким образом, в 1894 г. на Собрании были выбраны 12 из 39 священников города Тифлиса¹⁵. Председателем был назначен священник Гют Аганянц, затем – протоиерей Гевонд Харазянц¹⁶.

Спорные вопросы должны были обсуждаться на заседаниях Собрания, а окончательное утверждение решения оставалось за Консistorией. Члены Собрания назначались епархиальным архиереем на неопределенный срок¹⁷. По сути, рядом с Консistorией создавался отдельный консультативный орган.

После утверждения состава с осени 1894 г. Собрание начало свою работу¹⁸, но в 1898 году по принуждению российских властей его деятельность была приостановлена. Согласно приказу 1894 года начальника политической части на Кавказе, духовенству иностранных исповеданий впредь не давалось право созыва собрания без специального разрешения. Епархиальный архиерей Геворг Суренянц также отдал соответствующее распоряжение, которым запрещалось священникам города без особого разрешения духовных властей собираться по три, четыре или больше человек по вопросам, не имеющим отношения к их прямым обязанностям, а именно: крещение, бракосочетание, погребение прихожан¹⁹.

Можно сказать, что действия архиепископа Геворга в направлении создания отдельного консультативного органа были пресечены.

В дополнение к вышесказанному обсуждались также вопросы назначения зарплаты и повышения образовательного уровня священников.

Особенно спорным был вопрос установления зарплаты. Некоторые церковные деятели считали, что назначение зарплаты противоречит кано-

---

¹⁵ Степанос Самвелян, Арсен Багратуни, Оганес Мартиросян, Ашот Темуразян, Эммануил Назарян, Гевонд Харазянц, Езник Ерзнкян, Габриэль Тер-Габриэлян, Нерсес Абовян, Саак Саакян, Геворг Галстян, Григор Мандакуни (ՄշԿ, 1894, № 110, с. 2).

¹⁶ НАА, ф. 53, оп. 1, д. 170, л. 2 и об..

¹⁷ ՄշԿ, 1894, № 110, с. 2.

¹⁸ НАА, ф. 53, оп. 1, д. 139, л. 17 и об..

¹⁹ Там же, д. 219, л. 43 и об..

нам Библии, в то время как другие утверждали, что в прошлом такой опыт был, кроме того, католикос и епархиальные архиереи также получают зарплату. Что же касается Геворга Суренянца, то он был за установление зарплаты²⁰. Первая попытка²¹ ее установления в Грузино-имеретинской епархии была реализована в Батуми в 1900 г. Благодочинный Батумского округа священник Месроп Мелян писал. «...Многие прихожане в Батуме, обращаясь к Св. Айрапету²², докладывают, что к двум местным священникам был привязан ежемесячник... Св. Айрапет согласился с этим решением и таким образом устанавливает зарплату священникам...»²³. Следует, однако, отметить, что пример Батуми вызвал острые споры. Свои предложения также выдвинул прежний епархиальный архиерей епископ Аристакес Седракянц²⁴.

Для разрешения вопроса материальной обеспеченности священников в 1895 году был создан также «Фонд помощи армянским священникам города Тифлиса»²⁵, устав которого был утвержден 29 мая 1897 г.²⁶ Целью фонда было предоставление одинаковых возможностей всем священникам Тифлиса, а также сиротам и вдовам священнослужителей. Средства Фонда должны были быть собраны за счет добровольных пожертвований и доходов от армянских кладбищ Тифлиса²⁷.

В то же время был открыт читальный зал для священников Тифлиса. В 1896 г. газета «Ардзаганк» писала: «... Очень скоро во дворе Тифлис-

---

²⁰ Епархиальный архиерей перед Католикосом и Синодом также поднял вопрос о повышении зарплаты служителей консистории. 4 января 1895 г. обновленный штат был отправлен на утверждение к Католикосу (там же, д. 544, л. 2 и об.).

²¹ Дискуссии по этому вопросу активно велись еще в 1880-е годы. См. об этом: *Արժագանք*, 1883, № 12; 13; 15, *Արդար* Հայաստանի, 1883, № 48; *Աշակ*, 1883, № 52.

²² Так обращались к Католикосу всех армян.

²³ *Արևելք*, 1900, № 4333, с. 1.

²⁴ См. об этом: *Արևելյան մամուլ*, 15. VI. 1900, № 12, с. 457–463; *Արարատ*, 1900 (11), сс. 539–547; *Արիստակէս եպս. Սեդրակեանց*, Քահանայական խնդիր, Մոսկովա, 1900.

²⁵ Попытка открытия «Фонда помощи священникам города Тифлиса» была принята еще в 1883 г. епархиальным архиереем Аристакесом Седракянцем (НАА, ф. 57, оп. 1, д. 221, л. 21об.).

²⁶ НАА, ф. 35, оп. 1, д. 76, л. 21.

²⁷ Устав Фонда помощи священникам, ст. 2, 3 (НАА, ф. 35, там же, л. 49).

ского монастыря будет открыт читальный зал армянского духовенства. По сравнению с провинциальным армянским духовенством, тифлисские священники имеют исключительную позицию как по уровню образования, так и по стадии жизни. В провинциях все еще преобладают патриархальные священники... Но несмотря на общую приверженность членов армянского духовенства в Тифлисе, нет общей связи между ними, нету органа вне церкви, который бы объединил их...»²⁸.

Наряду с вышесказанным начался и процесс формирования Общинного или Приходского попечительства. Для разработки устава был утвержден комитет, в состав которого вошли 12 почетных армян Тифлиса²⁹. Под председательством епархиального начальника на особом заседании в мае 1894 г. был утвержден разработанный попечительством устав, который впоследствии был отправлен на окончательное утверждение католикоса. Число Общинных попечителей колебалось от 3 до 12. В первый раз их выбирали все прихожане, а затем – только налогоплательщики. Помимо избранных попечителей, в состав входили священники и ктитор церкви соответствующего округа, которых назначал епархиальный архиерей³⁰.

Основная цель создания Приходского попечительства заключалась в том, чтобы заботиться о благополучии церковей и бедных прихожан. С его созданием осуществлялся и дополнительный контроль над церковными доходами, а прихожане могли обратиться к вышеупомянутому органу при наличии той или иной проблемы. Помимо сказанного намечалось установить контакт между духовными и светскими лицами.

Архиепископ Геворг Суренянц, наряду с епархиальной деятельностью, принимал активное участие в общественной жизни, к примеру, 8 ноября 1894 года присутствовал на похоронах императора Александра III, а 14 ноября – на церемонии бракосочетания Николая II и Александры Федоровны. Пользуясь случаем, он, по распоряжению Вер-

---

²⁸ Մրճազմիւր, 1896, № 74, с. 1.

²⁹ Г. Акимян, К. Бейбутян, Н. Григорян, Г. Эвангулян, М. Тамамшян, К. Костанян, П. Мелик-Карагезян, Г. Навасардян, М. Шах-Паронян, Г. Сундукян, П. Варданян, А. Вардапетян (Մրճազմիւր, 1894, № 36, с. 2).

³⁰ Մր դաւր, 1894, № 77, с. 1.

ховного Патриарха, должен был обратить внимание императора на «защиту угнетенных армян»³¹. По возвращении в Тифлис епархиальный архиерей принял также меры по сбору финансовых средств для помощи беженцам. Чтобы собрать необходимые средства, было решено разделить город на четыре части и сформировать комитеты по сборам³². Первоначально удалось собрать около 6350 р.³³, затем – около 9000 рублей³⁴.

Следует добавить, что в период его епархиальной деятельности были проведены также ремонтно-восстановительные работы церквей³⁵ и расширение школьной сети³⁶.

Надо отметить и то, что управленческие методы архиепископа Геворга Суренянца были переняты Аристакасом Седракянцем, к примеру, ряд инициатив Геворга Суренянца (Фонд помощи священникам, различного рода комитеты). Однако если деятельность Седракянца ограничивалась Синодом, то Геворгу Суренянцу оказывал поддержку сам католикос, а некоторые ограничения исходили от российских государственных властей, по настоянию которых архиепископ Геворг в 1904 году³⁷ был отстранен от управления епархией, но католикос Мкртич Хримян в 1901 году уже отозвал его из Тифлиса³⁸.

Характеризуя деятельность Геворга Суренянца как епархиального архиеерея, отметим, что помимо позитивных сторон она имела и некоторые слабые стороны, например, в центре его внимания был Тифлис, чего нельзя сказать о викариатах и благочинческих округах. Однако главной его заслугой было углубление связей между духовными и светскими деятелями, а также консолидация духовенства. Несмотря на положительные из-

---

³¹ **Իփալեանց Ա.Ք.**, Կենսագրութիւն Գեորգ Արքեպիսկոպոս Սուրենեանցի, Տփլիս, 1911, էջ 39:

³² Արձագանք, 1894, № 46, с. 2.

³³ Նոր դար, 1894, № 86, с. 1.

³⁴ **Իփալեանց Ա.Ք.**, указ. соч., с. 48.

³⁵ На строительство и ремонт церквей было израсходовано почти 100 000 р. (Список церквей см.: **Իփալեանց Ա.Ք.**, նշվ. աշխ., էջ 44). Только затраты на ремонт Ванкского собора составили около 48000 рублей (Մշակ, 1900, № 27, с. 2).

³⁶ Список открытых школ см.: **Իփալեանց Ա.Ք.**, указ. соч., с. 45.

³⁷ НАА, ф. 53, оп.1, д. 788, л. 1.

³⁸ Նոր դար, 1901, № 127, с. 2.

менения в системе епархиального управления, его инициативы полностью не были реализованы из-за ограничений со стороны российских государственных властей.

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԻՄԵՐԵԹԻ ԹԵՄԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՄԱՆ ՇՈՒՐՋ (1894–1904)

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Գևորգ արքեպս. Սուրենյանցի թեմակալ առաջնորդության շրջանը համընկավ ռուսական իշխանությունների կողմից Հայ եկեղեցու հանդեպ վարած կտրուկ քաղաքականության շրջանի հետ:

Գ. Սուրենյանցը թեմական կառավարման գործում ցուցաբերեց համակողմանի մոտեցում՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով գրեթե բոլոր ոլորտները: Ընդհանուր առմամբ իրականացվող փոփոխությունները նպատակ էին հետապնդում ինչպես կանոնավորել թեմական վարչական կառույցը, այնպես էլ ներքին համախմբվածություն մտցնել հոգևորականների շրջանում, համագործակցային հարաբերություններ հաստատել հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների միջև: Այդ առումով հատկապես կարևոր էր Թիֆլիսի քահանաների Միաբանական ժողովի և թաղային կամ ծխական հոգաբարձությունների կազմումը:

Չնայած արձանագրված դրական փոփոխություններին, մեծ մասամբ ռուսական պետական իշխանությունների հարուցած արգելքների պատճառով նրա նախաձեռնություններն ամբողջական կիրառություն չստացան:

ON THE IMPROVEMENT OF THE GOVERNANCE SYSTEM OF THE GEORGIAN-IMERETI DIOCESE (1894–1904)

GRIGORYAN V.

Summary

The period of Archbishop Gevorg Surenyants' diocesan administration coincided with the epoch of strict ecclesiastical policy of the Russian authorities towards the Armenian Church. However, Gevorg Surenyants demonstrated a comprehensive approach to the diocesan administration, focusing on all problems existing in the diocese.

With all these changes, he strove to regulate the administrative system of the diocese, to establish collaborative relations among the clergy as well as between the spiritual and secular figures. In this regard, the establishment of the Congregation of Tiflis priests and the formation of Community or Parish patronage was of great significance.

Despite the positive changes visible in the diocesan administration system, his initiatives were not completely fulfilled because of the constraints imposed by the Russian state authorities.

АРМЯНЕ США В КОНТЕКСТЕ АРМЯНО-РОССИЙСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В XX–XXI ВВ.

АВАКЯН К.

lira777@yahoo.com

*Посвящается 190-летию присоединения
Восточной Армении к России (1828 г.)*

Позиция армян США в отношении России (начало XX в.)

Армяне США, численность которых возросла там в результате периодических погромов (в 1894–1896 гг., в 1909 г.), осуществленных в отношении армян в Османской империи, а также геноцида армян (в 1915–1923 гг.), в начале прошлого века в целом приняли и продолжили армяно-русские добрососедские отношения. Это нашло отражение как в их вовлеченности, с целью содействия, в Кавказское добровольческое движение в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.), так и в позиции отдельных политических деятелей.

Так, в результате совместных действий четырех армянских национальных партий (Социал-демократической партии Гнчакян – СДПГ, Армянской революционной федерации Дашнакцутюн – АРФД, Реорганизованной партии Гнчакян – РПГ, Армянской конституционной партии Рамкавар – АКПР) на созванной в Бостоне в ноябре 1914 г. Межпартиной конференции удалось, при содействии Конгресса США, через российского посла в Вашингтоне добиться согласия и одобрения царского правительства по вопросу о принятии молодых армянских добровольцев из США в состав русской армии на Кавказе, а также по ряду других вопросов¹ и в связи с передачей оцутимых материальных средств «лишь для отправляющихся либо отправившихся армян-добровольцев» на Кавказ².

---

¹ Ճիգմեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, (1890–1925), Փրէզնո, 1930, էջ 198, 199: Համերաշխական բանակցութիւններ (1914–1915), Պուրթօն, 1916, էջ 5:

² Там же, с. 202.

В годы Первой мировой войны с целью участия в добровольческом движении на Кавказе (1914–1916 гг.), под командованием военных чинов царской России из США, Европы и других точек мира (Россия, Болгария, Румыния, Египет, Персия и т. д.) прибыло на Кавказ около 3.000 армян, рассеянных по всему миру³. «Автономия шести вилайетов и Киликии⁴ как их неделимой части под могущественным протекторатом России»⁵ – таков был девиз добровольческого движения.

Из армянских политических деятелей США следует упомянуть основателя первой армянской лоббистской организации в США – Армянского национального союза Америки (АНСА) (1917–1922 гг., Бостон), западника Миграна Свазяна (Свазлы)⁶, получившего западное образование и тесно сотрудничавшего с британскими и американскими политическими кругами, взгляды которого, однако, резко и адекватно изменились после Лозаннской конференции (1922–1923 гг.), когда канули в Лету надежды армян, связанные с Западом. Будучи воспитанным в западном обществе и, следовательно, носителем западных идей, тем не менее, прагматик М. Свазян обратил свой взор к России, с которой уже была связана судьба Восточной Армении еще с 1828 г. и о чем мечтало большинство как восточных, так и западноармянских реалистов-просветителей, писателей-публицистов, арменоведов-педагогов, интеллигентов-демократов, а также деятелей общественно-политического, национально-освободительного движения, приложивших немало усилий в этом направлении. Израел Ори (1659–1711 гг.), Иосиф Эмин (1726–1809 гг.), Хачатур Абовян (1809–1848

---

³ **Կիրակոսյան Զ.**, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914–1916 թթ.), Ե., 1965, էջ 187:

⁴ Имеется в виду историческая Родина-колыбель западных армян как части армянского народа: Западная Армения с шестью вилайетами (Эрзерум-Карин, Ван, Битлис-Багеш, Диарбекир-Амид, Харберд, Себастья) и Армянская Киликия, население которых в результате осуществленного в годы Первой мировой войны Османской Турцией геноцида армян (1,5 млн. жертв) и насильственной депортации оказалось в разных уголках земного мира.

⁵ **Կիրակոսյան Զ.**, указ. соч., с. 187. **Լազեան Գ.**, Հայաստանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու, Գաիրիէ, 1942, էջ 81:

⁶ Подробней о нем см.: **Ավագյան Բ.**, Հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպությունը ԱՄՆ-ում («Հայոց պատմության հարցեր», Ե., 2003, № 4, էջ 98–104):

гг.), Микаел Налбандян (1829–1866 гг.), Григор Арцруни (1845–1892 гг.), Тигран Еркат (1870–1899 гг.) и другие армянские национальные деятели вопросы надежного физического существования и национальной безопасности армян связывали с Россией.

Вот о чем писал Мигран Свазлян в своей статье «Наше направление», объективно оценивая опыт прошлого и исторические реалии:

«Если бы Бога не существовало, следовало бы его создать, часто говорил известный философ XVIII века [Эмерсон]. Мы, армяне, можем усвоить иную мысль: «Если бы России не существовало, следовало бы ее создать», ибо этого требуют высшие интересы армянства... К счастью, нам не нужно было создавать ее, так как Россия была рядом, по соседству; она по своей сути так же необходима нам, как вода, которую мы пьем, и воздух, которым мы дышим.

Критиковать легко... Те, кто критикуют российскую направленность или *ориентацию* ... Либерал-Демократической [Рамкавар] партии, должны сказать – чем они заменят ее. Народ Армении и ее нынешние лидеры усвоили это и довольны. Народ спокоен, защищен, наслаждается самостоятельной жизнью. Может развивать свой язык, свою культуру, его национальная церковь относительно независима, и прогресс повсеместный. Повторять это нет нужды, ибо это всем нам известно.

Но в конце концов это направление и не ново, оно довольно-таки старо. Вот только нет необходимого стимула для его реализации, чтобы извлечь из этого пользу, благодаря [проведению] серьезной и дальновидной политики. От Исаака Ори до Григора Арцруни девизом этих великих людей было [следующее]: «Судьбу Армении связать с Россией». У обоих был опыт в международных вопросах, оба, а вместе с ними и другие, следили за всеми этапами прогресса России и усвоили, какую выгоду можно обеспечить для гарантированного существования и ... будущего армянского народа»⁷.

Далее М. Свазлян, обращаясь к возникновению Армянского вопроса и постоянным противоречиям в вопросе политической ориентации армян

---

⁷ Ի յիշատակ Միհրան Սվազլեանի. Նօթեր եւ տպաւորութիւններ, քաղաքական եւ ազգային տեսութիւններ, Պոստոն, 1944, էջ 5–6:

и анализируя религиозно-психологические особенности исторического прошлого русских, указывая на освободительную миссию России на Балканах и в ближневосточных регионах и на необходимость ее господства, пишет:

«...Христианские народы Востока могут спастись лишь тогда, когда Россия утвердится на Ближнем Востоке и продолжит свое традиционное дело.

Не преувеличивая, можно сказать, что освобождение балканских народов состоялась благодаря вмешательству России. Даже Греция, обретшая частичную свободу решением подписанного между Англией и Россией Лондонского протокола 1827 г., не вырвалась бы из когтей Турции, если бы в 1828 г. войска России не дошли бы до Адрианополя и не вынудили бы султана повиноваться требованиям государств. Историю нельзя повернуть вспять, и стоит всегда возвращаться к этой полезной теме»⁸.

Анализируя новую политическую ситуацию, в которой оказались армяне после Лозаннской конференции, М. Свазлян призывает армян как Армении, так и диаспоры восполнить пробелы прошлого и настоящего, чтобы противостоять новым вызовам истории:

«С 1890 до Лозаннской конференции, на которой «великими державами» были попорчены права цивилизации, армянам не доставало национальной политики. ...Неточность, недальновидность, внутренние трения и паника охватили нас, и наше национальное судно, лишенное штурвала, бушующей морской стихией бросало в разные стороны. Но в конце концов оно, как Ноев ковчег, закинуло якорь в определенном месте, и две трети народа были спасены.

Надо оценить эту новую ситуацию. Необходимо укрепить наши отношения с российским фактором. ...Лозанна [конференция] была бомбой, брошенной в нас, но полемика продолжается и будет продолжаться в тех широких масштабах, которые были начертаны нашим правительством, пока рассеянные по всему миру армяне не сплотятся вокруг нынешней свободной Армении, найдя приют под ветвями древа свободы»⁹.

---

⁸ Там же, с. 7–8.

⁹ Там же, с. 8–9.

Современные геополитические процессы явствуют о том, что мысли и дела юриста-дипломата Миграна Свазяна, равно как и его надежды и разочарования, мечты и чаяния актуальны по сей день в силу того, что они исходят из исторической судьбы армянского народа, осознания национальной цели, из его принципиальных позиций и патриотизма.

Двойственная позиция армян США в отношении СССР и России (с 1920 г. по настоящее время)

Если в прошлом позитивные армяно-российские отношения были прямо пропорциональны позитивным отношениям Армянской диаспоры (Спюрк) и Армении, то в XX в. имевшие место на мировой арене, в том числе и в России и Армении, радикальные политические и социально-экономические процессы (Октябрьский переворот 1917 г., советизация Армении (29 ноября, 1920 г.), Вторая мировая война (1939–1945 гг.), репатриация (1921–1936, 1946–1949, 1962–1982 гг.), «холодная война» (с 1946 г.), распад СССР и провозглашение независимости в Армении (1991 г.), постсоветский кризис, эмиграция, глобализация и т. д.) создали политический барьер в отношениях отдельных структур Армянской диаспоры, в частности, Армянской диаспоры США, и Армении, а следовательно, и России. Таким образом, если в прошлом сотрудничество Армянской диаспоры (Спюрка) с Арменией и Россией было основано на объективных реалиях, диктуемых политической ситуацией, то в настоящее время по большому счету оно обусловлено международной политикой, что наносит определенный ущерб стратегическим интересам Армении.

В новых геополитических условиях, создавшихся после Первой мировой войны, национально-общественная жизнь рассеянных по всему миру армян проходила на фоне бурной борьбы двух идеологических фронтов, которая усугубилась после Второй мировой войны. На протяжении прошлого столетия в силу политической позиции западных стран в отношении СССР, главным образом Соединенных Штатов, задающих тон на международной арене, политика Армянской диаспоры, в частности диаспоры США, по отношению к СССР, значит, и Советской Армении носила двойственный характер.

Одно идеологическое крыло представляли члены Либерально-демократической партии Рамкавар (ЛДПР), Социал-демократической партии Гнчакян (СДПГ), Всеобщего армянского благотворительного союза (ВАБС), беспартийные (лояльные) и другие проармянски (т. е. симпатизирующие Советской Армении) и патриотически настроенные лица, известные как прогрессивные («Айастанджи»¹⁰), другое же крыло составляла партия Армянская революционная федерация Дашнакцутюн (АРФД), являвшаяся сторонником идеи создания в Армянской диаспоре «государства без родины» в противовес Советской Армении.

Представители первого направления, реально оценивая создавшуюся ситуацию, рассматривали Советскую Армению в качестве «государства всех армян», а гарантом физического существования армянского народа на этом историческом отрезке они считали факт ее вхождения в состав СССР и «русскую ориентацию как наиболее благоприятную и логичную». В свете сказанного весьма характерна точка зрения американского общественного деятеля, публициста и редактора, армянина по происхождению Грачья Ерванда: «Мы против коммунистического учения, но вместе с тем мы видим, что своей политической безопасностью и [возможностью] мирно трудиться армянский народ обязан лишь установленному в Армении строю. Поэтому в отношении политического уклада Армении мы придерживаемся мирной позиции, поскольку мир и благополучие страны превыше всего»¹¹. Сторонники этого направления развитие и укрепление Советской Армении считали также залогом решения Армянского вопроса, единственным рычагом, который «если позволят условия, без новых кровопролитий восстановит исторически неоспоримые права армянского народа». Посему они призывали армян диаспоры «не бороться с советской властью, а всеми возможными способами содействовать» Советской Армении и репатриации армян¹².

---

¹⁰ «Айастанджи» – так в народе называли проармянски настроенных и симпатизирующих Советской Армении. **Սվազյան Գ.**, Հայրենիքի համար, Ե., 1965, էջ 106:

¹¹ **Թոփուզյան Հովհ.**, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805–1952), Ե., 1978, էջ 243:

¹² Там же.

Представители противоположного направления, ряд партийных и государственных деятелей которого после падения Первой Республики Армении (1918-1920 гг.) обосновались за рубежом и в том числе в США, рассматривали установленную в результате исторических процессов в Армении советскую власть как «русскую имперскую», «превосходящую царский гнет деспотию», под властью которой армянский народ обречен на медленную смерть в «советском аду», в «злополучной Армении»¹³. Поэтому уже начиная с 1920-х гг. они всячески препятствовали репатриации армян и содействию в восстановлении и укреплении Родины, противопоставляя этому идею создания общенациональной организации – созыва всеобщинного съезда¹⁴, который должен был охватить все политические силы диаспоры, став своеобразной политической единицей армянских общин зарубежья в противовес Советской Армении. Эту политическую структуру они сами характеризовали как «духовную родину», как «...тип нравственного государства, государства без родины, с государственными структурами, с национальным и международным правом порядком». Согласно идеологам этой теории, «не родина должна стать основанием для консолидации некой общности, ее сохранения и правового существования», «роль родины может быть заменена нацией, объединяющей вокруг себя тех, кто ощущает свою принадлежность к этой нации», посему их «...главным образом должен волновать вопрос консолидации всех зарубежных армян в качестве общины как своеобразной национальной единицы, которой, согласно современному государственному праву, следует предоставить необходимые права для организации внутренней национально-культурной жизни». В силу сказанного каждый член армянской общины свои обязанности в отношении принявшей армян страны должен выполнять таким образом, «чтобы предпринимаемые ими те или иные действия не носили национального (армянского) характера, и свою борьбу они не должны связывать с судьбой Родины (Армении)». Административная организация армянских общин должна была иметь свои ответвления: област-

---

¹³ Там же, с. 243–244, 266.

¹⁴ Там же, с. 246.

ные, районные органы, объединенные конституцией центрального совета¹⁵.

Католикосату всех армян также не удалось остаться в стороне от идеолого-политических интриг по созданию в Армянской диаспоре «государства без родины». Встал вопрос о том, чтобы «временно перевести» католикосат всех армян из первопрестольного Св. Эчмиадзина в Иерусалим и, руководствуясь так называемой Национальной конституцией, захватить также зарубежные епархии и создать «верховный орган»¹⁶. И поскольку для достижения этой «великой цели» все средства были оправданы, 24-го декабря 1933 г. во время Рождественской литургии идеологами этого направления было организовано убийство Главы Армянской епархии в США архиепископа Гевонда Дуряна в армянской церкви Сурб Хач (Св. Крест) в Нью-Йорке, по соседству с Манхэттеном. Архиепископ не скрывал своей симпатии к Советской Армении и не разделял их взглядов¹⁷. Тем самым они внесли фактический раскол в ряды зарубежных армян, равно как и положили начало конфронтации в отношениях диаспора-Армения. Основание киликийского католикосата в Антилиасе (Бейрут) в 1957 г. способствовало также административному и правовому расколу армянской церкви, ибо в диаспоре были созданы отдельные армянские епархии, подчиняющиеся не Первопрестольному Св. Эчмиадзину, а зарубежному католикосату.

В годы Второй мировой войны, когда над СССР, а значит и над Советской Арменией нависла угроза фашизма, прогрессивные силы зарубежных армянских общин сплотились воедино на антифашистских национальных фронтах, в союзах и обществах друзей Советской Армении, армянских национальных советах, которые выступали также со справедливым требованием возврата Армянской ССР захваченных Турцией армянских исторических территорий, что создало бы реальные возможности для сплочения на Родине рассеянных по всему миру армян¹⁸.

---

¹⁵ Там же, с. 249–250.

¹⁶ Там же, с. 255, 257.

¹⁷ Leon Tourian, <https://en.wikipedia.org/wiki/Leon_Tourian>.

¹⁸ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք անհաղթունները և հայրենադարձությունը (1920–1980 թթ.), Ե., 1985, էջ 172:

Объединенные фронты прогрессивных сил Армянской диаспоры, в том числе и армян США, сплотили коммунистов, членов СДПГ, ЛДПР, молодежных союзов, а также беспартийных (лояльных)¹⁹, выступавших с призывом о моральном и финансовом содействии СССР. В августе 1941 г. во время массового митинга в Нью-Йорке армяне США выступили с заявлением, обращенным к правительству СССР, дав следующее обоснование вышеизложенному: «Мы, армяне США, Родину которых защищает Красная Армия, осознаем, что обязаны помочь Советскому Союзу в борьбе против фашизма, чтобы стереть его с лица земли»²⁰.

Победа советской страны в Сталинградской битве в августе 1943 г. сыграла решающую роль в формировании четкой позиции большинства зарубежных армян в отношении СССР.

Уже 19-го марта 1944 г. сформированным в Нью-Йорке Американо-армянским национальным советом, являвшим собой единый фронт различных организаций армян США (состоявшим из представителей ЛДПР, СДПГ, Американо-армянского прогрессивного союза, Всеобщего армянского благотворительного союза (ВАБС), деноминационных церквей, различных земляческих и иных союзов), были проведены мероприятия по сбору пожертвований для Красной Армии. Благодаря патриотическим усилиям Американо-армянского национального совета весной 1944 г. населению освобожденных Красной Армией территорий СССР было отправлено 25 тысяч посылок стоимостью в 75 тыс. долларов, а населению Армении – целый корабль, груженный одеждой. Помимо этого через Комитет помощи России для Красной Армии были посланы 50 тыс. долларов и медикаменты стоимостью в 87 тыс. долларов. Американо-армянским комитетом, содействующим героической борьбе Советского Союза с фашизмом, до 1943 г. было собрано для Красной Армии около 56 тыс. долларов, а для обездоленных и нуждающихся – 29 тыс. долларов, для Армении – 11 тыс.

---

¹⁹ Там же, с. 322.

²⁰ Ինչու՞ համար կը կոչինք մենք՝ հայերս, Նիւ Եորք, 1942, էջ 74:

долларов, а также шерстяных изделий (2.700 кусков) стоимостью в 9 тыс. долларов и т.п.²¹.

Армяне США, помогая Советскому Союзу и своей далекой Родине, внесли весомый вклад в дело создания прогрессивными силами Армянской диаспоры танковой колонны «Давид Сасунский». Благодаря организованным усилиям армян США с марта 1943 г. по март 1944 г., с целью оказания помощи СССР, в США в результате пожертвований было собрано 115 тыс. долларов для первой танковой колонны «Давид Сасунский» (в том числе 173 тыс. долларов для фонда Красного Креста), а также 40 тыс. долларов для второй танковой колонны, которые участвовали в освобождении советской страны. А сбор средств для создания новой танковой колонны «Маршал Баграмян» был приостановлен лишь с окончанием войны²². Духовным лидером армян США, архиепископом Гарегином Овсепяном была сформирована Армянская комиссия по сбору пожертвований для Красной Армии и Армении, сумма которых составила 120 тыс. долларов и 85 тыс. долларов для танковой колонны «Давид Сасунский»²³.

У армян всего мира появилась надежда, когда в ответ на заявление от имени всех организаций армян диаспоры (а также на отдельное заявление АРФД²⁴) по поводу пересмотра и урегулирования границ между Турцией и Советским Союзом советской стороной в 1945 г. в Анкаре, а затем в Москве был вынесен на обсуждение между правительствами Турции и СССР вопрос о возврате захваченных Турцией армянских территорий, когда-то входивших в состав царской России, в частности, Карса, Ардагана, Ардвина. Затем этот вопрос вошел в повестку для Потсдамской конференции (17 июля – 2 августа 1945 г.), став предметом обсуждения для

---

²¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VIII, Երևան, 1970, էջ 154: Աբրահամյան Ա. Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Բ, Ե., 1967, էջ 402: Ամերիկեան Սովետ բարեկամություն, Նիւ Եորք, 1943, էջ 48:

²² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VIII, էջ 158. Աբրահամյան Ա. Գ., указ. соч., с. 403.

²³ Աշենյան Ա. քհնյ., Վիճակացոյց եւ պատմութիւն առաջնորդական թեմին Հայոց Ամերիկայի. 1948, Նիւ Յորք, 1949, էջ 45:

²⁴ Подробнее об этом см.: Վիրաբյան Ա., Սփյուռքահայության դերը Հայկական հարցի վերաբարձրացման գործում 1945–1947 թթ. («Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Ե., 2002, № 1, էջ 103):

руководителей трех великих держав-союзниц – СССР, США и Великобритании.

При этом требование о возврате захваченных Турцией армянских земель, а значит, и вопрос о необходимости организации репатриации армян был представлен диаспорой на рассмотрение советского правительства еще летом 1945 г. посредством светских и духовных лиц, прибывших в Первопрестольный Св. Эчмиадзин из всех зарубежных армянских общин с целью участия в выборах Католикоса Всех армян²⁵.

Однако тем не менее на Потсдамской конференции западные державы, в том числе США, отклонили требования, выдвинутые руководством СССР по поводу возврата армянских территорий, составлявших часть царской России.

Вопрос восстановления прав армян был поднят диаспорой и в апреле 1947 г. на открывшемся в Нью-Йорке Всемирном армянском конгрессе, в котором принимали участие представители общественно-политических течений и организаций армянских общин. Обсудив вопрос репатриации армян и восстановления Армении, а также объединения и мирного сотрудничества между армянскими общинами, они приняли решение об укреплении духовно-культурных связей между армянскими общинами зарубежья и Арменией, о формировании на международной арене общественного мнения по вопросу о справедливости территориальных требований армян, при этом оставив политическое решение проблемы на усмотрение ООН. По завершении Всемирного армянского конгресса на массовом митинге армян с участием 3.000 чел. была принята резолюция, в которой были представлены практические задачи армян диаспоры, а именно: посредством ООН добиться удовлетворения требований по возврату армянских территорий, чтобы организовать репатриацию армян²⁶.

Но в то же время от имени Всемирного армянского конгресса (Нью-Йорк, 30 апреля – 4 мая 1947 г.), в котором участвовали 22 страны диас-

²⁵ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենադարձություն («Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», գլխ. խմբ.՝ Մ.Վ. Արզումանյան, հ. VI, Ե., 1980, էջ 208): Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, էջ 173, 174:

²⁶ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, էջ 174:

поры, заместителю госсекретаря США Дину Ачесону 12-го мая был представлен меморандум о включении в повестку дня ООН вопроса о территориальных требованиях армян²⁷, который был отклонен властями США с той мотивировкой, что это было бы равносильно расширению и усилению влияния СССР как противника США и Великобритании.

Вопреки тому, что странами Запада справедливые требования армян были проигнорированы, с согласия правительства СССР в 1946–1949 гг. была организована и осуществлена массовая репатриация в Советскую Армению более 90 тыс. армян из 12 стран мира, направленная на сохранение национального генофонда армян и имеющая для Армении историко-стратегическое, социально-экономическое, морально-культурное и эпохальное значение (при этом меньше всего армян репатриировалось из США, так, в 1947 г. число армян-репатриантов из США составило 51 чел.²⁸).

Так что в силу объективных историко-политических, социально-экономических процессов, а также событий на международной арене Советская Армения, являющаяся частью СССР, фактически стала реальным пристанищем западных армян, лишившихся своих территорий и исполненных надежды на их обретение, пристанищем, где должны были консолидироваться рассеянные по всему миру армяне, в сердцах которых не угасала надежда когда-нибудь увидеть Родину воссоединенной и единой.

Вместе с тем действия идеологов концепции «государства без родины», стремившихся отделить от Советской Армении (составляющей 1/10 территории исторической Родины) армян, лишенных родины вследствие геноцида армян и нашедших пристанище в разных странах мира, активизировались в конце Второй мировой войны и в последующие годы на фоне углубления идеолого-стратегической и историко-политической конфронтации между СССР и Западом и последовавшей вслед за этим «холодной войной».

---

²⁷ Подробнее см.: Չիրաբյան Ա., указ. соч., с. 98–108.

²⁸ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, էջ 228–229:

В условиях возросшего в результате победы в Великой Отечественной войне авторитета СССР среди армян диаспоры антисоветские (антирусские) и антиармянские силы, сотрудничавшие с определенными западными структурами, вместо того, чтобы всесторонне содействовать (морально-идеологически, материально и в плане человеческих ресурсов) организованной в 1946–1949 гг. массовой репатриации в возрождающуюся и развивающуюся Советскую Армению (а также дальнейшей репатриации), целенаправленно препятствовали (что в целом продолжается и поныне) увеличению автохтонного христианского населения, в данном случае, армянского, в Закавказском регионе (на юге России), представляющем для Запада значительный геополитический интерес, то есть всячески содействовали эмиграции.

Таким образом, отдельные армянские структуры США поддерживали политические действия западных стран, направленные на развязывание против Советского Союза «холодной войны», в частности, когда 12-го марта 1947 г. в США была опубликована «Доктрина Трумэна», призывающая страны Запада, главным образом США, «обуздать» СССР и оказать содействие Турции. Было намечено в 1947–1948 гг. предоставить Греции и Турции помощь в размере 400 млн (соответственно 300 и 100 млн) долларов²⁹.

Холодная война, последовавшая за Второй мировой войной, создала благоприятные условия также для активизации практических действий со стороны ряда структур Армянской диаспоры по созданию «государства без родины». Так, в 1947 г. при содействии американского правительства была создана ANCHA (American National Committee to Aid Homeless Armenians) – Американский национальный комитет помощи лишенным родины армянам, председателем которого был руководивший снабжением

---

²⁹ Начало «холодной войне» было положено обращением президента США Гарри Трумэна к Конгрессу США в феврале 1946 г. о «спасении Европы от советской экспансии», а также воззванием премьер-министра Великобритании Уинстона Черчилля, озвученным 5-го марта в Фултоне (штат Миссури), согласно которому с целью защиты от коммунистической угрозы предполагалось заключить военно-политический союз между Великобританией и США, направленный против СССР и стран соцлагеря. С этой целью в 1949 г. было создано НАТО [Доктрина Трумэна, <https://ru.wikipedia.org/wiki/Доктрина_Трумэна>].

американских войск продовольствием в годы Второй мировой войны Джордж Мартикян, заместителем председателя – адвокат Сурен Сароян. Комитет призван был вопреки усилиям советских властей, направленным на осуществление репатриации, отправить в США и другие страны находящиеся на территории Европы армян-беженцев («перемещённых лиц» [Displaced Person – DP]) – бывших советских военнопленных и тем или иным путем обосновавшихся там граждан. В общей сложности, до 1952 г. организацией ANCHA благодаря материальным средствам, предоставленным находящимися в различных штатах США филиалами комитета, а также Союзом помощи армян и иными национальными структурами, было организовано переселение более чем 4.500 армян из Германии, Австрии, Италии, оказавшихся там в годы войны³⁰.

Американский национальный комитет помощи лишенным родины армянам и его покровители были озабочены «будущей судьбой» переселяемых в СССР бывших военнопленных-армян и в последующие годы (вплоть до инцидента в Суэце в 1956 г., гражданской войны в Ливане в 1975–1976 гг. и во время арабо-израильского конфликта). В разных центрах этой организации – в Бейруте, Милане, Афинах, Брюсселе, Женеве³¹ армянам целенаправленно продолжали оказывать содействие, в том числе и армянам из Советской Армении (особенно после подписания Хельсинкского соглашения от 1-го августа 1975 г.) в их дальнейших перемещениях

---

³⁰ Ավագյան Ք., Հողապահպանության և «անհայրենիք» հայապահպանության գաղափարների դրսևորումը ԱՄՆ-ի հայ համայնքում, «Լրաբեր հասարակական գիտություններ», Ե., 2014, № 2 (641), էջ 53:

Имеется в виду организация переезда в США более 4.500 армянских беженцев, чему предшествовали следующие реалии и события: формирование в 1930-х гг. идеологии «государства без родины», начало «холодной войны» (1946 г.), а также создание в 1947 г. Американского национального комитета помощи лишенным родины армянам [American National Committee to Aid Homeless Armenians – ANCHA] [Barsumian N., Stowaway to Heaven. Ohio, 1961, p. 151], что было обусловлено и имело место в результате убийства в 1933 г. Главы Армянской епархии в США архиепископа Гевонда Дуряна и раскола Армянской апостольской церкви в 1956 г. в Антилиасе, а впоследствии – организация переезда 18.500 армян из стран Ближнего и Среднего Востока, а также из Советской Армении в США [Փիրումյան Ռ., Ավագյան Ք., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, «Հայ Սփյուռք Հանրագիտարան», Ե., 2003, էջ 37] и т. д.

³¹ Փիրումյան Ռ., Ավագյան Ք., указ. соч., с. 37.

в разные уголки мира. И это в том случае, когда уже начиная с 1950-х годов гораздо целесообразнее было бы отдельным национальным структурам армян США оказывать моральное и материальное содействие репатриации рассеянных по всему миру армян в Советскую Армению, имеющую более благоприятное экономическое и политическое положение, нежели совместно с мировыми структурами содействовать переселению своих соотечественников в те или иные страны (даже в Венесуэлу, Чили, Австралию, Южно-Африканскую Республику, Кению, Джибути, Гану, Либерию и т.д.³²), способствуя тем самым не консолидации нации, а ее распылению по всей планете.

Таким образом, посредством сотрудничества с отдельными международными структурами (ООН, Всемирный совет церквей, Ватикан, Евангелистская церковь, секретные спецслужбы США, Великобритании, Израиля, ANCHA и т. д.³³) страны, развязывающие «холодную войну» при поддержке подчиненных им американо-армянских структур, подключились также к окончательному решению Армянского вопроса – к глобальной программе по рассеиванию и распылению в США, Канаде, Австралии, Латинской Америке, частично также в Западной и Восточной Европе, даже в Африке оставшихся в живых свидетелей-очевидцев геноцида армян и их потомков, нашедших убежище в армянских общинах стран Ближнего и Среднего Востока (Ливан, Сирия, Египет, Иран, Ирак, Кипр, Греция и т.д.).

Причем, правительство США и ряд других стран (опять-таки при поддержке и посредничестве представителей Армянской диаспоры, в частности, американских армян, а также отдельных структур и лиц) после распада СССР продолжают содействовать организации эмиграции граждан из освободившейся от советского «тоталитаризма» Армении в разные страны мира (США, Канаду, Швецию и т. д.), в том числе сирийских армян через год после начала войны в Сирии, а также армян из Сирии, эмигри-

---

³² Ղանալանյան Տ., Սփյուռքի ներքին տեղաշարժերը 1945–1988 թվականներին, Է.00.01 – «Հայրց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 2016, էջ 53–54, 56, 68:

³³ Там же, с. 47–48, 54, 59.

ровавших в Армению. Так, 11-го ноября 2012 г. правительство США, откликнувшись на заявление четырех видных армянских юристов США, пересмотрело предыдущее решение Службы гражданства и иммиграции Соединенных Штатов (US Citizenship and Immigration Services – USCIS) и его отделения «Безопасность Родины» (Homeland Security) о предоставлении сирийским армянам всего лишь «Статуса временной защиты» (Temporary Protected Status – TPS) и «Визы праволишенных» (Visa Waivers). Вскоре после этого их бесчисленные друзья и родственники из США и других стран выразили правительству США свое желание оказать содействие по облегчению въезда сирийских армян в США³⁴. Между тем Армянской диаспоре следовало проявить сплоченность, дабы, поддерживая действия властей Республики Армения и Республики Арцах, материально содействовать переезду сирийских армян не в США, а на Родину – в Армению, а также предоставлению им жилищ и работы.

Вышеизложенное дает основание рассматривать периодически организуемую миграцию армян на Запад в контексте повторяющихся историко-политических процессов, а также выявить их общность и далеко идущие политические тенденции, а именно – изгнать местное, в том числе христианское население из регионов, имеющих стратегически важное значение для России (Закавказье, Ближний и Средний Восток и т.д.), как это имело место в начале прошлого столетия в результате геноцида армян в Османской империи, когда армяне и русские были изгнаны из армянских территорий, являющихся форпостом для юга России (Карс, Ардаган, Эрзерум и т.д.).

Некоторые отдельные внутриармянские структуры (местные либо диаспоры) начиная еще с XIX в. совместно с международными политическими структурами (к примеру, Американским общемиссионерским советом внешних миссий / American Board of Commissioners for Foreign Missions – ABCFM (1810-1914 гг.), Ближневосточным комитетом помощи / Near East Relief – NER (1915-1930 гг.), Агентством США по международному разви-

---

³⁴ U.S. Government responds to Prominent Armenian-American Lawyers call upon U.S. Government to issue visa waivers for Syrian-Armenians. Center for Armenian Remembrance. Press Release, 2012, November 12, <<http://www.centerarnews.com/>>.

тию / United States Agency for International Development – USAID (с 1961 г.) и т.д.) в силу различных играющих им на руку обстоятельств (идеологических, религиозных, культурных, языковых, экономических, политических и др.) уже на протяжении целого столетия предпринимают всяческие меры для периодического распыления армянского генофонда в разных странах мира, в то же время пытаясь добиться целенаправленной изоляции и отчуждения диаспоры от Родины – Армении. И это при условии, когда в связи с особенностями региона на фоне непреодолимого международно-политического давления перед Родиной (некогда Армянской Советской Социалистической Республики – Арм. ССР, а ныне Республикой Армения и некогда Нагорно-Карабахской Республикой – НКР, а с 2017 года – Республикой Арцах – РА) встала стратегическая задача увеличения населения за счёт притока зарубежных армян, что постоянно должно быть в центре внимания национальных структур диаспоры.

Успехи, достигнутые Россией в международно-политической и военной сферах, рост ее авторитета как защитника цивилизационных ценностей и мира, развивающееся и углубляющееся армяно-российское торгово-экономическое, военно-политическое сотрудничество могут также оказать благотворное влияние на Армянскую диаспору, в частности, на армян США в вопросе пересмотра сформировавшихся у них стереотипов, восстановления и укрепления доверия к Армении, равно как и к ее стратегическому союзнику – России, а также помогут Армянской диаспоре в пересмотре и переоценке ее политических взглядов в целом – в интересах безопасности Армении и Кавказа, следовательно, России и региона.

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԸ XX-XXI ԴԴ. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ԱՎԱԳՅԱՆ Բ.

Ամփոփում

Եթե նախկինում հայ-ռուսական հարաբերությունները ուղիղ համեմատական էին սիյուոք-Հայաստան դրական հարաբերություններին, ապա XX դարի հա-

մաշխարհային ասպարեզում, այդ թվում նաև Ռուսաստանում և Հայաստանում տեղի ունեցող քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական արմատական գործընթացները քաղաքական անջրպետ են բացել Հայաստանի, հետևաբար և Ռուսաստանի ու սփյուռքահայ, մասնավորապես՝ ամերիկահայ առանձին կառույցների հարաբերություններում:

Միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի հետզհետե արձանագրած քաղաքական ու ռազմական հաջողությունները, հայ-ռուսական զարգացող ու խորացող առևտրա-տնտեսական, ռազմա-քաղաքական համագործակցությունն իրենց բարենպաստ ազդեցությունը կարող են ունենալ նաև հայ սփյուռքի, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ի հայության շրջանում հայրենի երկրի՝ Հայաստանի, ինչպես նաև նրա ռազմավարական դաշնակցի՝ Ռուսաստանի նկատմամբ մինչ օրս ձևավորված կարծրատիպային հայացքների վերանայման, վստահության վերականգնման ու ամրապնդման, ինչպես նաև իրենց իսկ՝ սփյուռքահայության, ընդհանրապես քաղաքական հայացքների վերանայման ու վերաբժնորման գործում:

THE ARMENIANS OF THE USA IN THE CONTEXT OF THE 20th–21st CENTURIES' ARMENIAN-RUSSIAN POLITICAL RELATIONS

AVAGYAN K.

Summary

If, in the past, the positive Armenian-Russian relations were directly proportional to the positive Russia-Armenia relations, in the 20th century world arena, the sweeping political and social-economic processes taking place in Russia and Armenia created a political barrier between the relations of Armenia (consequently also of Russia) and some (particularly American-Armenian) Diaspora organizations.

In the international political and military arenas, the gradual successes recorded by Russia, the Armenian-Russian progressing and deepening commercial-economic, military-political cooperation may have a favorable influence on the Diaspora Armenians (in particular, the Armenians of the USA). The success recorded by Russia may positively affect the reestablishment and reinforcement of confidence, as well as the reconsideration and the re-evaluation of their (the Armenians of Diaspora) own political views with regard to the native country, Armenia, and its strategic ally, Russia.

DIE TRANSFORMATION DER SPÄTBRONZE- UND FRÜHEISENZEITLICHEN GESELLSCHAFT IM SPIEGEL DER AUSRICHTUNG DER GRÄBER

VARDANYAN B.

vbenik@yahoo.com

1. Stand der Forschung

Die Ausrichtung der Gräber stellt einen untrennbaren Teil des Totenrituals dar, welches auf die Jenseitslage- und Vorstellung hindeutet¹. In den armenischen archäologischen Untersuchungen² wurde die Forschung und die Korrelation der Grabausrichtung jedoch durch die Untersuchung der Beigaben ersetzt. Beispielsweise betrachtet H. Simonyan die nördliche Ausrichtung als eine heilige Richtung in altem Armenien. Seine Vermutung basiert sich auf die Ergebnisse der Gräber von Šamiram und Verin Naver³. Also nimmt er die Orientierung der

---

¹ Подосинов А.В. Ex oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии, 1999, с. 576; Дмитриев В.А. Пространственно-временное поведение в традиционной культуре народов Северного Кавказа: автореф. дис. д-ра ист. наук., СПб., 2010.

² Für das spätbronzezeitliche Totenritual im Südkaukasus siehe Թումանյան Գ., Ուշբրոնզեդարյան թաղման ծեսը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (ըստ հնագիտական տվյալների), Ե., 1997. Թումանյան Գ., Թաղման ծիսակարգերը ուշբրոնզեդարյան Հայաստանում, (Պատմա-բանասիրական հանդես, 2007, № 1, էջ 138–152):

³ Սիմոնյան Հ., Նոր դիտողություններ բրոնզի և վաղ երկաթի դարի դամբարանների կողմնորոշման վերաբերյալ, Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երիտասարդ գիտնականների VII կոնֆերանս, (1986 թ. մարտի 19–21), Ձեկնուցումների թեզիսներ, Ե., էջ 7–9: Симонян А. Древнеарийские традиции в погребальных ритуалах Армении в бронзовом веке (На пути открытия цивилизации. Сборник статей к 80-летию В.И. Сарианиди, СПб., 2010, с. 621–638).

Die Transformation der Spätbronze- und Früheisenzeitlichen....

Gräber nach den heiligen unbeweglichen Objekten aus⁴. Während den Ausgrabungen der großen Kurgane in Helenendorf (Xanlar) bemerkte J. Hummel eine neue Gesetzmäßigkeit⁵. Die Kurgane in den Regionen von Arc'ax und Utik' erhielten viele Gräfte unter einer Kuppel⁶. Aufgrund des №8 Kurgans (in dem acht Gräfte vorhanden waren) argumentiert J. Hummel für "die strahlförmige Gesetzmäßigkeit" der Ausrichtung⁷. Im Gebiet vieler Kurgane weist er auf einen bestimmten „A-Punkt“ hin, zu dem die Gräber achsial hingerichtet sind. Diesen Punkt benennt er „die Sonne der Grabhügel“⁸ (siehe Tab. V). Der Cromlech des Grabes Nr.4 in K'uchak-4 (sogenannter „Aparan-2“) ist mit dem Tuffstein gekennzeichnet, welcher den nördlichsten Bestandteil des Steinkreises darstellt und mit seinem Material von den anderen unterscheidet. Aus letzterem geht F. Muradyan aus, die frühe Gesellschaft von Aparan-2 den Norden als heilig wahrgenommen hat⁹ (siehe Taf. VII).

Die Veränderung der Ausrichtung der Gräber in der chronologischen Reihenfolge

Die zahlreichen freigelegten Gräber in Armenien und in den umliegenden Gebieten hatten in jeder archäologischen Epoche eine bestimmte Ausrichtung, welche ebenso von der Landschaft und der Jenseitsvorstellung abhing¹⁰ (siehe Taf. I).

Die Veränderung der Ausrichtung der Gräber in der MBZ-SPZ-Übergangsphase ist eigentlich durch die Festigung der gesellschaftlichen Beziehungen und die Entstehung der gemeinsamen archäologischen Kultur

---

⁴ **Bertram J.-K.**, Grab- und Bestattungsriten des späten 3. und des 2. Jahrtausends v. Chr. Im Kaukasusgebiet, Dokrorarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Dr. Phil., Tübingen, 2001, S. 144, Abb. 23.

⁵ **Гуммель Я.И.** О планировке курганов эпохи бронзы в районе Ганджа-чая (Советская археология (СА), вып. I, 1936, с. 213–214).

⁶ Ibid, S. 213.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid, S. 214.

⁹ **Մուրադյան Ֆ.**, Քուչակ IV հուշարձանախմբի պեղումները, «Հուշարձան» տարեգիրք, Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն, Ե., 2011, էջ 76:

¹⁰ Es handelt sich um sogenannte Katakombenbestattungen in Schirak, wobei die Ausrichtung deren Gräfte nicht vom Ritual, sondern vom Gestein abhängt.

bedingt¹¹. Es ist bemerkenswert, dass die Ausrichtung der frühen spätbronzezeitlichen Gräber seit der II Hälfte des 16./15. Jhs. v. Chr. die Ausrichtung von der O-W zu NO-SW verändert und so bis zum 13. Jh. v. Chr. bleibt. In 12.-8. Jh. v. Chr. nahmen die O-W ausgerichtete Gräber zu (siehe Taf. I). Somit während der MBZ-SPZ und SPZ-FEZ Übergangsphase nebst der Abwandlung der materiellen Kultur und Sozialstruktur, verändert sich die Ausrichtung der Gräber. Dies hängt ebenfalls von unterschiedlichen Fundstellen und den Arten der Gräber ab. Die Erdgräber während der MBZ-SPZ-Übergangsphase besaßen die N-S Ausrichtung und seit 12. Jh. v. Chr. trat sich O-W-Ausrichtung hervor. (siehe Taf. II) In SPZ-FEZ tritt die NO-SW Orientierung mit den Kistengräbern auf, welche seit 13. Jh. v. Chr. durch der O-W Ausrichtung ersetzt wird und die vermutlich von der Eisenindustrie und den Urbanisationsprozessen verursacht wird.

Gleichlaufend zu den bemerkten Abwandlungen verändert sich die Eisenindustrie. Darüber hinaus brachen im 12. Jahrhundert v. Chr. wichtige vorderasiatische Großreiche der Bronzezeit in kürzester Zeit zusammen, die als „Dark Age“ bezeichnet wird¹². Ab der 2. Hälfte des 13. Jh. v. Chr. wurde der Großteil der bekannten und freigelegten Siedlungen und Gräberfelder nördlich des Araxes-Flusses (Art'ik, Širakavan, Lčašen, K'arašamb, Lori Berd etc.) aufgegeben. Zwar erlebte somit das damalige Wirtschaftssystem seinen Niedergang, obwohl wurden einige Siedlungen in der FEZ wiederbesiedelt (Mecamor¹³, Dvin¹⁴, Šamiram¹⁵, Motkan¹⁶ u.a.), deren Keramikfunde an der SPZ

¹¹ Ավետիսյան Պ., Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV–IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), Ե., 2014, էջ 64–65:

¹² Liverani M., The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: the Case of Syria, In: Centre and Periphery in the Ancient World, M. Rowlands, M.T. Larsen, K. Kristiansen, Cambridge University Press, 1987. Für Armenien siehe: Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Ե., 1999:

¹³ Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., Մեծամոր (ուսումնասիրություն 1965–1966 թթ. պեղումների տվյալներով), Ե., 1973:

¹⁴ Кушнарева К. Древнейшие памятники Двина, Е., 1977, с. 40–49.

¹⁵ Симонян А. Исследование стратиграфии Шамирамского городища, АО 1983 года, М., 1985, с. 498–499: Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների պորբլեմային լաբորատորիայի 1975 թ. կատարած հնագիտական աշխատանքները, ԲԵՀ, 1976, № 1, էջ 284–288: In Šamiram Gräberfeld kann man mehr als 5000 FEZ Gräber

Die Transformation der Spätbronze- und Früheisenzeitlichen....

---

verknüpft werden. Für die Wiederbesiedlung spricht der Zuwachs der Gräber und der Siedlungen in den 12./11. Jh. v. Chr.¹⁷.

2. Die Besonderheit der Eingänge durch den Alter

In den nachbestattenden Gräbern kommen häufig mit den kleinen Steinen konstruierte Eingänge vor. Die Orientierung der Gräber die der Kopflage entspricht. Die Eingänge im Norden der Gräber setzen sich 35% zusammen.

Eine Besonderheit konnte im Lčašen Gräberfeld bemerkt werden: In dem spätbronzezeitlichen, N-S ausgerichteten Grab Nr. 35, in dem eine 30–45-jährige Frau bestattet wurde, fand man den Eingang an der nördlichen Seite. Dagegen lag der Eingang des Grabes Nr. 48 mit einem bestatteten 50-jährigen Mann an der südlichen Seite¹⁸. Nun ist es noch nicht beweisbar, ob die Eingangsorientierung von Geschlecht und Alter abhängt.

3. Die Ausrichtung des Grabes in den mehrkammerigen Grabhügeln

Im Südkaukasus – speziell im Arc'ax-Utik'-Gebirge – sind sogenannte „Gemeindenhügel“ bekannt, die zeitgenössischen und ungleichzeitigen Bestattungen besaßen. Außergewöhnlich ist der in den 1961 Jahren in Xaç'bulat freigelegte Hügel mit 37 Kammern, deren 23 Kammern unter der Kuppel und 14 Kammern sich in der Aufschüttung befanden¹⁹.

Die jüngsten Gräber in Xaç'bulat waren Erdgräber (nos 1, 3, 6), die zum Spätmittelalter gehören. All die anderen stellten Steinkistengräber dar. Die Gräber nos 2, 4 7-16 sind in die SPZ zu datieren²⁰. Mindestens drei von denen kann man als Kenotaf, bzw. Gräber ohne Leiche bezeichnen. Die Beigaben und Bestattungsriten lassen uns das Denkmal in die 2. Phase der SPZ (14.–13. Jh. v. Chr.) datieren²¹. Laut G. Kesamanli erklärt sich die Anwesenheit der Steinkisten- und Erdgräber in einem gemeinsamen Hügel durch die Unterschiede der

---

zählen. – **Арешян Г.** Раскопки больших шамирамских курганов, АО 1981 года, М., 1983, с. 425–426.

¹⁶ **Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Սիմոնյան Հ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ա.,** Հայագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, №4, 77–92, էջ 81–82:

¹⁷ **Ավետիսյան Պ.,** նշվ. աշխ., 2014, էջ 56:

¹⁸ **Պետրոսյան Լ.,** Լճաշենի դամբանադաշտը, անտիպ, էջ 87, 174:

¹⁹ **Кесаманлы Г.** Хачбулагский курган с массовым захоронением (Материальная культура Азербайджана, т. 8, Баку, 1976, с. 47), **Bertram J-K.,** op. cit., S. 145.

²⁰ **Кесаманлы Г.,** op. cit., s. 47.

²¹ Ibid, S. 60.

Stammes- oder Gemeindezugehörigkeit²². Wie oben bereits erwähnt ist die Zahl der Steinkistengräber in Xaç'bulat beherrschend. Daher kann man vermuten, dass das Vorhandensein der Erdgräber über die fremde Herkunft der Bestatteten sprechen kann²³. (Taf. VI)

Daher kann die These aufgeschlagen werden, dass diese Situation mit den Ehebeziehungen zwischen verschiedenen Identitätsgruppen zu erklären ist.

4. Die Gräber von Arağ ajor und Sarič'oban

In Jahren 1893–1894 wurde im **Arağ ajor** (Arc'ax) einen Kurgan freigelegt, welcher jedoch nicht vollständig untersucht wurde²⁴. Innerhalb der Schüttung in Durchmesser von 16 m und in Höhe von 5,5 m stieß man ein dreikammeriges Grab an. Nach Abtrag der Hügelschüttung zeigte sich ein strahlförmiges, rechteckiges NW-SO (1.), SO-SW (2.) und hochwahrscheinlich SW-NO-orientiertes Erdgrab (3.). In den ersten und zweiten Kammern legten jeweils ein zu dem Grabzentrum-orientierte Leichen frei²⁵. Da E. Resler die dritte Kammer nicht ausgrub, bezweifelte K. Kušnareva²⁶. Nachdem 1986 durch Bauarbeiten in Arc'ax bei **Sarič'oban**²⁷ ein Kurgan freigelegt wurde, wird die Rekonstruktion von E. Resler bestätigt. Das **Sarič'oban**-Grab stellte außerdem einen neuen Typ der Grabkonstruktion im südkaukasischen Gebiet dar²⁸ (siehe Taf. VIII).

Das diskutierte Grab besaß einen Durchmesser von 50 m und eine Höhe von 5 m²⁹. Nach der Ausgrabung der Hügelschüttung zeigte sich eine kreuzförmige, Nord-Süd-, bzw. Ost-West-orientierte Grabkammer³⁰. Zwar erwies sich die Kammer der bereits gestörten Anlage als weitgehend ausgeraubt, trotzdem konnte eine beeindruckende Fülle an den Funden entdeckt werden. G.

---

²² Гуммель Я. Археологические очерки, Баку, 1940, с. 20–70.

²³ Кесаманлы Г., op. cit., s. 63.

²⁴ ОАК за 1894, с. 17; Кушнарева К. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе (Советская археология, вып. 27, М., 1957, с. 135–175).

²⁵ Кушнарева К., op. cit., S. 142.

²⁶ Ibid, S. 141, 4.

²⁷ Джафаров Г. Кургan эпохи поздней бронзы вблизи Саричобан (Российская археология, М., 1993, с. 192); Bertram J-K., op. cit., S. 92–93; Гусейнова М. О конских захоронениях Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа (Azərbaycan arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2003, с. 157–159).

²⁸ Джафаров Г., op. cit., S. 191; Bertram J-K., op. cit., S. 92–93.

²⁹ Ibid, S. 191.

³⁰ Ibid. Bertram J-K., op. cit., S. 92.

Die Transformation der Spätbronze- und Früheisenzeitlichen....

Djschafarov und J-K. Bertram vermuteten, dass sich die Hauptbestattung im zentralen Bereich der Kammer befinden musste, in dem sich eine Grabliege aus Holz gelegen musste. In der Grabkammer wurden mehrere Personen bestattet. So wie in der zweiten Grabkammer in Aradjadsor, befand sich auch hier (im nördlichen Kammerbereich) ein weiteres, mit Ocker bestreutes Skelet. In der kreuzförmigen Grabkammer wurde insgesamt 16 Pferdeskelette mit Zaumzeug, bzw. Trensen *in situ* gefunden. Ein Pferd war sogar aufgezäumt bestattet worden.

Die religiösen Hintergründe

Im Altertum herrschte die Vorstellung, dass das Jenseits irgendwo unter und auf der Erde (wie z. B. Aides in der griechischen Mythologie den Totengott und Herrscher den Unterwelt bezeichnet wird³¹) oder wie in Altem Ägypten im Himmel liegt³². Wenn das Jenseits im Westen irgendwo unter oder auf der Erde vorgestellt wurde, wurde dann der Eingang dazu als Höhle, Nische und Tür dargestellt.

In neuassyrischer Zeit herrschte die Vorstellung, dass das Jenseits im Westen liegt. Dort verschwand Šamaš am Abend, der im Laufe des Tages Diesseits und Jenseits durcheilte³³. In Beschwörungen sollen die Figurinen störender Totengeister gegen Ende der Austreibungsrituale so hingestellt werden, dass sie nach Westen schauen, bzw. mit dem Gesicht nach Westen begraben werden³⁴.

Zusammenfassung

Im Südkaukasus bilden die Grabfunde und die Grabbeschreibung die wichtigste, großteils die einzige Quelle für Kenntnisse der bronze- und eisenzeitlichen Kulturen. Um die Jenseitsvorstellung der frühen Gesellschaften im

---

³¹ *Мифы народов мира*, т. 1, Энциклопедия. гл. ред. Токарев С.А., М., 1987, с. 41.

³² **Hauser S.**, Status, Tod und Ritual, Stadt- und Sozialstruktur Assurs in neuassyrischer Zeit, Abhandlung der Deutschen Orient-Gesellschaft, Hrg. Von DOG, Band 26, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2012, 312, 180, **Fitzenreiter M.**, Jenseits im Diesseits-Die Konstruktion des Ortes der Toten im pharaonischen Ägypten, In: Körperinszenierung-Objektsammlung-Monumentalisierung: Totenritual und Grabkult in frühen Gesellschaften, Archäologische Quellen im kulturwissenschaftlicher Perspektive, Hrg. von Chr. Kümmel, B. Schweizer, U. Veil, Vaxmann, 2008, S. 98–99.

³³ **Scurlock Jo.**, Magical Means of Dealing with Ghosts in Ancient Mesopotamia, PhD Diss., Chicago, 1988, p. 61.

³⁴ **Hauser S.**, Wohin mit den Ahnen? Leben mit den Toten im neuassyrischen Assur, in: Körperinszenierung-Objektsammlung-Monumentalisierung: Totenritual und Grabkult in frühen Gesellschaften, Archäologische Quellen im kulturwissenschaftlicher Perspektive, Hrg. Von Ch. Kümmel, B. Schweizer, U. Veil, Vaxmann, 2008, S. 128.

Südkaucasus zu erklären, wurde von dem Autor dieses Beitrages ein Katalog mit 671 Gräbern erschafft und ausgewertet. Auf dessen Basis ist festzustellen, dass die Orientierung *des Einganges zur Unterwelt* mit der des Grabeinganges zusammenfällt. Wenn das Jenseits im Westen vorgestellt wurde, dann lag der Eingang dahin auch an der westlichen Seite. In den Nord-Süd-orientierten Gräbern der SBZ-FEZ sind die Häupter der Leichen hauptsächlich nach Norden ausgerichtet. Wohingegen sind in den NO-SW-ausgerichteten Gräbern die Häupter nach Süd-Ost (21 Fälle) und Süd-West (24 Fälle) orientiert. Es ist auch zu erwähnen, dass nur 58 Gräber von 671 einen nach Norden und Nord-Westen-orientierten Eingang besetzen.

ՈՒՇ ԲՐՈՆԶ-ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ ԴԱՄԲԱՆՆԵՐԻ ՈՒՂՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Բ.

Ամփոփում

Կուրարաքսյան միջագետքի բրոնզ-երկաթեդարյան դամբանների ուղղությունը կապված էր անդրաշխարհի մասին եղած պատկերացումների հետ: Միջին բրոնզից ուշ բրոնզի դար անցումային ժամանակաշրջանում դամբանների նախկին արևելք-արևմուտք ուղղությունը փոխարինվում է հյուսիսարևելք-հարավարևմուտք ուղղությամբ: Մ.թ.ա. XIII-XII սկսած մինչև մ.թ.ա. VIII դդ., դամբանների հյուսիսարևելք-հարավարևմուտք ուղղությունը վերափոխարինվում է արևելք-արևմուտքի: (Աղ. I-IV) ՈՒԲ-ՎԵ *հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ* խցերում հանգուցյալը գլխով ուղղված էր դեպի *հյուսիս* (56 միավոր), իսկ *հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք* կողմնորոշված դամբաններում՝ *հարավ-արևելք* (21 միավոր) և *հարավ-արևմուտք* (24 միավոր) (n=671): *Արևելք-արևմուտք* կողմնորոշված դամբաններում աճյունը ուղղված է դեպի *արևելք* կամ դեպի *արևմուտք*:

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕСТВА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА ПО ДАННЫМ ОРИЕНТИРОВКИ ПОГРЕБАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ

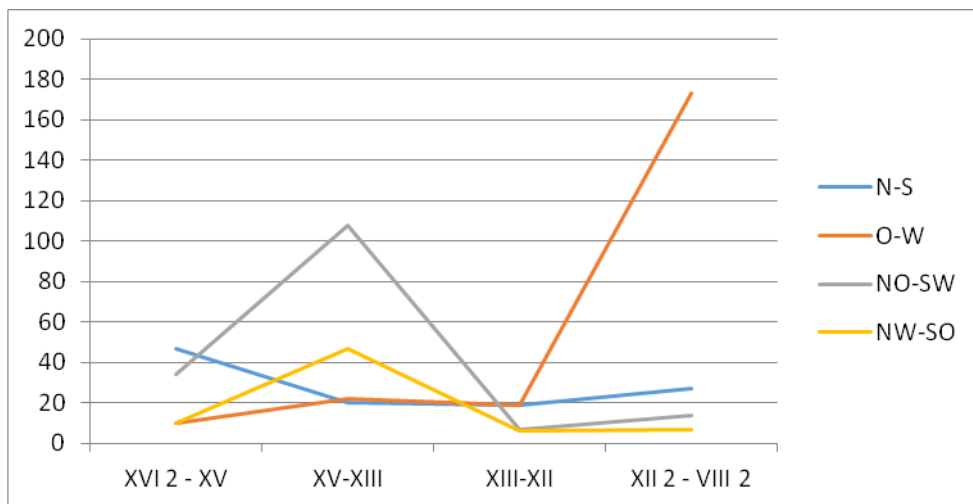
ВАРДАНЯН Б.

Резюме

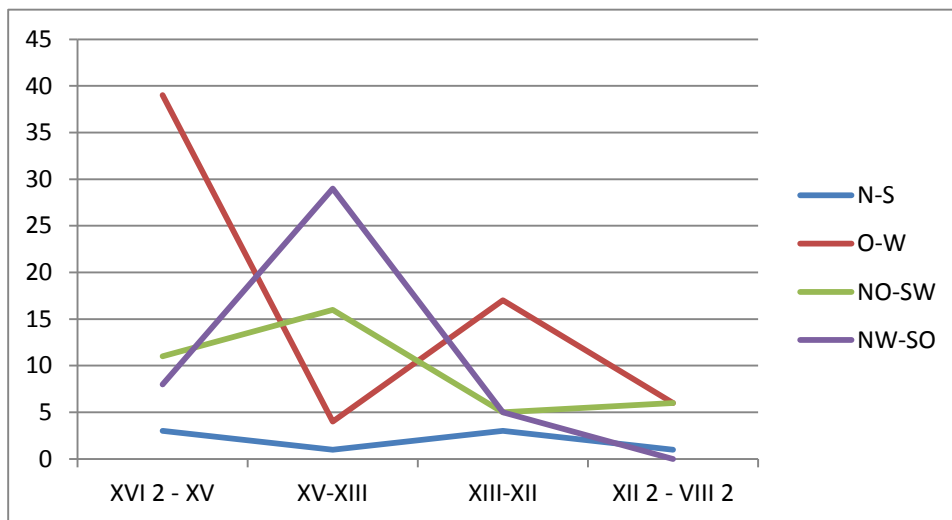
Представления о загробном мире древних племен междуречья рек Куры и Аракса часто отражены в ориентировке погребальных камер, которая меняется в зависимости от исторической эпохи: в переходный период от СБР к ПБР (XVI–XV до н.э.) направление В-З сменяется на СВ-ЮЗ, а в XIII–XII вв. до н.э. снова *преобладает направление В-З. (Табл. 1–4). Это означает, что в связи с изменением направлений и ориентировки погребальных сооружений меняется и представление о загробном мире.*

Согласно представлениям позднебронзовой эпохи, загробный мир находился в северной части мира, а начиная с эпохи раннего железа изменилось и представление о «царстве Аида», которое в XII–VIII вв. до н.э. локализовывалось в западной части земли. Погребальные сооружения арадждорского и саричобанского типа дают возможность предположить, что здесь погребены представители племенной элиты Арцаха и Утика в эпоху ПБ и РЖ.

TAFELN

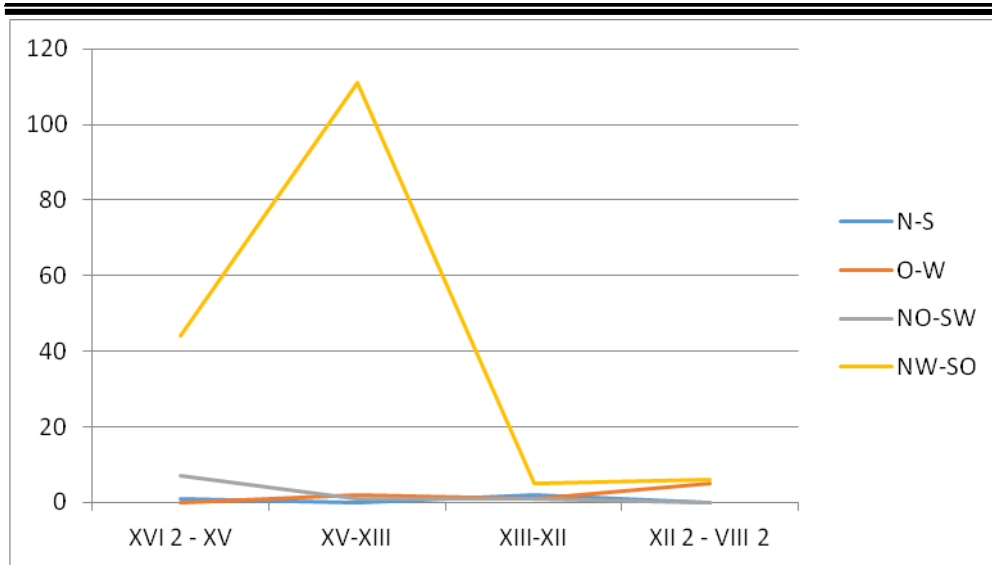

Abb. I Veränderung der Graborientierung während der Spätbronze- und Früheisenzeit (n=671)

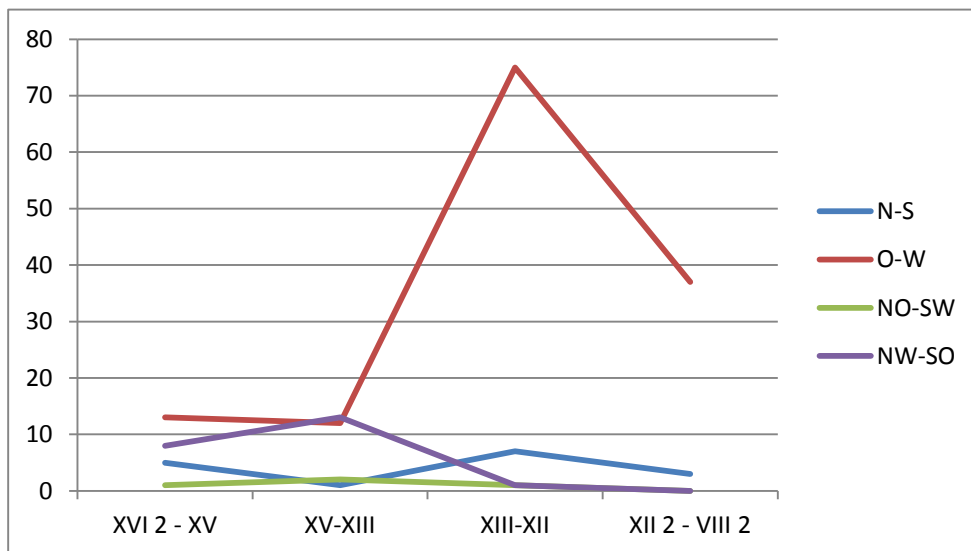

Abb. II Veränderung der Orientierung der Erdgrabkammern während der Spätbronze- und Früheisenzeit

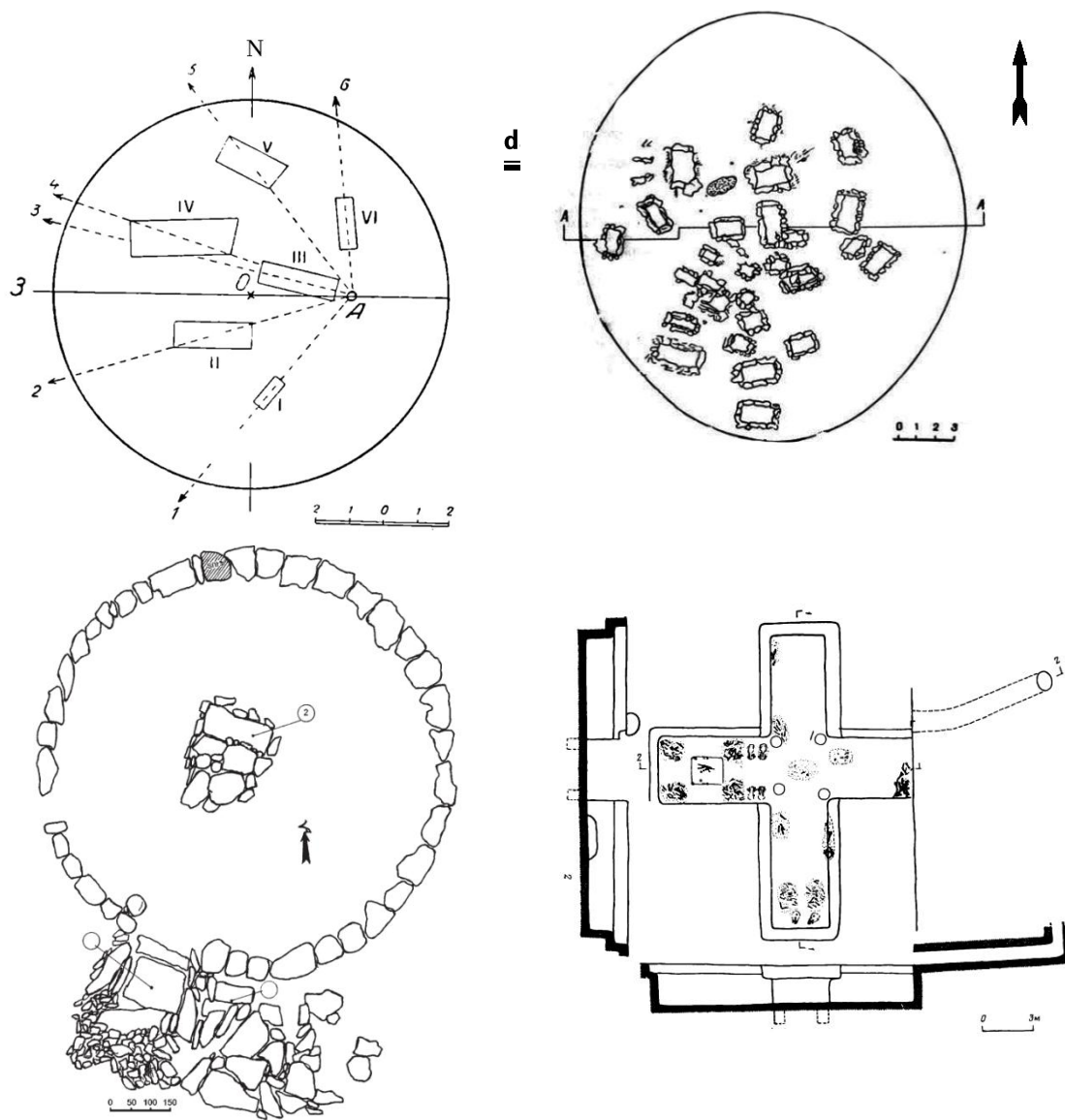
Die Transformation der Spätbronze- und Früheisenzeitlichen....

Abb. III Veränderung der Orientierung der Steinkistengräben während der Spätbronze- und Früheisenzeit

Abb. IV Veränderung der Orientierung der Kistengräber während der Spätbronze- und Früheisenzeit

Grundrisse von Gräbern: V Grab №8 bei Helenendorf. (nach Гуммель 1936, 213, Карта 1); VI Хаč'bulat (nach Кесаманлы 1976, 47, рис. 1); VII К'uchak 2 (Араган-2) (nach Մուրադյան 2011, 83, Աղ. 4); Saričoban (nach Джафаров 1993, стр. 193, рис. 1)

THE SCENE OF THE LAST JUDGEMENT IN THE ART OF ARMENIAN MINIATURIST AVAG (14th CENTURY)

SARGSYAN L.

sargsianlusin@gmail.com

One of the representative figures in the medieval Armenian art is Avag Caḡkoḡ. The artist was educated at the University of Glaḡor, where his teacher was Esayi Nċec'i – head of the University of Glaḡor. Miniaturist Avag's artistic heritage has survived in ten manuscripts¹. The greater part of them – six manuscripts, were copied and illustrated in Tabriz and in Soltaniyeh (with its Ordubazar quarter). Among them there are two Gospels from M 7650, A.D. 1329 and M 212, A.D. 1337–40, where the scene of the Last Judgement was depicted. The miniaturist has portrayed an expanded iconography of the Last Judgement. It begins with the scene of the Second Coming of Christ, the Resurrection of the Dead and ends with the scene of Hell.

In literature, these miniatures are mentioned very briefly, without stating any specific issues. This paper is the first attempt to study the iconographic system of the miniatures, in order to understand: a) the formation of the Last Judgement iconography in the art of miniaturist Avag and its parallels with Eastern and Western Christian art, b) the textual sources that influenced the development of iconography, including not only the biblical story, but also the apocrypha and visions of saints, c) the meaning of some iconographic details in accordance with the commentaries of medieval Armenian authors.

---

¹ On the life and work of miniaturist Avag see **Sargsyan L.**, Miniaturist Avag (life and manuscript heritage), BM, v. 22, Yerevan, 2015, pp. 73–88 (in Armenian).

The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag...

In the Gospel A.D. 1329 a series of full-page miniatures of the life of Christ are followed by miniatures of the Last Judgement (26v, ill. 1 and 27r, ill. 2), while in the Gospel A.D. 1337–40 they are accompanied by the text in the Gospel of Matthew 79v (ill. 3 and 80r, ill. 4).

The miniatures of the Last Judgement in the Gospel A.D. 1329, compared with miniatures of the preceding period, are the closest parallels to the images of the Last Judgement from the Gospel A.D. 1311 of T'oros the Deacon (ill. 5 and 6)², the parent manuscript of which is M 10859. At the same time, the miniatures of Avag represent a more detailed and developed iconography.

The scene of the Second Coming of Christ (26v) is divided into three horizontal rows. In the upper register, Christ sits on the tetramorphic throne, and the Mother of God and John the Baptist are depicted on both sides of Christ. The images are accompanied with inscriptions [Տ]Է[Ր] [Բ]ՐԻՍՏՈ[Մ] (Lord Christ), [ԱԾ]ՈՒ[ԱԾ]ԻՆ (Mother of God) and [Յ]Ո[Վ]ՀԱՆՆԷՍ (John). Christ in His Majesty (Rev. 1:8) is portrayed without mandorla. He raises His right hand to the Mother of God in a gesture of benediction and with the left hand holds the open Gospel on His left knee. The clothing of Christ recalls the Rev. "... one like a Son of man, dressed in a long robe tied at the waist with a belt of gold" (1:13). I. Rapti explains this system of iconography by the example of the miniature from the Gospel A.D. 1337–40, with the idea of Theophany of the Lord³. According to L. Zakaryan, the painter tried to emphasize the image of Christ as Heavenly Judge⁴.

---

² **Der Nersessian S.**, The Chester Beatty Library: A catalogue of the Armenian Manuscripts with an Introduction on the History of Armenian Art, V. I, Dublin, 1958, p. XXXII. **S.D.N.**, documents no. 695, p. 1v, no. 368, p. 40r, 41r, 42r, 43r, 45r, 46r and 47r, no. 367, p. 3r. The parallel between the system of illumination of the two Gospels is visible not only in the scene of the Last Judgement but also in the preceding miniatures, see **Zakaryan L.**, An Episode from Armenian - Arabic Cultural Relations, "Etchmiadzin", 2003, no. 8, p. 96–106 (in Armenian).

³ **Rapti I.**, Le Jugement dernier arménien: réception et évolution d'une imagerie eschatologique médiévale, "Cahiers archéologiques" n. 56, Paris, 2015, p. 104. The Gospel is mistakenly dated back to A.D. 1336, see *ibid.*, p. 102. The image of Jesus Christ on the throne surrounded by tetramorph, is interpreted as *Theophany* by many authors, see e.g. **Réau L.**, Iconographie de l'Art Chrétien, tome Second, iconographie de la Bible, II, Nouveau Testament, Presses, Universitaires de France, 1957, pp. 688–9.

⁴ **Zakaryan L.**, Avag Całkoł, "Etchmiadzin", 1985, no. 8, p. 52 (in Armenian).

The earliest depictions of Christ, surrounded by the tetramorph (Ezek. 1:4–12, Rev. 4:6–7), are found in wall paintings⁵ in the Armenian art of the early Middle ages. S. Der Nersessian compares the miniature of Avag with the sculpture of the Dome of Horomos monastery and the miniature from the Gospel copied in the village of Berdak in 1306, and notes that such iconography has been known in the Armenian miniature art since the 8th century⁶. It is interesting that in the miniatures from Vaspurakan there are examples where the image of the enthroned Christ, surrounded by tetramorph, is accompanied with the inscription *Սուրբ Երրորդությունն է բազմալ յաթոռս չորեքերպեան (Holy Trinity is seated on the tetramorphic throne)*⁷. A. Leyloyan-Yekmalyan explains this unusual depiction of the Holy Trinity with the reading of the Gospel of John “... the one and only Son, who is God himself and is in closest relationship with the Father” (1:18) and notes that it emphasizes the doctrine of the Armenian church⁸. E. Vardanyan explains the mystery of the Holy Trinity on the example of the sculptured Dome of Horomos monastery with the interpretations of medieval Armenian authors – Vardan Anec’i and Hovhannēs Koze’r⁹. To the above – mentioned explanations I will add a quotation from the Vision of the Armenian writer Hovhannēs vardapet Ga’r nec’i (13th c.). In this Vision one reads, “I saw myself in the Holy city of Jerusalem ... and the Triune Godhead sits on His throne of Glory, gives restitution to the righteous and to sinners, and all the saints gather around Him ...”¹⁰. Each one of the four symbols of the tetramorph – man, lion, ox and eagle, holds a Gospel.

⁵ E.g. the mural from the Church of Saint Stephen in Lmbat (7th c.), see **Der-Nersessian S.**, *L’Art Arménien, Orient-Occident*, Paris, 1977, p. 71, fig. 46, **Дурново Л.** *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, М., 1979, с. 139–40, илл. 85, **Vardanyan E.**, *The Sculpted Dome of Hořomos Monastery, Žamatun: An Armenian Apocalypse in Hořomos monastery: Art and history*, Paris, 2015, edited by E. Vardanyan, Paris, 2015, p. 256.

⁶ **S.D.N.**, document no. 368, pp. 39r, 40r.

⁷ **Leyloyan-Yekmalyan A.**, *L’art du livre au Vaspurakan XIVe–XVe siècles. Étude des manuscrits de Yovannēs Xizanc’i*, Paris-Louvain, 2009, p. 151–2, fig. 138–9, 141–5.

⁸ *Ibid.*, p. 151.

⁹ **Vardanyan E.**, *op. cit.*, p. 257–8.

¹⁰ Hereafter the annotated translation will be followed by the Armenian text – «Տեսանէի զիս ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ ... և ահա Երրորդական աստուածութիւնն նստեալ է յաթոռ փառաց իւրոց, առնէ հատուցումն արդարոց և մեղաւորաց, և սուրբք ամենայն առ նա ժողովին ...», see in the Book of Papers, V, Bibliography of the Fathers, “The Vision of

The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag...

The depiction of the Mother of God and John the Baptist on both sides of Christ represents an iconography of Deesis, which was previously known in the Armenian Art¹¹. The depiction of Deesis as part of the Last Judgement is mostly known to us since the 13th c. monuments, e.g. the wall paintings of the Church of Saint Mother of God in Axt'ala (ill. 8), two miniatures by T'oros Roslin (M 10675, 85v, A. D. 1267-8 and BAL 539, 109v, A. D. 1262, ill. 7) and the above-mentioned miniature from the Gospel of T'oros the Deacon (DU 559, 2r). S. Der Nersessian and I. Rapti compare the miniatures of T'oros Roslin and Avag Całkoł¹². With some similarities, the miniature of Avag corresponds more to the miniature of T'oros the Deacon, where the tetramorphic throne of Christ is depicted, and the main difference is that the wings of four symbols are absent in the miniature of Avag.

According to Ch. Walter, the Christian tradition attributes a special tradition to Mother of God and John the Baptist for two reasons, first due to their close connection with Christ as His family members and second, due to their acknowledgement of His divinity¹³. Many scholars explain the gesture of the Virgin

---

the man of God, the holy and ascetic clergyman Hovhannēs Gaṛnec'i", Sahak Mesropean Library, Tbilisi, 1901, pp. 530–531.

¹¹ E.g. the wall paintings of the Holy Cross Church in Ałt'amar (A.D. 915–921) and the St. Peter and St. Paul Monastery in Tat'ev (A.D. 930). Both in Ałt'amar and in Tat'ev, they are depicted in the Eastern apse. According to N. Thierry, the example of Ałt'amar does not correspond to the scene of the Last Judgement (further we will see that the Second Coming of Christ is represented in the conch above the southern door), see **Thierry N.**, *Les peintures de l'Eglise de la Sainte-Croix d'Aghtamar (915–921)*, The second international symposium on Armenian Art, Collection of reports, v. III, Yerevan, 1978, p. 182. In case of mural painting of the monastery of Tat'ev there is no exact hypothesis that it refers to the scene of the Last Judgement, as the scene of the Last Judgement is situated on the Western wall, see **Kotanjyan N., Drambyan I.**, *The Wall Paintings of Tat'ev, "Etchmiadzin"*, 2013, no. 8 (August), pp. 23–4 (in Armenian). In the Armenian miniature art one of the earliest examples known to us is the 11th c. full-page miniature from the Gospel of V 1400, see **Janashian M.**, *Armenian Miniature Paintings of the Monastic Library at San Lazzaro*, v. I, Venice, 1966, p. 27, Plate XXII.

¹² **Der-Nersessian S.**, *The Chester Beatty Library ...*, v. I, p. 75, reference 2, **Rapti I.**, *op. cit.*, p. 103–104.

¹³ **Walter Ch.**, *Two Notes on the Deesis*, REB, Tome XXVI, 1968, p. 327.

and John the Baptist not only as intercession, but as adoration¹⁴. The meaning of adoration is contained in Rev. 7:11–12 referring to the attitude of the tetramorph and the angels surrounding Christ. However, according to I. Myslivets, the main intention of depicting the Mother of God and John the Baptist next to Christ is their intercession to the Son of God¹⁵. In the formation of the iconography of the Last Judgement in Byzantine tradition, the Vision of Saint Gregory played an important role which was described in “The Life of Saint Basil the Younger” (A.D. 944/952). The Second Coming of Christ in this Vision is described together with the Mother of God and John the Baptist¹⁶. There also exists an Armenian source on this topic. In the paragraph from the Vision of Hovhannēs Gaṛnec’i it is written, “I was observing an astonishing hill and saw inside the veil the Mother of Lord with opened arms in supplications before the Holy throne, and the twelve chairs of the apostles were placed, and those who were glorified, were seated for judging, and there I saw groups of shiny crowns in the ranks of saints – apostles and prophets, patriarchs and martyrs, and they all glorified God¹⁷...”. Some details from the above-mentioned description will be seen below.

The Second Coming of Christ is glorified by two archangels depicted on the left and right sides of Deesis (Mat. 25:31, John 1:51, Rev. 7:11–12). They both wear traditional loros. The sky is depicted in the form of a scroll which archangels Gabriel and Michael roll: on it the inscription *ԳԱԼԱՐԻՆ ԵՐԿԻՆՔ ՈՐՊԵՍ*

¹⁴ E.g. **Der Nersessian S.**, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, V. I, Dumbarton Oaks research Library and Collection, Washington, D. C., p. 63, Walter Ch., op. cit, p. 325–327.

¹⁵ **Мысливец Й.** Происхождение «Деисуса», Византия, Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа, М., 1973, с. 60–62.

¹⁶ **Дергачева И.** Топосы иного мира в «Житии Василия Нового» [Электронный ресурс] // Язык и текст langpsy.ru. 2016, т. 3. №4. URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2016/n4/Dergacheva.shtml> (дата обращения: 09.03.2018) doi: 10.17759/langt.2016030404, с. 37–38. **Гурьянов Н.** Страшный Суд Божий, видение Григория, ученика святого и Богоносного отца нашего Василия Нового Цареградского, М., 1984, с. 12. I am grateful to the theologian Gevorg Kazaryan, for indicating this source.

¹⁷ «Նկատէի եւ ի բլուրն զարմանալի և տեսանէի ներքոյ վարագորին առաջի սրբոյ աթոռոյն զՄայրն Տեառն Աստուծոյ յաղաչանս բազկատարած, եւ եղան երկոտասան աթոռ առաքելոցն, եւ նստան ի դատաստան փառազարդեալքն, եւ անդ էր տեսանել իոյլք արեգականց թագազլոխ սրբոցն պարք՝ առաքելոցն եւ մարգարէիցն, հայրապետացն եւ մարտիրոսացն, եւ ամենեքեան ի մի բերան փառաւորեցին զԱստուած ... », see Book of Papers, V, Bibliography of ..., p. 531.

The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag...

ՄԱԳԱՂԱԹ (The Heavens Rolled Up Like A Scroll, Is. 34:4) is barely visible. The same inscription is written in the miniature of T'oros Roslin (BAL 539, 109v). Still, the miniature of Avag Caḡkoḡ is distinguished by the mentioning of the names - [Գ]Ա[ԲՐ]ԻԷԼ, [ՄԻԺԱՅ]ԷԼ (Gabriel, Michael) over their heads. The depiction of the heavenly hierarchy surrounding Christ or Deesis is canonical iconography, but the inscriptions with their names cannot often be found. This may be because of their absence in the canonical texts. The names of angels (usually the names of Michael and Gabriel are mentioned) come from the apocryphal sources¹⁸. One of the earliest examples that mentions the names of the archangels is the wall painting on the conch of the apse of Cappadocia Cross Church (Hacli Kilise) from the 10th century¹⁹. In the Armenian art of the preceding period, there is the family mausoleum of Tigran Honenc' in Ani, which was frescoed before 1212 with the scene of Deesis, surrounded by the archangels Michael and Gabriel, where their names are mentioned in Armenian. Most probably, there were other examples too, since the number and condition of the surviving artworks is not sufficient for the final conclusion. The lack of visual materials in the Armenian environment is compensated by literary sources. In the Vision of St. Gregory the Illuminator²⁰, to the question of the Angel, "Why don't they adore the God than the Throne", the Saint answers, "Because He is frightful and astonishing, and the archangels Saint Michael and Saint Gabriel are on the right and left of the Throne of Divinity, and the long-haired seraph...."²¹. The image of the two seraphim with six wings that

¹⁸ **Negrău E.**, The Double-sided Icon in Dintr-un Lemn Monastery, *Études byzantines et post-byzantines*, v. VII, Bucharest, 2016, p. 101.

¹⁹ **Thierry N.**, L'Apocalypse de Jean et l'iconographie byzantine. Traditions exégétiques et iconographiques (IIIe-XIIIe siècles), *Actes du Colloque de la Fondation Hardt*, 29 février-3 mars 1976 (*Études et documents publiés par la Section d'histoire de la Faculté des Lettres de l'Université de Genève*, n° 11), Geneve, 1979, p. 321, fig. 3.

²⁰ This example of apocryphal literature is known from a fragment written in 1208 (V 570, see **Sargisean B., Sargsean Gr.**, General Catalogue of Armenian Manuscripts from the Mekhitarists' Library in Venice, v. III, Venice, 1966, pp. 67-68 (in Armenian), **Sargisean B.**, *Studies on the Apocryphal Literature of the Old Testament*, Venice, 1898, p. 452 (in Armenian). "The Vision of St. Gregory the Illuminator" was also preserved in Syriac and Arabic texts. I refer to the paper presented by the arabist Ester Petrosyan (publication is in process), who presented it during the International Armenological Conference dedicated to the 100th anniversary of the birth of academician Levon Khachikian in June 2018.

²¹ «Աստուծոյ ընդէ՛ր ոչ պազանեն, քան աթոռոյն ... Զի ահեղ եւ զարմանալի է, եւ շուրջ կան զաթոռով Աստուածութեան, ընդ աջմէ եւ ընդ ահեկէ, եւ սուրբ հրեշտակա-

cover their body, recalls the reading from Is. 6:1-3, in which their faces too are covered. The wings of seraphim and archangels are outlined with the red color that symbolizes the Divine fire²².

In the second row, there are twelve apostles, gazing at one another in a dynamic movement. Above their figures one can find the inscription *ԱՌԱՔԵՆԱԼՔՆ ԺԲ*. (the twelve apostles). According to Mat. 19:28, here the apostles act as judges. They hold closed Gospels and only two of them are portrayed holding scrolls. The depiction of the apostles in a lower row from Deesis, according to T. Velmans, was canonical for Armenian, Georgian and Cappadocian art in the 13th century²³, while S. Der Nersessian gives a hypothesis that before Roslin's miniature (BAL 539, 109v) such an iconography existed in Armenian Art, e.g. the fresco of the conch of the southern door of the Holy Cross Church of Aht'amar²⁴. Miniaturist Avag continues the same iconography, depicting the apostles seated in a semicircle. According to I. Rapti, miniaturist Avag was perhaps influenced by the iconography of Pentecost²⁵. Later, in the Gospel A.D. 1436 (M 5543), the tetramorphic throne of God is represented with the Pentecost²⁶. It is known that in Pentecost the Christological disputes are resolved before the Second Coming²⁷. The first two apostles to the right and left are probably St. Paul and St. Peter. In the scene of Pentecost from J 1941 (8r), Avag depicted St. Paul on the right side, and accordingly, St. Peter was portrayed on

---

պետն Միքայէլ եւ Գաբրիէլ եւ վարսաւոր սերովքն ...», **Sargisean B.**, *Studies on the Apocryphal Literature ...*, p. 468.

²² **Холл Дж.** Словарь сюжетов и символов в искусстве, перевод с английского и вступительная статья А. Майкапар, М., 1996, с. 62.

²³ I refer to **Chookaszian L.**, *On the Full Page Illustrations of the Last Judgment in the Art of Armenian Miniaturist of the 13th century Toros Roslin, Logos im Dialogos: Auf der Suche Nach der Orthodoxie, Gedenkschrift fur Hermann Goltz (1946–2010), Hrsg. von A. Briskina – Muller, A. Drost – Abgarian, A. Meibner, LIT-Verlag, Berlin-Munster-Wien-Zurich-London, 2011, p. 290.*

²⁴ **Der-Nersessian S.**, *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery, Baltimore, 1973, p. 20.*

²⁵ **Rapti I.**, op. cit., p. 104.

²⁶ See the image on <http://www.armenianart.org/nyuter/Engl.-Van-Xizan.pdf>, p. 2.

²⁷ **Thierry N.**, *Le Jugement dernier de Axtala ...*, p. 164, the same in **Лидов А.** *Росписи монастыря Ахтала: история, иконография, мастера*, М., 2014, с. 132.

The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag...

---

the left side. It is a well-known iconography for both Byzantine and Western artworks²⁸.

In the third row, two angels meet each other, as if flying. The depiction of the angels recalls the miniature of T'oros the Deacon (ill. 5), as well as the wall painting of Axt'ala monastery (ill. 8). However, Avag Caḡkoḡ's miniature is different from Armenian and even Byzantine prototypes²⁹ with the expressive and dynamic movement of the angels. The inscription ԶՕՐՈՒԹԻՒԼՔ (the powers) is written over their images. Medieval Armenian philosopher and theologian Grigor Tat'evac'i in his study on the choir of angels writes about the *powers* as *rulers* based "On the Celestial Hierarchy" of Dionysius the Areopagite³⁰.

The image of the Last Judgement continues on the next folio. It begins with twelve portraits of high-ranking ecclesiastics, seven of which are depicted in the first row, and five in the second one. All of them have nimbuses on their heads, eight of them also tiaras decorated with crosses in the upper part. They wear episcopal vestments: a long mantle and omophorion decorated with crosses. On the nimbus of the first figure (on the left) the inscription ՍԵՂՐԵՍ (Selbes) is written – so on the nimbus St. Sylvester is depicted. The "Hagiography" of Roman Pope was translated from Greek into Armenian in 678 by Grigor Ĵorop'orec'i³¹. In the Armenian art, the portrait of St. Sylvester is known from the frescoes of the monastery of Axt'ala and from the church of Tigran Honenc' (13th c.). In miniature art, the portrait of the Pope occurs more often, e.g. the miniature of the Lectionary of king Hetum II (A.D. 1286, M. 979, 8r). A. Lidov explains the preference to depict the Latin saint in such an important place in the fresco of Axt'ala, with the influence of the unitor movement, which started in Armenia in 12th c. and continued during 13th–14th c.³². According to I. Drampian, in the Lectionary of King Hetum II, it is associated with the "Hagiography of St.

---

²⁸ Kouymjian D., Identifying the Apostles in Armenian Narrative Miniatures, "From Byzantium to Iran: In Honour of Nina Garsoian", Atlanta, 1996, p. 457.

²⁹ According to A. Lidov, the wall painting of the monastery of Axt'ala is influenced by the mosaic of the Last Judgement scene in Santa Maria Assunta church in Torcello, see Лидов А., op. cit., p. 121.

³⁰ See Tat'evac'i Gr., Book of Questions, reprinting of the publication of Constantinople in 1729, Jerusalem, 1993, pp. 134–135.

³¹ Shirinian M.E., The "Hagiography of Sylvester" and the "Chapter of Concord", BM, no. 17, Yerevan, 2006, p. 54.

³² Лидов А., op. cit., p. 72, 82.

Gregory”, when patriarch Sylvester met King Trdat and St. Gregory while visiting Rome at the invitation of Emperor Constantine³³. In the case of our miniature, I will interpret it with the fact that Avag was an antiunitor artist, and it was under the rule of St. Sylvester when the Christian Church anathematized the heresy of Arius and his doctrine in 325 at the council of Nicea (though it is known that the Pope could not attend the meeting). Later we will see the depiction of Arius in Hell in the miniature of the Last Judgement. The Pope is portrayed with a scroll in his right hand, while the other six hold the Gospel. The arms of some of them (the third and fourth ecclesiastics in the first row from the left) are extended in a gesture of blessing.

Who are the other eleven clergymen and why are they portrayed here? Unfortunately, the poor preservation of the inscriptions on their nimbuses makes it impossible to read their names. Perhaps these are the twelve universal fathers of the Armenian Church³⁴, among whom was St. Sylvester. According to L. Zakaryan, in the center of the first row the image of Esayi Nċec’i³⁵ is portrayed. The only difference in the image of this saint from others is his hood, which resembles the portraits of St. Nersċs Šnorhali (M 591, 3v, BER 279, 2v), or Hakob the Catholicos (M 2627, 422v) known to us from Armenian miniature art. We cannot exclude that Esayi Nċec’i is represented here, since in some of his portraits he has the same hood on his head, though the garment is different³⁶. Perhaps, St. Gregory the Illuminator is depicted, as we have such non canonic iconographic examples in the scene of the Last Judgement in Armenian art. Such is the Gospel copied in 1475 in Berkry (BOB 1327, 25v)³⁷, or another Gospel of the same year

---

³³ **Drampian I.**, *The Lectionary of King Hetum II*, Yerevan, 2004, p. 99.

³⁴ See their names in **Ghazaryan A.**, *Church Fathers*, *Christian Armenia Encyclopedia*, ed. by H. Ayvazyan and others, Yerevan, 2002, pp. 305–306 (in Armenian).

³⁵ **Zakarian L.**, *Un Artista Anti-Unitore del XIV secolo, “Roma-Armenia”*, a cura di Cl. Mutafian, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, 1999, p. 178.

³⁶ See the reproductions of the images in **Der Nersessian S.**, *Les portraits d’Esayi Nċec’i, supérieur de Glajor*, *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian*, ed. D. Kouymjian, Lisbon, Galouste Gulbenkian Foundation, 1986, p. 231–232, 237, 240, fig. 1, 2, 4, 6.

³⁷ See the reproduction in *Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts*, **Mathews T., Taylor A., Evans H., Merian S.**, edited by T. Mathews and R. Wieck, New-York, 1994, cat. n. 16, fig. 103.

The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag...

copied by scribe Aristakes (BAL 540, 14v)³⁸. A quotation from the Vision of St. Hovhannēs *vardapet* Gaṛnec'i is noteworthy, "I saw our Illuminator and the mediator of life Gregory, walking with a delightful crown of light out of numerous angels, and while he was entering the procession, the angels and the celestial forces were beautifying Him, and other churches of firstborns were glorifying Him"³⁹.

The Biblical story mentions the twenty-four Elders who worship the Judge (Rev. 4:4, 10, 5:8, 14, 11:16–17, 19:4). It seems that the depiction of the twelve Holy Fathers, together with the twelve apostles, directly corresponds to these readings. According to L. Reau, the twelve apostles symbolize the New Testament and the Elders – the Old Testament, thus combining the Old and the New Sacraments⁴⁰. In the commentaries of Rev. 4:4 one can read, "A priest (multitude, like rainbow around the throne) here means superior ranks of ecclesiastics of the church – catholicos, bishop, priest ... first, they are considered to be the twenty and four prophets, but indeed, they are the superiors and chosen from the patriarchs, prophets and apostles"⁴¹. In another miniature of the Last Judgement, below the tetramorphic throne of Christ, the seven chosen are portrayed and above them the inscription *նահապետք* (the patriarchs) is written⁴². In the miniature of Avag, the seven chosen hold seven golden lampstands, as written in Rev. 1:12–13, 20, 4:5. These readings are interpreted as follows, "Symbolically, seven stars are seven angels, that is the bishops of the

³⁸ See the reproduction of the image in **Der Nersessian S.**, *Armenian manuscripts in the Walters ...*, p. 46, 48, pl. 211.

³⁹ «Տեսանէի զԼուսաւորիչն մեր եւ զկենաց առիթն զՍուրբ Գրիգոր, բիւրաւորաւ լուսեղինաւք հրաշագարման թագիւ եկեալ, եւ մինչ մտանէր ի հանդէսն, երանէին զնա հրեշտակք եւ երկնային զաւրք, այլ եւ եկեղեցիք անդրանկաց փառաւորէին զնա ... », see *Book of Papers*, V, *Bibliography ...*, p. 531.

⁴⁰ **Réau L.**, *Iconographie de l'Art Chrétien*, t. II, *Iconographie de la Bible*, II, *Nouveau Testament*, Presses, Universitaires de France, 1957, p. 690.

⁴¹ «Քահանայ (թագումք, ծիածան շուրջ զաթոռովն նման) աստ նշանակ է զվեհագոյն աստիճանաւորս եկեղեցւոյ՝ թէ կաթողիկոս, թէ եպիսկոպոս, թէ քահանայ ... Այսոքիկ նախ վարկին գոլ քսան եւ չորք մարգարէքն, բայց ստոյգն է, զի սոքա են վեհագոյնքն եւ ընտրելագոյնքն ի նահապետաց, ի մարգարէից, և յառաքելոց ...», see **Aghamalean Bardumeants P.**, *Commentary of the Book of Revelation of St. John*, abbreviated from different interpreters, Calcutta, 1846, p. 76 (in Armenian).

⁴² **S. D. N.**, CD II, folder "Dublin", Chester Beatty, Ms. 569.

churches, and the seven lampstands are the seven churches”⁴³. The depiction of the seven candlesticks appear in Armenian miniature art of the 17th century under the influence of European engravings⁴⁴. The miniature of Avag differs from the above examples as the seven Elders hold the lampstands, and this seems to be one of the earliest in Armenian Art, since I could not find another parallel example.

In Armenian Art the scene of the Second Coming of Christ accompanied by the *Elders* (or the righteous) is known from the frescoes of the Holy Cross church of Aht’amar⁴⁵, where according to S. Der Nersessian, two rows of nimbed figures also represent the apostles⁴⁶. The depiction of the Holy Fathers as *Elders* or the righteous who have inherited the Kingdom of God is a traditional iconography of the Last Judgement of Byzantine and Western artworks⁴⁷.

The next horizontal row represents the Resurrection of the Dead with two trumpeting angels. The latter wear their traditional *loros*. Some of the dead, who were resurrected, walk towards the angels, some rise from their graves (Ezek. 37:12–13), and the souls of others are still represented in wrappings. S. Der-Nersessian interpreted the last detail on the example of the miniature of T’oros the Deacon (Rev. 6:9)⁴⁸. In the Armenian miniature art, the figure of an angel (or angels) is often accompanied with the inscriptions *փողըն գաբրիէլեանքն գոչեն*

⁴³ «Խորհրդապէս՝ եօթն աստղերն են եօթն հրեշտակք, այսինքն՝ եպիսկոպոսք եկեղեցւոյ, եւ եօթն աշտանակքն՝ եկեղեցիքն», see **Aghamalean Bardumeants P.**, Commentary of the Book of Revelation ..., p. 27–8.

⁴⁴ **Merian S.**, Illuminating the Apocalypse in Seventeenth-century Armenian manuscripts: The Transition from printed book to manuscript, in “The Armenian Apocalyptic Tradition, A Comparative Perspectives”, Essays Presented in Honor of professor Robert W. Thomson on the Occasion of His Eightieth Birthday, ed. by **K. Bardakjian** and **S. La Porta**, Brill, 2014, pp. 614–615, figs. 3–5.

⁴⁵ **Der-Nersessian S.**, Aght’amar Church of the Holy Cross, Harvard, 1965, p. 47–48, **Thierry N.**, Les peintures de l’église de la Saint Croix d’Aghtamar ..., p. 187.

⁴⁶ **Der-Nersessian S.**, Armenian Manuscripts in the Walters ..., p. 20.

⁴⁷ **Der-Nersessian S.**, Aght’amar Church ..., p. 47. **Brenk B.**, Tradition und Neuerung in der Christlichen Kunst des Ersten Jahrtausends, Wiener Byzantinistische Studienm, band III, Wien, 1966, p. 87, Abb. 25, p. 131–133, Abb. 45–46, 48, **Nicolaïdès A.**, Le Jugement Dernier dans l’église de la Panagia Moutoullas à Chypre. Une peinture inédite de la second moitié du XIVe siècle, Bulletin of the Christian and Archeological Society (in Greek), no. 18, Athens, 1995, p. 76.

⁴⁸ **Der Nersessian S.**, The Chester Beatty Library ..., v. I, p. XXXI.

The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag...

(the trumpets of Gabriel are blowing)⁴⁹, *Գաբրիելի փողն գոչէ* (the trumpet of Gabriel is blowing)⁵⁰ or *գաբրիելեան փողն* (Gabriel's trumpet)⁵¹. The four resurrected dead have put their right hands to their lips, as if they are amazed or afraid of their sins⁵². They differ from others not only by their gestures and movements, but also by their blue or red clothes that cover their waist. In this way, the artist tried to show that their souls had already joined the resurrected bodies, dressed according to Byzantine iconography⁵³. In the "Commentary of the Holy Gospel of Matthew" by Hovhannēs Erznkac'i, the author interprets the reading 24:31 as follows, "the winds blow everywhere, or to the four elements in which the bodies of people are released, immediately return"⁵⁴. The iconography of the resurrection of the chosen from their graves resembles the frescoes of the monasteries of Tat'ev and Axt'ala. The recent ones, according to Thierry, are more associated with Western iconography than the Greek one⁵⁵. S. Der Nersessian compares the iconography with the miniature of the Resurrection of Lazarus from another Gospel, illuminated by Avag and Mxitar Anec'i (J 1941, 5r)⁵⁶, where together with Lazarus, five dead are depicted in their graves. The same iconography is visible in two miniatures from the school of Arc'ax (13–14 cc.), where the images of the dead are accompanied with inscriptions *Ղազարոս* (Lazarus, M 6303, 4r), *Սոքա այլ Ղազար* (Those are other Lazaruses, 4r, 4820, 3r), *Ղազար եկաց ի գերեզմանէն* (Lazarus came from the grave, 3r), *Ղազարի*

⁴⁹ DU 576, 16v, see the reproduction in **Arakelyan M.**, Mesrop of Khizan: An Armenian Master of the Seventeenth Century, London, 2013, p. 43, fig. 27.

⁵⁰ BAL 543, 14r, see the reproduction in **Der Nersessian S.**, Armenian Manuscripts in the Walters ..., p. 32, pl. 158.

⁵¹ **S. D. N.**, CD X, folder New York, Kévorkian 11, photographie 21.

⁵² Thus I. Rapti explains the gesture of the two dead by the example of the miniature of the Gospel of M 212 (79v), see **Rapti I.**, op. cit., p. 104.

⁵³ **Chookaszian L.**, op. cit., p. 296, reference 82.

⁵⁴ «Հողմունք հնչեն յամենայնս, կամ գշորս տարերս՝ յորում լուծեալ են մարմինք մարդկան, իսկոյն վերադառնան», see in Commentary of the Holy Gospel of Matthew, created by St. Nersēs Šnorhali until no. 17 of the 5th chapter, and then finished by blessed Hovhannēs Erznkac'i-Corcorec'i, Constantinople, 1825, p. 512.

⁵⁵ **Thierry N.**, Le Jugement Dernier d'Axtala ..., p. 157.

⁵⁶ **S. D. N.**, document no. 695, p. 24r.

գերեզմանը (The grave of Lazarus, 3r)⁵⁷. So, just as in the scene of the Resurrection of Lazarus, the miracle of the resurrection of the dead is depicted step by step, similarly, Avag has depicted the resurrection of the dead in the scene of the Judgement.

In the third row, two angels (without trumpets) and a kneeling image of a churchman in front of them are depicted. The analysis of this image in comparison with other similar examples suggests that this is the self-portrait of the artist, it has parallels with other self-portraits of Armenian miniaturists from the 1st half of the 14th c., such as the portrait of T'oros the Deacon (ill. 6)⁵⁸. The parallels between miniatures of Avag and T'oros the Deacon are emphasized by the absence of Paradise in contrast to the frescoes of Axt'ala or the miniature of Röslin (BAL 539, 109v).

The depiction of Hell in the scene of the Last Judgement is interesting not only in terms of its iconography, but also because it shows the theological doctrine that the artist followed. The red background, symbolizing the fire of Hell, reminds us not only of Mat. 5:22, 18:9, 25:41, Mark. 9:43, 47, but also of the Apocalypse of Peter⁵⁹. On the left side is the weighing of souls represented by two balance - scales which symbolize justice (from left) and human sins (from right). The contours of the four devils with long tails are visible below the right scale. Devils torture the five sinners in Hell. The latter are dressed in clerical outfit, indicating that they are clergymen. The punishment of ecclesiastics was not the artist's innovation. It follows a traditional iconography, such as the mosaic of the Last Judgement in the Church of St. Mary Assunta in Torcello or the fresco of the Church of Panagia in Cyprus⁶⁰. In the miniature of Avag C'ałkoł, one of the sinners is depicted with a scroll⁶¹ in his hand and is descending to the dark gate of Hell with hanging head. The torture of the sinners in this iconography resembles

---

⁵⁷ See the reproduction in **Hacopian H.**, *The Art of Artsakh Miniatures*, Yerevan, 2014, pp. 110, 124.

⁵⁸ For more details on this subject see in **Sargsyan L.**, *Observations on the Self-portrait of Miniaturist Avag (XIV c.)*, "Etchmiadzin", 2018, no. B (February), 85–101.

⁵⁹ **Angheben M.**, *Le Jugement derniers byzantins des XIe–XIIe siècles et l'Iconographie du Jugement Immédiat*, "Cahiers archéologiques" n. 50, Paris, 2002, p. 123.

⁶⁰ **Nicolaïdès A.**, *op. cit.*, p. 74, fig. 2.

⁶¹ This detail can symbolize the false prophetic doctrine (Mat. 7:15), which I will discuss in detail by the example of the Last Judgement miniature of the Gospel of M 212.

The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag...

the description of sinners in Hell from the apocryphal reading of the Vision of the Holy Mother of God Mary, “And again the Holy Virgin saw (that) many stood with hanging heads, and their tongues were tied with burning flame. And the Mother of God said ... what are those? And the angel said: those are high priests that are in front of the Lord’s table and break the incorruptible body, and throw into the chalice, and are not careful that a drop from the cup and from the bread may fall down, they suffer this way. And others from the priests who harbor spite and serve the mass are tortured by the devil”⁶².

Later, in the 17th c., the Gospel of Avag was copied by scribe and miniaturist Nikoľayos Caľkarar in Kaffa (the Crimea)⁶³. The artist illustrated the scene of the Last Judgement by maintaining the main iconography, sometimes making some changes to it⁶⁴. In the Gospel A.D. 1688 (M 312, 18r, ill. 9, 10) a kneeling figure is illustrated as in the prototype. A question arises – is it just a copy or a self-portrait of Nikoľayos? The artistic heritage of Nikoľayos has reached us in manuscripts copied between 1647–93, we also know that the artist died in 1693⁶⁵. In 1688, the artist was supposed to be at an advanced age, while the image of the

⁶² «Եւ դարձեալ ետես սուրբ Կոյսն (զի) բազումք կախեալք կային գլխիվայր, եւ լեզուք նոցա կապեալ ի հրակիզմանէ բոցոյն: Ասէ Աստուածածինն ... Զի՞նչ են սորա: Ասէ հրեշտակ. Սորա քահանայապետքն են, որ կան առաջի սուրբ սեղանոյն եւ զանապական մարմինն բեկանեն, եւ արկանեն ի սկիհն եւ ոչ զգուշանան, որ թէ կաթ մի ի բաժակէն եւ ի հացէն անգանի ի վայր, այսպէս չարչարին: Եւ այլք ի քահանայից, որ ռխ պահեն եւ պատարագ մատուցանեն, ընդ սատանայի տանջին», see in “The Vision of Holy Mother of God – Mary, who saw the torture of sinners”, Museum of Armenian Old and New Literature, v. II, Apocryphal Book of the New Testament, preface by **F. Esayi Tayec’i**, Venice, 1898, p. 443 (in Armenian), **F. B. Sargisean**, General catalogue of Armenian manuscripts from the Mekhitarists’ Library in Venice, v. II, Venice, 1924, pp. 771–82 (in Armenian). The manuscript contains the writings of the Armenian author Movses Erznkac’i (1250s–1323 A.D.). The exact date of the manuscript is unknown, B. Sargisean dates it from XIV–XV cc., *ibid.*, pp. X, XIII.

⁶³ See detailed in **Sargsyan L.**, Observations on the Self-portrait of Miniaturist Avag (XIV c.), “Etchmiadzin”, 2018, no. B (February), pp. 99–100.

⁶⁴ See in M 7680 (11v, 12r), 6673 (11v, 12r), 7618 (12r), 7665 (11v, 12r), 289 (15v, 16r), 8177 (11v, 12r), 312 (17v, 18r), 10584 (7v, 8r), 6992 (13v, 14r), 7623 (447v, 448r), 7618 (11v, 12r), 10420 (11v, 12r), 1353 (without page numbering), 7680 (11v, 12r), LOB 13895 (14v, 15r), HT 4 (15v, 16r), BSB, Cod. Arm. 25 (11v, 12r). In the Gospels M 10420 there are no images of sinners in Hell (12r), 8177 (11v), 7618 (11v), or the Bible M 7623 (447v) two powerful angels are absent, in the Gospels of M 7680 (12r) and 7623 (448r) a dragon is depicted in Hell.

⁶⁵ **Guevorkian A.**, Bibliography of Armenian Illuminators of IX–XIX cc., Cairo, 1998, p. 594.

kneeling figure seems quite young. So the first hypothesis, regarding the copying from the original, seems more probable.

In the Gospel A.D. 1337–40 in the scene of the Last Judgement Avag kept the main iconographic features with some alterations. In the scene of the Second Coming, the two cherubim and the angels that are represented as powers, are not depicted. There are no inscriptions next to the figures. The image of Christ sitting on the tetramorphic throne has an interesting unusual detail for Armenian art: the right side of His torso is open and blood flows from it. This detail, that symbolizes the Incarnation and the Sacrifice of Christ at His Second Coming, according to I. Rapti, is a Western influence, which was imported in the Mediterranean art in images of some posthumous apparitions of Christ but not in the images of Christ Pantokrator⁶⁶. The Western influence is also visible in some writings, e.g. on the title page of the Gospel of Luke, instead of the letter Ղաւր (L) the letter Լյնւ (L) was used, which corresponds to the Latin or Greek versions (M 7650, 181r, M 212, 153r). In the Gospel, which is depicted as an open book, the damaged inscription Յ[ԻՍՈՒՍ] Ք[ՐԻՍՏՈՍ] Տ[Է]Ր (Lord Jesus Christ) is written. This page ends with a semicircular arch that seems to remain unfinished.

On the second page, the Resurrection of the Dead and the Hell are represented. The depiction of twelve Holy Fathers with the self-portrait of the painter and two angels in front of him is absent. The images of the two sinners are accompanied with the inscriptions ՆԵՍ[ՏՈՐ] (Nestor) and ԱՐԻՈՍ (Arius), who descend to the Hell, where with the three arched niches the sufferings are distinguished⁶⁷. Their names prove my opinion about the prophetic false doctrine. The depiction of heresies in this scene was not an unusual iconography. In the double-sided icon of Dintr-un Lemn Monastery in Valcea (in between the 14th–15th are represented with inscriptions “priests” and “Arius”⁶⁸.

This iconographic detail once again emphasizes the relation with the Vision of St. Gregory, where together with Deesis, the twelve apostles and the twelve Holy Fathers and the names of Nestor and Arius are mentioned among other

---

⁶⁶ **Rapti I.**, op. cit., p. 104. For the combination of Passion of Christ with His Second Coming in the scene of the Last Judgement see also **Brenk B.**, op. cit., p. 235–237.

⁶⁷ M. Angheben gives this interpretation by the example of Greek Gospel P 74, where the Hell is represented by six arched niches, see **Angheben M.**, op. cit., p. 123, fig. 15.

⁶⁸ **Negrău E.**, op. cit., pp. 102, 110–111, figs. 2, 4.

heretics⁶⁹. We do not know whether the “Life of St. Basil the Younger” was known among Armenians in Greek or in translation. Armenian masters could use the Byzantine iconography based on this “Life” without acquaintance with its written source. However in his commentaries of the Gospel of Mat, “He will separate the people from one another as a shepherd ...” (25:32–3) Hovhannēs Erznkac’i comments as follows, “To say “one” against Nestorians, who divided into two sons ...” «Մի ասելն նախ ընդդէմ նեստորականացն, որք յերկուս որդիս բաժանեցին ...»⁷⁰.

In the Armenian art, I could not find a parallel example of mentioning the names of heretics. According to L. Zakaryan, Avag has expressed his attitude to the antiunion movement, which the Armenian church led against the uniting of churches headed by Catholic missionaries⁷¹. I. Rapti explains this by the fact that the painter who was also a churchman, depicted the punishment of heretics, gave them hope for forgiveness⁷². The hypothesis of L. Zakaryan describes this motive more clearly. The patron of this Gospel was Peşgen Orbelian, who was a true follower of his father – prince Burt’el Orbelian, who in his turn was a strong defender of the Armenian church⁷³. The atmosphere of church disputes was so strong that later, in 1356–58, miniaturist Avag in his colophon would write: “the Armenians and the Latins were opposed to each other” (*«Ազգ հայոց և լատինացոյն հակակեալ միմեանց»*, M 6230, 505v). Arianism and Nestorianism as heretical movements were always condemned by the Armenian Church and there are many literary sources about it. I am considering the sources of the 14th c., which will help us understand to what extent the depiction of the 4th to 5th cc. heresies in this miniature was actual for that time. Metropolitan Step’anos Orbelian of Syunik’, in his work related to Dyophysitism, almost in all twelve chapters condemns the doctrine of Nestor and gives such descriptions as

---

⁶⁹ Гурьянов Н., op. cit., p. 12–3, 27–8; Дергачева И., op. cit., p. 38.

⁷⁰ Commentary of the Holy Gospel of Matthew ..., p. 538–539.

⁷¹ Zakarian L., op. cit., pp. 176, 179, ill. VI. 79, the same in Mutařian Cl., L’Arménie du Levant (XIe–XIVe siècles), Paris, 2012, t. I, p. 711, t. II, ill. 148.

⁷² Rapti I., op. cit., p. 105.

⁷³ Khachikyan L., The Burtelian Branch of the Family of Orbelians of Syunik’, Bulletin of Matenadaran, no. 9, 1969, p. 176 (in Armenian), Zakarian L., op. cit., p. 179.

“heretical” and “cursed”⁷⁴. The doctrines of Nestor and Arius were condemned in the paper of Esayi Nĕc’i, which was addressed to pro-Latin *vardapets* (doctors in theology) of Cilicia⁷⁵. This paper illustrates the disagreements between the Cilician patriarchate and the metropolitic seat of Syunik’. It is important to understand whether the movement against the union of churches was in progress in Tabriz and in Soltaniyeh, where Avag copied and illustrated his Gospel. Step’anos Orbelian describes the unitor movement as a contagion, also mentioning T’avriz⁷⁶. Esayi Nĕc’i in the epistle addressed to the leader of the Armenian Church in Atrpatakan, tĕr Matt’ĕos, and the Armenian Christians, warned them to stay away from the Latin unitors⁷⁷. Later, the Roman historian, Clement Galanos, mentioned Soltaniyeh as the fourth important Catholic missionary center in the East after Maragha, Tp’ĭs (Tbilisi) and Caffa (Crimea)⁷⁸.

Summarizing the present study, it is important to note that together with the miniatures of T’oros the Deacon, those of Avag are intermediate between the miniatures (such as those by T’oros Rōslin) which used to be depicted on a single page, and, miniatures of the 15th–17th where on either one or two pages Christ is usually depicted with four trumpeting angels on the Cross and the weighing of souls or Hell represented below. In comparison with the above mentioned examples, the miniatures of Avag represent a more developed iconography. The biblical texts, apocrypha, and also the visions of saints, have had full or partial influence on the formation of the iconography of the Last Judgement scene in the

---

⁷⁴ **Orbelean St.**, Refutation against to Dyophysites, Constantinople, 1756, pp. 57, 119 (in Armenian).

⁷⁵ According to G. Hovsepien, it was written in 1321, see **Petrosyan S.**, The Papers of Esayi Nĕc’i, “Etchmiadzin”, 1985, XI–XII, p. 97 (in Armenian).

⁷⁶ **Orbelean St.**, op. cit., p. 43.

⁷⁷ **Khachatryan P., Kyoseyan H.**, Selected Bibliography of the Armenian Church, Etchmiadzin, 2003, p. 655 (in Armenian).

⁷⁸ **Galanos K.**, Conciliation of the Holy Armenian Church with the Great Roman Holy Church. V. I, Rome, 1650, p. 527 (in Armenian). More detailed on this subject see После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий, перевод с латинского и староитальянского языков, введение и примечания **Я.М. Света**, М., 1968, с. 58, **Khachikyan L.**, The Armenian Principality of Artaz and the School of Corcor, БМ, Yerevan, 1973, pp. 125–210 (in Armenian), **Richard J.**, La papauté et les missions d’Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles), École Française de Rome; Palais Farnèse, 1977, p. 180–181 and etc.

The Scene of Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag...

art of Avag. The variety of textual sources, due to which this iconography was formed becomes more interesting in the 14th century, and it is possible to interpret certain iconographic details in accordance with the commentaries of medieval Armenian authors.

Abbreviations

BM- Bulletin of Matenadaran

Etchmiadzin – Review of Religious Studies and Armenology, Etchmiadzin

Ezek. – Ezekiel

Is. – Isaia

Mat. – Matthew

REB – Revue des études byzantines

Rev. – Revelation of John

S. D. N. – Archives of Sirarpie Der Nersessian, Matenadaran, Yerevan

Collections of manuscripts

BAL – Walters Art Gallery, Baltimore

BER – Berlin State Library, Oriental Manuscripts, Berlin

BOB – Boston Public Library

BSB – Bavarian State Library, Munich

DU – Chester Beatty Library, Dublin

HT – Hartford Seminary Library, Hartford

HY – Western Diocese of the Armenian Church of North America, Hollywood

J – Saint James Armenian Patriarchate of Jerusalem

LOB – British Library, Oriental Manuscripts, London

M – Matenadaran, Yerevan

P – National Library of France

V – Library of Mekhitarists, Saint Lazare, Venice

Table of Transliterations from Armenian

Ա ա – A a	ժ ժ – Ž ž	Շ Շ – Č č
Բ բ – B b	Ի ի – I i	Մ մ – M m
Գ գ – G g	Լ լ – L l	Յ յ – Y y
Դ դ – D d	Խ խ – X x	Ն ն – N n
Ե ե – E e	Ծ ծ – C c	Շ շ – Š š
Զ զ – Z z	Կ կ – K k	Ո ո – O o
Է է – Ē ē	Հ հ – H h	Չ չ – Ć ć
Ը ը – Ө ө	Ձ ձ – Ĵ ĵ	Պ պ – P p
Թ թ – T' t'	Ղ ղ – Ł ł	Ջ ճ – J j

Sargsyan L.

Ռ ռ – Ր Ր	Յ ջ – Շ շ	Ֆ ֆ – Բ Բ
Ս ս – Տ Տ	Ի լ – Վ Վ	Ո լ ու – Ս ս
Վ վ – Վ վ	Փ փ – Ք թ	+և - ew
Տ տ – Թ թ	Ք թ – Կ կ	
Ր ր – Ր ր	Օ օ – Օ օ	

**ԱՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԹԵՄԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ ԱՎԱԳԻ
ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ (XIV ԴԱՐ)**

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Լ.

Ամփոփում

Միջնադարյան հայ արվեստի ինքնատիպ ներկայացուցիչներից է մանրանկարիչ Ավագը, ով կրթություն է ստացել Գլաձորի համալսարանում՝ աշակերտելով Եսայի Նչեցուն։ Նրա ձեռագրական ժառանգությունից մեզ է հասել տաս ձեռագիր, որոնց զգալի մասը՝ վեցը, ստեղծվել են Սուլթանիեում և Թավրիզում։ Այդ ձեռագրերի մանրանկարների շարքում առանձնանում են Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող երկու Ավետարանների Ահեղ դատաստանը պատկերող մանրանկարները (Հ^մ 7650, 1329թ., Հ^մ 212, 1337–40 թթ.)՝ Քրիստոսի երկրորդ գալստյան ու մեռյալների հարության և դժոխքի տեսարաններով։

Գրականության մեջ այս մանրանկարները հիշատակվել են հպանցիկ, առանց մանրամասն քննության։ Սույն աշխատանքը մանրանկարների պատկերագրության վերլուծության առաջին փորձն է, որտեղ առաջ ենք բերել հետևյալ հարցադրումները. ա) Ահեղ դատաստանի պատկերագրությունը հայ արվեստում և նկարիչ Ավագի մանրանկարների դերը դրա զարգացման գործում, բ) պատկերագրական որոշ մանրամասների կապը արևելաքրիստոնեական և արևմտաքրիստոնեական արվեստի ստեղծագործությունների հետ, գ) այն բնագրային աղբյուրների քննությունը, որոնք ազդեցություն են ունեցել պատկերագրության ձևավորման վրա՝ սուրբգրային բնագրերը, պարականոն գրվածքները և սրբերի տեսիլքները ներառյալ, դ) պատկերագրական առանձին մանրամասների ուսումնասիրությունն ըստ հայ միջնադարյան մեկնողական գրականության։

СЦЕНА СТРАШНОГО СУДА В ИСКУССТВЕ АРМЯНСКОГО МИНИАТЮРИСТА АВАГА (XIV ВЕК)

САРКИСЯН Л.

Резюме

Одной из значимых фигур средневекового армянского искусства является миниатюрист Аваг, получивший образование в знаменитом Гладзорском университете, где его учителем и духовным отцом был другой выдающийся деятель армянской культуры – Есаи (Исайя) Нчеци.

Художественное наследие Авага известно по десяти дошедшим до нас иллюстрированным кодексам, из которых шесть рукописей созданы в Тавризе и Султании. Среди миниатюр этих рукописей выделяется сцена Страшного Суда, представленная в двух Евангелиях из собрания Матенадарана (рук. №. 7650, 1329 г. и №. 212, 1337–1340 гг). В указанных манускриптах композиция занимает сразу два листа и представляет расширенную иконографию Страшного Суда. Сцена начинается Вторым Пришествием Христа, далее идет воскресение мертвых и завершается изображением ада.

В научной литературе миниатюры Страшного Суда были упомянуты вскользь, а также не был проведен соответствующий иконографический анализ последних. Данное исследование является первой попыткой всестороннего анализа миниатюр. В частности, в статье затрагиваются такие проблемы как: а) иконография Страшного Суда в средневековом армянском искусстве и значение миниатюр Авага в ее развитии; б) определение связи некоторых деталей сцены с восточными и западными иконографическими образцами; в) выявление текстов, повлиявших на формирование иконографии указанных миниатюр, включая Библию, апокрифы, видения святых; г) интерпретация некоторых иконографических деталей в контексте армянских средневековых комментариев.

Illustration 1

The Second Coming of Christ, M 7650, 26v.
The illustration was provided by the doctor of
historical sciences Gevorg Ter-Vardanyan.

Illustration 2

Fathers, Resurrection of the Dead, Weighing of
the Souls and the Hell, M 7650, 27r. The
illustration was provided by the doctor of
historical sciences Gevorg Ter-Vardanyan.

Illustration 3

Resurrection of the Dead and the Hell, M 212, 79v. The illustration was provided by the doctor of historical sciences Gevorg Ter-Vardanyan.

Illustration 4

The Second Coming of Christ, M 212, 80r. The illustration was provided by the doctor of historical sciences Gevorg Ter-Vardanyan.

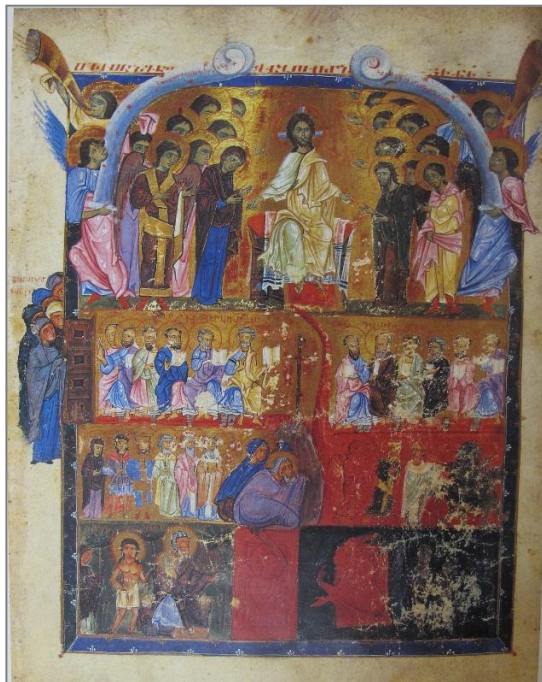
Illustration 5

Deesis, DU 559, 2r. Colored illustration was taken from the following book - S. Der-Nersessian, *The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Armenian Manuscripts*, V. II, Dublin, 1958, frontispiece.

Illustration 6

Resurrection of the Dead, HY, Hazarian Collection, 142, 2r. Colored illustration was taken from the following book – H. Evans, *Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts*, Edited by T. Mathews, R. Wieck, Pierpont Morgan Library, New-York, 1994, pl. 22.

Illustration 7

The Last Judgement, BAL 539, 109v. Colored Illustration was taken from the following book - H. Evans, *Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts*, Edited by T. Mathews, R. Wieck, Pierpont Morgan Library, New-York, 1994, pl. 14.

Illustration 8
The Last Judgement, Holy Mother of God Church of Axt'ala. The illustration was provided by photographer Hrair Hawk Khatcherian.

Illustration 9
The Second Coming of Christ, M 312, 17v. Colored illustration was provided by the direction of Matenadaran.

Illustration 10
Holy Bishops, Resurrection of the Dead and Hell, M 312, 18r. Colored Illustration was provided by the direction of Matenadaran

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԱՎԱԳՅԱՆ Ա.

avart@rambler.ru

Հայաստանի անկախության հռչակումը (1918) նոր էջ բացեց հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ: Ունենալով վիթխարի քաղաքական նշանակություն՝ այն միաժամանակ կարևոր ազդակ հանդիսացավ ազգի հասարակական ու հոգևոր զարթոնքի համար, որի անդրադարձը, ի թիվս այլ ոլորտների, տեսնում ենք նաև գեղարվեստական մշակույթի բնագավառում:

Սույն հաղորդման շրջանակներում համառոտ, ընդհանուր գծերով կներկայացնենք Հայաստանի առաջին Հանրապետության գեղարվեստական կյանքը՝ իր կարճատև, բայց կենդանի ընթացքով: Բնականաբար, նման ձևաչափով դժվար է քիչ թե շատ մանրամասն քննել թեման, որն ավելի ծավալուն ուսումնասիրության նյութ է պարունակում¹:

Իր գոյության առաջին իսկ օրերից անկախ Հայաստանի նորաստեղծ կառավարությունը հայտնվում է դժվարին պայմաններում: Շուտափույթ լուծում են պահանջում երկրի առջև ծառացած բարդ ու բազմաբնույթ քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական խնդիրները: Այսուհանդերձ, չնայած այս լուրջ, մշակույթի և արվեստի զարգացման համար խիստ անբարենպաստ իրադրությանը, Հայաստանի ղեկավարությունը հետևողական քայլեր ձեռնարկեց մշակութային քաղաքականություն ձևավորելու, հայ արվեստն աշխուժացնելու, դրա ձեռնհաս ուժերը պատմական հայրենիքի հետ կապելու, այս-

---

¹ Մեր այս հաղորդումը տվյալ բնագավառում ձեռնարկվող անդրանիկ փորձը չէ: Դեռևս 1997 թ. արվեստագիտության դոկտոր, լուսահիշատակ Մանյա Ղազարյանի հետ ավարտեցինք Հայաստանի առաջին Հանրապետության գեղարվեստական մշակույթին նվիրված բավական ընդարձակ մի ուսումնասիրություն, որն, ավադ, մնաց անտիպ և որի օրինակն այժմ պահվում է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի արխիվում: Դրան հաջորդեցին այլ աշխատանքներ, որոնցից կցանկանայինք առանձնացնել Գուրգեն Վարդանյանի «Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918–1920 թթ.)» արժեքավոր ուսումնասիրությունը (Երևան, 2003) և Արարատ Աղասյանի «Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարերում» հիմնարար մենագրության (Ե., 2009) համապատասխան բաժինը:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մշակութային կյանք...

տեղ կենտրոնացնելու ուղղությամբ: Հիշենք, որ մինչ այս, ազգային մշակույթի գրեթե բոլոր կարևոր կենտրոնները գտնվել են Հայաստանից դուրս, Ռուսաստանի, Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի հայաշատ քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Մոսկվայում, Սանկտ-Պետերբուրգում և այլն:

Իհարկե, Հայաստանի առաջին Հանրապետության մշակութային կյանքը ոչ միայն պետական հոգատարության արդյունք էր: Կարևոր գործոն էին նաև հայրենիքը վերագրած ժողովրդի լավատեսական սպասումները, մարդկանց անձնական խանդավառությունը, հայրենիքին և ազգին ծառայելու անկեղծ ցանկությունը: Ազգային պետության թեկուզև կարճատև գոյության պայմաններում նման մղումները պարարտ հող էին գտնում:

Անշուշտ, դրանցով էր առաջնորդվում հայ բեմի վարպետ, ականավոր դերասան Հովհաննես Զարիֆյանը, որը վճռորոշ նպաստ բերեց Հայաստանի թատերական կյանքի կազմակերպման գործին: Այսպես՝ 1918 թ. դեկտեմբերին Երևանի Զանփուլադյանների թատրոնում մեկնարկեցին նրա ղեկավարած թատերախմբի ներկայացումները, որոնց ցանկում ընդգրկված էին Ալեքսանդր Դյումա-ավագի «Քինը», Յակով Գորդինի «Միրրա Էֆրոսը», Գերհարդ Հաուպտմանի «Էլզան», Գրիգորի Գեյի «Տրիլբին», Ալեքսանդր Աբելյանի «Մկիճի հարսանիքը», Ավետիս Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը» և մի շարք այլ ստեղծագործություններ: 1920 թ. խումբը մեկնում է Ալեքսանդրապոլ (այժմ՝ Գյումրի), որտեղ նրա ներկայացումներին մասնակցում են հրավիրված դերասաններ Հովհաննես Աբելյանն ու Օլգա Մայսուրյանը: Հետզհետե ընդլայնվում է խմբի խաղացանկը, ուր տեղ են գտնում ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի հեղինակների, այդ թվում՝ Յա. Գորդինի «Օվկիանոսից այն կողմ», Հենրիկ Իբսենի «Դոկտոր Շոկման», Ալեքսանդր Յուժին-Սումբատովի «Դավաճանություն», Ուիլյամ Շեքսպիրի «Օթելլո», «Լիր արքա» և «Համլետ», Լև Ուրվանցևի «Վերա Միրցևա», Հենրիկ Սենկևիչի «Հո՞ երթաս», Կարլ Գուցկովի «Ուրիել Ակոստա», Լևոն Շանքի «Հին աստվածներ», Լեո Կամսարի «Կասկածի պտուղը», Ալեքսանդր Շիրվանզադեի «Պատվի համար» պիեսներն ու գրական երկերը: Նշված բեմադրություններում Հ. Զարիֆյանը հանդես է գալիս ոչ միայն իբրև գեղարվեստական ղեկավար և ռեժիսոր, այլև որպես դերասան՝ բեմում ընկերակցելով թե՛ ավագ ու միջին (Հ. Աբելյան, Օ. Մայսուրյան, Ա. Շահխաթունի), և թե՛ երիտասարդ սերնդի արվեստակիցներին, որոնցից ոմանք (Գուրգեն Զանիբեկյան, Օրի Բունիաթյան, Սյուզան Գարազաշ և ուրիշներ) նոր էին մուտք գործում ստեղծագործական ասպարեզ: Հիրավի, Հ. Զարիֆյանի թատերախումբը կարելի է բնութագրել իբրև «մայ-

Ավագյան Ա.

րաքաղաքի թատերական կյանքի գլխավոր երևույթը»՝ 1918–1920 թթ. ժամանակահատվածում²: Ականատեսի խոսքով՝ մեծանուն դերասանը «գալիս էր ոչ թե հյուրախաղերի, այլ որպես Երևանի թատերական կյանքը կազմակերպող առաքյալ»³: Ցավալի է, որ 1920 թ. հոկտեմբերին նա մեկընդմիջտ լքեց Հայաստանը՝ ճակատագիրը կապելով օտարության հետ:

Հ. Զարիֆյանի թատերախումբը Հայաստանում միակը չէր: 1919 թ. դեկտեմբերին, երիտասարդ կադրեր պատրաստելու նպատակով, դերասան Վարդան Միրզոյանը Երևանի գիմնազիաներից մեկի շենքում բացում է դրամատիկական դասընթացներ (ստուդիա), որտեղ նրա հետ մեկտեղ դասավանդում են գրող Վրթանես Փափագյանը, մանկավարժ և հոգեբան Գուրգեն Էդիսյանը, գրականագետ և արվեստի քննադատ Գարեգին Լևոնյանը: Հաջորդ տարվա մարտին քաղաքային ինքնավարության դահլիճում կազմակերպվում է ստուդիայի ցուցադրման երեկո, որի ընթացքում ուսանողներն արտասանում են Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Պ. Ադամյանի, Ռ. Պատկանյանի, Գ. Դոդոխյանի, Րաֆֆու, Հ. Թումանյանի, Շ. Կուրդիսյանի, Ավ. Իսահակյանի, Խնկո-Ապրի բանաստեղծությունները, ներկայացնում հատվածներ «Հին աստվածներ», «Պաղտասար աղբար», «Համլետ», «Օրլեանի կույսը», «Ավագակներ» պիեսներից: Երեկոյին մասնակցում են Գուրգեն Զանիբեկյանը, Նաիրի Զարյանը, Օրի Բունիաթյանը, Արտաշես Հարությունյանը (Հայ-Արտյան), Ենոք Միրզախանյանը, Գրիգոր Նալբանդյանը, Վերգինե Վարդանյանը և այլք: Ստուդիայի սաներն ընդգրկվում են Երևանի դրամատիկական ընկերության խմբում, որը հանդես է գալիս Զանփոլադյանների թատրոնի շենքում: Կային և ուրիշ թատերախմբեր (ներառյալ՝ սիրողական), որոնց ներկայացումները տեղի էին ունենում Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Դիլիջանում և այլուր: Բայց և այնպես, ժամանակավոր, կամ հյուրախաղերի եկած մի քանի թատերախմբերի գործունեությունը չէր կարող լրացնել Հայաստանում մշտական պետական թատրոնի բացակայությունը: Այդ իսկ պատճառով 1919 թ. հուլիսին նշանավոր դերասան և ռեժիսոր Օվի Սևունյանը դիմում է հանրապետության Լուսավորության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանին՝ այդօրինակ թատրոն ստեղծելու առաջարկությամբ: Օ. Սևունյանն անհրաժեշտ է համարում միավորել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում գործող ազգային թատերական ուժերը, իսկ թատրոնը ղեկա-

² Հախվերդյան Լ., Հայ թատրոնի պատմություն (1901–1920), Ե., 1980, էջ 342:

³ Նույն տեղում:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մշակութային կյանք...

վարելու համար Մոսկվայից հրավիրել անվանի ռեժիսոր Արշակ Բուրջայանի ավագ եղբայր դերասան Գևորգ Բուրջայանին⁴։ Օ. Սևումյանը գործողվում է Կ. Պոլիս, ուր բազմաբնույթ գործունեություն է ծավալում՝ արևմտահայության թատերական ուժերն ի մի բերելու ուղղությամբ, սակայն 1920 թ. մայիսին վրա հասած նրա անժամանակ մահը խաթարում է այս կարևոր նախաձեռնության՝ Հայաստանի պետական թատրոնի ստեղծման ընթացքը։

Էլ ավելի դժվար պայմաններում էր ձևավորվում հանրապետության երաժշտական մշակույթը. չկային երաժշտական դպրոցներ, օպերային թատրոն, սիմֆոնիկ նվագախումբ, մշտական գործող երաժշտական խմբեր։ Զարմանալի չէ, որ Հայաստանի երաժշտական կյանքը մեծապես պայմանավորվում էր Ռուսաստանից, Վրաստանից և արտերկրից հյուրախաղերով ժամանած կատարողների ակտիվությամբ։ Այսպես, օրինակ, ռուս երգահան, պրոֆ. Օ. Հարդմանի, երգչուհիներ Ֆ. Զելինսկայայի և Ա. Լանսկայայի, ջութակահարներ Լ. Բենդեցկու և Յ. Բիշբերգի կատարումները հայաստանցի ունկնդրին հնարավորություն են տալիս հաղորդակցվելու արևմտաեվրոպական դասականների, մասնավորապես Լ. Բեթհովենի, Ֆ. Մենդելսոնի, Ֆ. Շոպենի, Ֆ. Լիստի ստեղծագործության նմուշներին։ Դասական էր նաև 1919–1920 թթ. Հայաստան այցելած թավջութակահար Ն. Լևինի, դաշնակահարուհի Մ. Միրիմանյանի նվագացանկը։ Վ. Մոցարտի, Զ. Վերդիի, Նիկոլայուս և Արմեն Տիգրանյանների երաժշտության կատարումով է հանդես գալիս Երևանի սիրողական երգեցիկ խումբը (1920 թ. հունիս), որի նախաձեռնողն ու ղեկավարը հենց ինքն էր՝ հայոց անդրանիկ օպերայի մեծատաղանդ հեղինակ Արմեն Տիգրանյանը։

Եթե թվարկած և մյուս վոկալ ու գործիքային կատարումների հիմքը եվրոպական ավանդույթն էր, ապա ազգային երաժշտական թատրոնի խաղացանկում գերիշխում էր արևելյան թեմատիկան։ 1918 թ. նոյեմբերից Երևանում մեկնարկում են Թիֆլիսի հայ դրամատիկական-օպերետային խմբի հյուրախաղերը, որը ներկայացնում է «Աշուղ Ղարիբ», «Արշին Մալ-ալան», «Նա չլինի, սա լինի» և այլ օպերետները։ Ներկայացումները մեծ, գուցե աննախադեպ ժողովրդականություն են վայելում. մինչև խմբի հայաստանյան շրջագայության ավարտը (1920 թ. մայիս), դրանց թիվը, ըստ թատերագետ Լ. Հախվերդյանի, մոտենում է 170-ի⁵։ Մեծ պահանջարկ ունեն նաև ժողովրդական ե-

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 2, թ. 13–14։

⁵ Հախվերդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 341։

Ավագյան Ա.

րաժշտությունը, որի վավերացված իրադարձություններից հիշատակենք հայտնի թառահար Ներսես Ղորղանյանի գործունեության 25-ամյակի տոնակատարությունը Երևանում (1919) և նրա ղեկավարած արևելյան երաժշտախմբի համերգները Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում:

Հայաստանի երաժշտական կյանքի կազմակերպման մեջ շոշափելի է անվանի երգահան Սարգիս Բարխուդարյանի դերակատարությունը: 1919 թ. նոյեմբերին նա ստեղծում է Երևանի քառաձայն երգեցիկ խումբը, որը հանդես է գալիս համերգներով՝ մայրաքաղաքում և հարակից բնակավայրերում⁶: Պաշտոնավարելով լուսավորության և արվեստի նախարարության երաժշտության բաժնում՝ կոմպոզիտորն իր լուման է ներդնում ոչ միայն Հայաստանում համերգների, հյուրախաղերի, երաժշտական երեկոյների և նման այլ միջոցառումների կազմակերպման գործում, այլև հանդես է գալիս մայրաքաղաքում բարձրագույն երաժշտական կրթարան՝ կոնսերվատորիա հիմնելու նախաձեռնությամբ⁷: Այդ հաստատության ռեկտորի պաշտոնում ենթադրվում էր նշանակել ռուս ականավոր երգահան, երաժշտության տեսաբան և մանկավարժ Միխայիլ Իպոլիտով-Իվանովին, իսկ որպես դասախոսներ հրավիրել Ա. Սպենդիարյանին, Ռ. Մելիքյանին, Մ. Միրիմանյանին և այլոց: Երաժշտության տեսություն առարկան պետք է դասավանդեր հենց ինքը՝ Ս. Բարխուդարյանը: Կառավարության որոշմամբ կոնսերվատորիային շենք է հատկացվում, հաստատվում է դրա կանոնադրությունը, սակայն նախագիծն այդպես էլ չի իրագործվում: Մինչդեռ Ս. Բարխուդարյանի պաշտոնավարած բաժինը զուգահեռաբար գնում է երաժշտական գործիքներ⁸, բացում խմբավարական դասընթացներ⁹, նախատեսում երաժշտական դպրոցների, մինչև իսկ՝ 30 հոգանոց սիմֆոնիկ նվագախմբի ստեղծումը և այլն¹⁰:

Անդրադառնալով կերպարվեստի ոլորտին՝ նախ և առաջ պետք է հիշատակենք դեռևս 1916 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված Հայ արվեստագետների միության ցուցահանդեսի կազմակերպումը Երևանում: Այն բացվեց 1919 թ. մայիսի 25-ին, մայրաքաղաքի նոր գիմնազիայի շենքում, Հայաստանի Հանրապետության տարեդարձի առթիվ: Մասնակիցներից ոմանք անձամբ ժա-

⁶ Հառաջ, 1919, նոյեմբերի 18, դեկտեմբերի 28: Տե՛ս Վարդանյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 143:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 218, թ. 26, 34, գ. 2, թ. 13-14 և այլն:

⁸ Նույն տեղում, թ. 102-104:

⁹ Նույն տեղում, գ. 22, թ. 52:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 191:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մշակութային կյանք...

մանել էին Երևան՝ ցուցադրության օրերին այստեղ ներկա լինելու նպատակով: Նախքան բացումը նրանք նորոգեցին և հարդարեցին գիմնազիայի շենքի ներսը՝ այն պիտանի դարձնելով ցուցադրության համար: Ներկայացվեց շուրջ 260 աշխատանք, այդ թվում՝ Վրթանես Ախիկյանի, Սեդրակ Առաքելյանի, Հակոբ Գյուրջյանի, Վահրամ Գալֆեճյանի, Ստեփան Գաբայանի, Սարգիս Երկանյանի, Եղիշե Թադևոսյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Սարգիս Խաչատուրյանի, Միքայել Խունունցի, Վանո Խոջաբեկյանի, Հակոբ Կոջոյանի, Արսեն Շաբանյանի, Գրիգոր Շարբաբյանի, Միքայել Մազմանյանի, Միքայել Միքայելյանի, Մարտիրոս Սարյանի, Հովհաննես Տեր-Թադևոսյանի և այլոց գեղանկարները, գրաֆիկական թերթերն ու քանդակները: Վերջիններս համալրվել էին հայկական մանրանկարների՝ Էջմիածնի վանական թանգարանում պահվող ընդօրինակություններով, որոնք կատարել էին Վ. Սուրենյանցը, Ե. Թադևոսյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Ա. Ֆեթվաճյանը, Հ. Արծաթապանյանը և ուրիշներ:

Նույն թվականի հունիսի 2-ին Հայաստանի կառավարությունը որոշում է գումար հատկացնել՝ ցուցահանդեսից գնումներ կատարելու համար: Պահպանվել է դրանց ցանկը՝ բաշխված գումարների տվյալներով¹¹: Ամենամեծ գինը՝ 11000 ռ., տրվում է Սարգիս Խաչատուրյանի «Զրադաշտը Հայաստանում» մեծադիր կտավին, որի գտնվելու վայրը ներկայումս անհայտ է:

Պետական միջոցներով աշխատանքներ ձեռք բերելու այս որոշումը թելադրված էր ոչ միայն ազգային արվեստը խրախուսելու, կարիքավոր հայ նկարիչներին և քանդակագործներին ֆինանսապես օժանդակելու՝ ինքնին արդեն բացառիկ մտադրությամբ: Հայաստանի կառավարությունը նպատակ ուներ ստեղծել պետական թանգարան, ուր և պիտի ամփոփվեին Երևանյան պատկերահանդեսից գնված ցուցանմուշները¹²:

¹¹ Նույն տեղում, թ. 219:

¹² Այդպես էլ եղավ: 1919 թ. սեպտեմբերին Երևանում հիմնադրվեց Հայաստանի Ազգային թանգարանը, որի տնօրեն նշանակվեց ականավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը: Նկարիչ Վրթանես Ախիկյանի գլխավորած գեղարվեստական բաժնում տեղ գտան Երևանյան ցուցահանդեսներից գնված աշխատանքները, որոնց զգալի մասն այսօր էլ պահվում է Հայաստանի Ազգային պատկերասրահում: Հետագայում թանգարանի գեղարվեստական հավաքածուն համալրվեց Էջմիածնի վանական թանգարանից բերված իրերով և մասնավոր նիրատվություններով՝ արդեն խորհրդային շրջանում վերաճելով ինքնուրույն գեղարվեստական թանգարանի:

Ինչպես նշեցինք, երևանյան ցուցահանդեսի բացումը նվիրված էր Հայաստանի Հանրապետության առաջին տարեդարձին, որի առիթով կառավարությունը միջոցառումների հատուկ ծրագիր էր մշակել: Մասնավորապես, 1919 թ. մայիսի 26-ին, Հայաստանի Նախարարների խորհրդում լսվում է Լուսավորության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանի զեկուցումը «Հայ ազատագրության հերոսների հիշատակին հուշարձան կանգնեցնելու մասին», որն արժանանում է հավանության: Որոշվում է արձանը կանգնեցնել Երևանում, հայտարարել նախագծերի մրցույթ, իսկ պետության կողմից այդ նպատակին ուղղված դրամական միջոցները լրացնել ժողովրդական նվիրատվությունների հաշվին, որի պրակտիկան արդեն կիրառվել էր Թիֆլիսում՝ Րաֆֆու, Սայաթ-Նովայի և Խաչատուր Աբովյանի հուշարձանները կառուցելու ժամանակ¹³: Նոր բոլորաքանդակի որևէ նմուշ չունեցող Երևանի համար սա միանգամայն խոստումնալից նախագիծ էր, որը, ցավոք, նույնպես մնաց թղթի վրա:

Մինչդեռ Առաջին Հանրապետության տարեդարձը նշվեց Հայաստանի բոլոր քաղաքներում, ավաններում, սակայն տոնակատարությունն արտակարգ շքեղ էր հատկապես Երևանում: Քաղաքի ձևավորման աշխատանքներն ստանձնել էր փոքրաթիվ տեղացի և Թիֆլիսից ժամանած հայ նկարիչների խումբը, որը ղեկավարում էր ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը: Շենքերի հարդարման համար օգտագործված էին գորգեր, ծաղիկներ, ծաղկեճուղեր: Պետերբուրգյան ուսումնառություն և աշխատանքային փորձ ունեցող Ա. Թամանյանը կիրառել էր նաև ռուսաստանյան ու եվրոպական պրակտիկայից հայտնի՝ տոնական հաղթականարի գաղափարը, որն իրականացվեց Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյան) փողոցում: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ «Խորհրդարանը, գիմնազիայի նոր շենքը, քաղաքապետարանը, պետական հիմնարկություններն ու մասնավոր տները թաղված էին ծառերի ոստերի ու ծաղիկների, գորգերի ու դրոշակների մեջ»¹⁴: Հանդիսավոր շքերթին մասնակցում էին քաղաքի բնակչության բոլոր խավերը, որոնք կրում էին իրենց դասը խորհրդանշող գույնզգույն դրոշներ: Զանգվածային շարժման ու գունային տպավորության այսօրինակ զուգորդումը նպաստում էր քաղաքում տիրող ոգևորությանը, որն իր ավարտը գտավ գիշերվա հրավառության մեջ: Նման ձևավորում (հաղթականար, գորգեր, դրոշներ և այլն) պատրաստվել էր նաև Էջ-

¹³ Նույն տեղում, գ. 249, թ. 1-3, ֆ. 199, ց. 1, թ. 5-7, 54:

¹⁴ Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 421:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մշակութային կյանքի...

միաձնում, իսկ Ալեքսանդրապոլում բանվորագյուղացիական դասերի շքերթն ստացել էր գեղարվեստական կերպավորման յուրօրինակ ձև: «Թափորի ժամանակ,- գրում է Ս. Վրացյանը, - ընդհանուր ուշադրության և խանդավառ ծափերի առարկա էր Մայր Հայաստանը ներկայացնող մի օրիորդ, սուրը ձեռքին կանգնած, կողքին մի դարբին՝ սալի առջև գուֆանը կոփելիս»¹⁵: Պետք է ենթադրել, թե այս տեսարանը ներկայացվել էր որպես «կենդանի պատկեր», որի փորձված մասնագետներն էին թիֆլիսահայ նկարիչները:

Հայտնի է, որ հայ արվեստագետներն անմիջական մասնակցություն են ունեցել Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետական խորհրդանիշների՝ դրոշի և զինանշանի, ինչպես նաև դրամանիշների և դրոշմապիտակների մշակմանը: Գիտենք նաև, որ Ա. Թամանյանի նախագծած և Հ. Կոջոյանի գրաֆիկական լուծմամբ շրջանառության մեջ դրված զինանշանն ընդունվում էր ժամանակավորապես, հետագայում վերանայվելու պայմանով, ինչպես և եռագույնը, որի քննարկման ընթացքում դրոշի իր տարբերակն էր առաջարկել Նոր Նախիջևանում բնակվող Մ. Սարյանը: Ինչ վերաբերում է նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյանին վերագրվող դրամանիշներին, ապա սրանց հեղինակը ևս Հ. Կոջոյանն էր, որի մտահղացումը, ըստ երևույթին, զգալի «խմբագրվել» է տպագրությունն անձամբ վերահսկող Ա. Ֆեթվաճյանի ձեռքով: Ինչևէ, սույն հաղորդման մեջ ստիպված ենք բաց թողնել մանրամասները: Չենք անդրադառնում նաև 1919 թ. հիմնադրված Հնությունների պահպանության կոմիտեի ծրագրերին և գործունեությանը, Հայաստանի Ազգային թանգարանի կազմակերպման, ֆոնդերի համալրման պատմությանը և այլն: Դրանք առանձին հաղորդման առարկա են: Մինչդեռ ամփոփելով՝ արձանագրենք, որ Առաջին Հանրապետության օրոք Հայաստանում սկիզբ առավ գեղարվեստական կյանքը, որի բնականոն զարգացումն ու վերելքը հնարավոր կդառնան հայոց պատմության հաջորդ փուլում, ազգային պետականության համեմատաբար հարատև գոյության պայմաններում:

¹⁵ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 427:

FROM THE HISTORY OF CULTURAL LIFE IN THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

AVAGYAN A.

Summary

The proclamation of Independence of Armenia (1918), having huge political significance made the social and cultural, artistic life of Armenians considerably more active, which had been formerly concentrated in big cities of Russia, Turkey and Europe. Within the period of two and a half years of existence of the first Republic of Armenia, a cultural policy was formed, favorable enough for the development of the Armenian art and directed to the consolidation of creative, national power in the country. In this respect, the special role of the Armenian cultural figures should be singled out. For them obtaining sovereignty and building a new state turned out to be a source of personal enthusiasm and social optimism.

This report reviews the factual canvas of the abovementioned processes, touching upon their cultural context and historical significance.

ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

АВАГЯН А.

Резюме

Провозглашение независимости Армении (1918), имея большое политическое значение, заметно активизировало общественную и культурную жизнь армянского народа, которая до этого была сконцентрирована в крупных городах России, Турции и Европы. За два с половиной года существования Первой Республики Армения здесь сформировалась культурная политика, благоприятная для развития армянского искусства и направленная на консолидацию национальных творческих сил в самой стране, и особая роль в этом принадлежала деятелям армянской культуры.

PLOTS OF HISTORIC EPIC IN THE FOLKLORE OF ARTSAKH

KHEMCHYAN E.

ekhemchyan@yandex.ru

In the depth of different genres (tales, fairy tales, legends, memoirs, anecdotes, ballads) of the traditional folklore of Artsakh¹ the distant echoes of the nation's history have been preserved. The historical events and figures shaping the nation's history and leaving an indelible trace on it, have become an essential part of epic narration. As a result, the collective genius of the nation has created a whole series of epic narration, which, by word of mouth through centuries, has become refined and reached the modern times. Due to their fame, malevolence or benevolence, conquests, feats or violence, renowned historical figures have gained the possibility of becoming folklore heroes.

Among such characters of epic narration several names can be distinguished: Alexander of Macedon, Temur Lang, Shah Abbas the Great², Nadir Shah³, Davit Bek and so on. Sometimes the historical figures that arise from the depths of

---

¹ Artsakh is the historical name of Nagorno Karabakh. According to Anania Shirakatsi, Artsakh was the 10th province of Greater Armenia and had 12 regions. (**Անանիա Շիրակացի**, Մատենագրություն, Ե., 1979, էջ 295, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Ե., 1976, էջ 150–151):

² Shah Abbas the Great was the Safavid Shah of Iran (1587–1629). Prompted by military and political interests, Shah Abbas initiated the Great Deportation, due to which the Armenian population was displaced and forcibly settled in Iran. Many folkloric works are spread both in Iran and in Armenia.

³ Nadir Shah Afshar (1668–1747) – one of the Iranian Shahs, famous for his invasions and conquests, is also found in the Oriental folklore.

Plots of Historic Epic in the Folklore of Artsakh

---

centuries undergo such an immense metamorphosis that they are already perceived as folkloric characters like the king Solomon, Danada Bahlul⁴, Lochman⁵, Ahikar the Wise⁶ and others. Nevertheless, a nation or an important historical event cannot always become a theme of folklore. Sometimes an event of local significance, and an individual that is popular among his folk acquire a greater importance for the witnesses and the society, becoming themes of epic narration, gradually spreading, extending and obtaining universal characteristics of narration, thus getting equal standing to the world epic narration.

Having the folkloric heritage of Artsakh at our disposal and observing it from the perspective of Artsakh's rich history, we come to see the diversity and richness of the nation's oral tradition conditioned by such factors as the history of Artsakh, its nature, the heroic character of its people, their courage, naivety, as well as the nation's mode of traditions, etc. At different stages of the history of Artsakh the oral narrations actively coexisted, spread by word of mouth and were replenished with new figures and characters, and as Raffi, the renowned novelist states, "a nation has its legends, ideals, its favorite heroes to whom it ascribes feats they could not have possibly carried out. Very often, I happened to notice that in different provinces the same historical deed has been ascribed to a famous hero of the same province, though the given individual could not have carried out the activity as in this or that period he was either not yet born or had long been deceased. However, the historical fact is part of the reality, only its doer needs to be found."⁷

---

⁴ Dananda Bahlul is considered to be the contemporary of Harun al-Rashid. He is a popular folkloric hero in the Middle Eastern countries and Armenia.

⁵ Lochman is a famous wiseman and a head-doctor in the Middle Eastern countries and Armenia. This folkloric character is said to be based on a real historical figure. Many fairy tales and narrations have been preserved in the Armenian folklore.

⁶ Ahikar the Wise is associated with Assyria which is considered to be his homeland. He lived in the 7th century B.C. and was the Assyrian king Sennacherib's conscriptor. The oldest reference to his story was found in an Aramaic manuscript (5th century B.C.). Ahikar's stories, precepts, fables, allegories, and aphorisms are very popular among the Middle Eastern nations.

⁷ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Խամսայի մեղիքություններ, Ե., 1987, էջ 611:

The aforementioned quotation supports the view that in the past the folklore of Artsakh⁸ was rich in different variants and heroes of local significance i.e. each village had its familiar and popular hero. Nevertheless, a considerable part of folkloric works was destroyed or forgotten throughout time conditioned by the so-called “public demand”. Times changed, events changed, the society’s attitude towards folklore also changed, and, as a result of these factors numerous folkloric plots were irretrievably lost.

The epic folklore of Artsakh abounds in narrations about people and events that are of historical significance. These folkloric narrations have been written down both in Artsakh itself and in its neighboring regions. The most popular historical characters in the epic folklore of Artsakh are Shah Abbas, Lang Temur, Nadir Shah, Melik Shahnazar, Pyly Pooghi, Dananda Bahlul, Lochman, Ahikar the Wise, Solomon the Wise, Dali Tyuni, Ghachagh Arzuman, Ashugh Hatam, Ghalunts Saki, Poghos Bag, Mirza Dayi. In the folklore of Artsakh these characters are represented in the new light, different from the historical character, and are identified by certain traits that have been edited, emphasized and intensified by the people.

Thus in folklore the historical figures are described in a novel way. However not all historical figures are glorified. Lang Temur with his horrendous ravages, massacres, captivities has left a terrifying trace in the historic memory of the nation. The folklore of Artsakh has preserved numerous legends about Lang Temur’s invasions. Leo also testifies to the given fact stating, “Lang Temur. His

---

⁸ In the 60s of the 19th century the wave of romantic interest in folklore reached Artsakh, too. The oldest folkloric text of Artsakh is Arakel, Alexander and Grigor Bahatrians’ handwritten anthology. In 1860 the Bahatryan brothers wrote down fairy tales collected in Shushi and its neighboring villages. From the collected data, the fairy tales noted down by Arakel Bahatryan himself were first published in 1894, 1902, 1903 in the sections of “The Armenian Folk Tales” by Tigran Navasardyan (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գիրք VIII, Թիֆլիս, 1894, գիրք IX, Թիֆլիս, 1902 և գիրք X, Թիֆլիս, 1903): Up to now the Armenian intellectuals, folklorists and folklore researchers have been actively involved in the accumulation and publication of the folklore data. From the mid-19th century toward its end Arakel, Alexander and Grigor Bahatrians, Konst. Melik-Shahnazarian, Mich. Der-Hovhannisyan, Kh. rev. Dadyan made their contribution to the given work. The 20th century including the pre-Soviet epoch was represented by Ye. Lalayan, S. Israyelyan, M. Arakelyan, M. Grigoryan-Spandaryan, A. & B. Ghazinyans, S. Vardanyan, M. Mkhitarayan, M. Ohanjanyan, L. Harutyunyan, A. Sargsyan and others.

Plots of Historic Epic in the Folklore of Artsakh

---

name can be heard everywhere. Wherever we go and ask a few questions about an old ravage we can hear Lang Temur's name. Who knows? Maybe this lame monster has not even seen and destroyed all these places. But his invasion has left such a horrifying memory that every ravage is ascribed to him⁹". The traditional legends concerning the etymology of the Artsakh toponyms mainly consist of narrations about Lang Temur's raids and the martyred brothers who fought and died heroically. Various sanctuaries have been built in places where they were martyred (sanctuaries like "Three Infants"¹⁰, "Nine Parts"¹¹, "Twin Crosses"¹² are cases in point)."

Lang Temur's deadly invasions have left such an indelible trace in Artsakh's history and the nation's historic memory that certain genres of epic folklore based on these atrocities are still spread. In Artsakh regions, the last notes taken on Lang Temur's invasions were after 2000¹³.

According to one of the legends about the etymology of toponyms, Karabakh, the current name of Artaksh, is connected with Lang Temur's invasions¹⁴. Lang Temur, reaching Goris¹⁵, sends people to collect information about Artsakh. On their return the messengers tell him that in front of them there is a country buried in green gardens and populated by hard-working and courageous people. The envoys advise Lang Temur to pass round this country but the bloodthirsty monster says, "I will destroy these gardens in such a way that they will turn into black (kara) gardens." Since then the name of the country has been Karabakh.

In the legends about the toponyms, the trajectory of Lang Temur's invasions has been conserved. It is notable that the existence of such plots among the population in both Western and Eastern Armenia points to the nature of Lang

---

⁹ **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հ. VIII, Իմ հիշատակարանը, Ե., 1985, էջ 110:

¹⁰ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանախուսության արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԻԲԱ), FFFV:8107,01-8107,01, **Առաքելյան Մ.**, ԼՂԻՄ բանախուսություն, ձեռագիր ժողովածու:

¹¹ ՀԱԻԲԱ, FFFV:8107,03-8109,00, **Առաքելյան Մ.**, op. cit.

¹² ՀԱԻԲԱ, FFFV:7753,01-7753,01, **Առաքելյան Մ.**, նշվ. ժողովածու, «Ջովստակ խաչ».– **Ղանալանյան Ա.**, Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 266:

¹³ **Սարգսյան Ա.**, Արցախի բանախուսությունը, Ե., 2015:

¹⁴ **Սարգսյան Ա.**, op. cit., p. 180.

¹⁵ Goris is a city in the Republic of Armenia.

Temur's actions, his strategy of ruthlessness, marked by unacceptable, inhuman behavior.

According to another Artsakh legend, "the mortal dragon"(that is how Tovma Metsopetsi¹⁶ calls him) Temur draws up his troops from Amaras¹⁷ up to the Araks and orders to throw the stones of Amaras monastery into the Araks¹⁸. The tyrant not only exterminates people but also destroys their architectural monuments.

Gh. Inchichyan presents another version of this legend and thinks that Lang Temur decides to destroy Saint Sahak Church located in Ashtishat village of Taron province in order to rebuild the damaged bridge over the Euphrates. To do this, he draws up his soldiers for them to pass the stones from hand to hand, carrying it to the river¹⁹.

The historiographic data inform that during Lang Temur's invasions there were brigandage activities, atrocities, plunder, mass killings, destruction of cultural values and captivities. Tovma Metsopetsi describes Lang Temur's raids province by province and sums up this stage of history by the following statement, "And he plundered limitless riches, and he took innumerable hostages, and nobody can tell what the sufferings and calamities of our nation were²⁰".

The fatal situation made the devout Christians turn to the church in the hope of a divine miracle and salvation. "Believing in the miraculous power of Saint Nshan or the Holy Cross or in the power of the saintly priest's fervent prayers, the nation heartened itself being consoled by the idea that they had even a more powerful weapon than Lang Temur's sword.²¹"

A series of legends about Lang Temur are based on the miraculous powers of churches and sanctuaries. To the aforementioned churches belong the Church of

---

¹⁶ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրական երկեր, Ե., 2003, էջ 29:

¹⁷ Amaras is a monastery located in the south-eastern part of Nagorno Karabakh. Amaras was founded by Saint Gregory the Illuminator at the beginning of the 4th century.

¹⁸ ՀԱԻՔԱ, FAV:8940,02-8940,02, Ազգագրական հանդես, գիրք Բ, էջ 7, **Քաթախանյան Ա. (Լեո)**, Ուխտավորի հիշատակարանը, Շուշի, 1885, էջ 9), **Ղանալանյան Ա.**, Ավանդապատում, Ե., 1969:

¹⁹ **Ղանալանյան Ա.**, op. cit., p. 253:

²⁰ Թովմա Մեծոփեցի, p. 8.

²¹ **Ղանալանյան Ա.**, op. cit., p. 118.

Plots of Historic Epic in the Folklore of Artsakh

Mokk (Moxoene) in Western Armenia²², also famous by the name Tspat, the Mardaghavnyats or Hazaraprkich (All Savior) Church²³ located in Nakhijevan near the village of Arinj, Hovanavank²⁴ situated in the village of Ayrivank in Nor Bayazed and Kotrats Yeghtse²⁵ located in the vicinity of Martakerd city. According to legends, millions of Armenians were saved thanks to the miracles of those churches.

In different versions, the protagonist is Lang Temur, who either having been honorably received or witnessing the miracle or quenched by the blood of the massacred, yielded to the amira's, the Archbishop Hovhannes' or Holy Father Ohan's requests, displayed compliance and agreed to set free the captives that were locked in a small church. The flow of captives entered the church but it would not fill up as, according to the legends of Mokk (Moxoene), 60000 (in some other versions – 70000) of the captives transformed into midges (in some other versions – into flies) and stuck to the ceiling and the walls of the church. According to the versions of Syunik and Nor Bayazed, by the power of Saint Nshan, as well as by the will of God the captives convert into doves and fly out of the window. Moreover, in the Artsakh version of the legend the captives flee to the wood through the secret road in the back part of the church. Lang Temur acknowledges the power of the Christians' God and gives gifts to the church (according to the Mokk version), becomes terrified by the power of Saint Nshan and leaves Syunik (the Syunik version), gets furious and explodes the church which breaks into two parts (the Artsakh version).

These legends, apart from being the echo of veracious historical events, also have toponymic and etymological value. In all versions, the names of churches are definitely associated with Lang Temur's actions and the events that have occurred. The concrete historical events included in the meanings of denominations elucidate, reveal, and etymologize the reality of certain historical periods. The church of Mokk (Moxoene) had been built on the communion that belonged to

---

²² Ավանդություն Մոկաց Ամենափրկիչ վանքի մասին: Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, կազմողներ՝ Հարությունյան Ս.Բ., Խենյան Է.Հ., Խենյան Մ.Հ., Պողոսյան Ա.Կ., Ե., 2015, N 5 (122), էջ 283:

²³ «Մարդադավնյաց կամ Հազարափրկիչ».- **Ղանալանյան Ա.**, op. cit., N 617, p. 230.

²⁴ «Հովանավանք».- **Ղանալանյան Ա.**, op.cit., N 638, p. 238.

²⁵ «Կոտրած յէղծե».- **Սարգսյան**, op. cit., N2(142), էջ 218:

one of the Magis returning from Jerusalem. It had been a gift from the Virgin to King Gaspar²⁶. Hence, the church was called Nver (a gift). At night, an arch of light was created over the communion, thus announcing its miraculous power. After the aforementioned events, as a token of the saved Armenians the church is called Amenaprkich (All Savior). Amenaprkich (All Savior) is also famous under the name Tspat. This second denomination of the church may be explained by the fact that thanks to the priest's prayers and by the will of the God the Armenian hostages underwent metamorphosis, thus concealing themselves²⁷. Symbolizing the thousands of captives who were transformed into doves with the help of Saint Nshan, the church located by the village of Arinj is called Mardaghavnyats (of Human-Doves) or Hazaraprkich. Whereas the church of Ayrivank in Nor Bayazed is named after Father-Superior Ohan, whose miraculous marching over the lake astounds lawless Lang Temur so much that he agrees to free the captives²⁸.

In the Artsakh version of the legend, the church is called Kotrats Yeghtse which embodies the memory of these horrendous historical events.

These last legends come to testify that despite being far from each other people of Moks (Moxoene) and Taron (Western Armenia) as well as Syunik and Artsakh (Eastern Armenia) suffered the same atrocities and outcried to the historical events in similar ways. The famous Armenian folklorist A. Ghanalanyan studying the legends and comparing them with the historical data, arrives at the conclusion according to which, the legends are all created against this or that historical background and preserve the known historical events and facts²⁹.

The following folkloric plot uncovers Lang Temur's ferocity: "Lang Temur seeing his disgusting appearance in the mirror, cries the whole day. The next day Lang Temur sees his vizier cry as well. The latter continues crying for a whole week and Temur asks him why he is crying. The vizier answers, "You saw your

---

²⁶ Նոր կտակարան, Անտարան ըստ Մատթեոսի, գլ. 2, Պէյրուֆ, 1988, էջ 2, «Մոկսի Ամենափրկիչ եկեղեցի».- Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282:

²⁷ **Խենչյան Է.**, Հրաշքի գործոնը Մոկաց կրոնաեկեղեցական ավանդություններում, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական աշխատություններ, N 1, Ե., 2017, էջ 217-230:

²⁸ Based on this legend H. Tumanyan wrote his «AghavnuVanky» (The monastery of doves) in 1912 (**Թումանյան Հովհ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. II, Ե., 1990, էջ 165):

²⁹ **Ղանալանյան Ա.**, op. cit., p. 116.

Plots of Historic Epic in the Folklore of Artsakh

---

face in the mirror just once and could not help crying, what can I do if I see your face every day”³⁰?

As the analyzed data reveal, all the legends introducing Lang Temur are of local origin and are connected with certain locations and historical events where people used all the folkloric means to create these legends, emphasizing the ruthless nature of the tyrant.

The historical legends of Artsakh include the political events of Khamsa principedom (13th–14th centuries). In these legends wars, invasions, liberation movements, social and economic relations are highlighted, the activities of foreign historical figures, Armenian public figures, the behavior of princes and clergymen or of common folk are revealed as well.

Another epic character of the Artsakh folklore is Shah Abbas the narrations about whom have been very popular and widely spread. Due to his activities, Shah Abbas has left an essential trace in the history of Iran and that of the neighboring countries. Even in his lifetime, he became the hero of legends and fairy tales where he was endowed with features of an epic hero and idolized by people. Many folklore researchers testify to the epic figure of Shah Abbas. The folklorist Aghamal Kalantaryan informs that legends about Shah Abbas in Iran are widespread both among Armenians and Iranians. Moreover, E. Schwartz who is specialized in Iranian Studies claims, “Iranian fairy tales and legends usually tell about real people like Shah Abbas, Abu Ali ibn Sina and others³¹.” The historical Shah Abbas carried out the functions of heroes found in folkloric fairy tales, and became an epic hero. In some cases of the folkloric narration, he preserved some elements of the historical reality like, for example, his manner of viewing the world or his habit of wandering disguised. The latter has become an integral part of Shah Abbas’ character in folkloric plots. Historiography regards Shah Abbas’ worldview as a means of supporting his political activities and an implement to understand the attitudes of his subjects. As mentioned above the Shah disguised himself and walked from street to street, from avenue to avenue and listened to what people would say³². The same intention is present in folk tales: “Shah Abbas

---

³⁰ ՀԱԻԲԱ, FFIX: 4509,02-4510,00, **Գրիգորյան-Սպանդարյան Մ.**, Արցախի բանահյուսություն, մեքենագիր ժողովածու:

³¹ **Шварц Э.** К истории изучения фольклора Ирана, Душанбе, 1974, с. 47.

³² **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմութիւն, Էջմիածին, 1896, էջ 199:

used to wear dervish's clothes and go out to walk around the city in order to see whether people were pleased or displeased with him, who complained, and who praised him”³³.

However, we can state that in the motifs of narration or in similar traditional plots, the habit of wandering disguised can in different periods be ascribed to other historical figures, too (such as Harun al-Rashid) or to any shah, king, padishah, sultan, etc. Nevertheless, if the fairy tale presents a disguised dervish or a peddler, then Shah Abbas is implied. Among the plots about Shah Abbas there exist motifs which are historically grounded, as well as those which have universal characteristics of an epic narrative. Thus, for example:

- a) The Shah listens to an old man, a clever girl, a woman, or a young man, taking into consideration their wise advice (“Whatever You Want to Do, Think Twice Then Act”³⁴, “Shah Abbas is in a Quandary”³⁵ “The Wise Woman”³⁶).
- b) The Shah collects taxes mercilessly, in a way peculiar only to him (“Abbas King’s Manner of Money Borrowing”³⁷).
- c) The Shah chooses a state official from the lower class of the population (“Shah Abbas and Pele Pugh”³⁸).
- d) Because of a woman’s unfaithful behavior the Shah orders to exterminate the whole female sex (“Shah Abbas Orders to Kill All the Women of the Country”³⁹ “Not All the Women Are the Same”)⁴⁰.

---

³³ ՀԱԻԲԱ, FFXII:3159-3171, **Ղազիյան Բ.**, ԼՂԻՄ բանահյուսություն, ձեռագիր ժողովածու, 1974:

³⁴ ՀԱԻԲԱ, **Օհանջանյան Մ.**, Լեռնային Ղարաբաղի զվաճախսություններ, ձեռագիր ժողովածու, N 1012, 1981:

³⁵ ՀԱԻԲԱ, **Ղազիյան Բ.**, Ղարաբաղի բանահյուսություն, ձեռագիր ժողովածու, տետր, N 5, էջ 38–40:

³⁶ ՀԱԻԲԱ, FV:8221,01-8230,00:

³⁷ ՀԱԻԲԱ, **Ղազիյան Բ.**, Շահումյանի շրջկենտրոնի և Հայ Պարիս գյուղի բանահյուսություն, ձեռագիր ժողովածու, 1975, տետր N2, էջ 13:

³⁸ ՀԱԻԲԱ, **Կարապետյան Ա.**, Գանձակի ժողովրդական բանահյուսություն, 1974:

³⁹ ՀԱԻԲԱ, **Ղազիյան Բ.**, Ղարաբաղի բանահյուսություն, ձեռագիր ժողովածու, տետր, N 5, 1973, էջ 9:

⁴⁰ ՀԱԻԲԱ, FFIII:1540,00, **Իսրայելյան Ա.**, ձեռագիր ժողովածու, 1945:

Plots of Historic Epic in the Folklore of Artsakh

- e) The epic hero (Shah Abbas) involuntarily witnesses the decision about a new-born child's fate and tries to confront the fate ("One's Fate is Irrevocable"⁴¹).
- f) Shah Abbas falls in love with a girl from the lower class (a peasant-girl) and leaves a token (a bracelet, a medal) for his unborn son and goes away ("The Tale about Shah Abbas' Son"⁴²).

The study of the plots concerning Shah Abbas has revealed that Shah Abbas' epic character is controversial and dual. In fairy tales, Shah Abbas is identified by some general epic characteristics and is not perceived as a historical figure, whereas in legends and historical epics the plotline of Shah Abbas remains faithful to historical events.

From the Eastern folkloric tradition, certain plots about Lochman have penetrated into the Artsakh folklore. Lochman Haqim is a creation of Arab world and exists in the Armenian folklore due to the Armenians' century-long contacts with Arabs⁴³. Lochman Haqim is an ancient wise hero, who according to a legend lived thousand years. A series of tales about him were created in pre-Islamic Arab folklore⁴⁴. According to the oldest Arab sources, quite a number of sayings, proverbs, aphorisms, widely spread and very popular among Arabs are considered to have been authored by legendary Lochman the Wise⁴⁵. Lochman as a wise man and a preceptor has become part of the Muslim Holy book⁴⁶ with his sayings and precepts addressed to his faithless son Taran⁴⁷. In the works of Arab authors, many legends about Lochman have been preserved which testify to the fact that he was a real historical figure. According to ibn Kassir, Lochman had been an Ethiopian slave, whom one of Bani Israil's people had given freedom and

⁴¹ ՀԱԻԲԱ, Ղազիյան Բ., Ղարաբաղի բանահյուսություն, ձեռագիր ժողովածու, 1983, էջ 10:

⁴² ՀԱԻԲԱ, FFIV:4527,01-4543,00, Մխիթարյան Մ., «Ղարաբաղի բանահյուսություն», ձեռագիր ժողովածու, 1961:

⁴³ Ղանալանյան Ա., օր. cit., p. 225.

⁴⁴ Пиотровский М.Б. "Лукман" (Мифы народов мира, т. II, М., 1988, с. 77).

⁴⁵ Фильштинский И.М. Арабская литература (История всемирной литературы, т. 2, М., 1984, с. 215).

⁴⁶ Коран, т. 2, М., 1990, гл. 27 (Муаравы), с. 701.

⁴⁷ Юсуф Хаттар Мухаммед. Мудрости Лукмана Хакима. Книгу с арабского перевел Ильяс Зинатулла, Уруссу, Татарстан, 2002, с. 4.

fortune, for Lochman had been endowed with exceptional wisdom and regarded as a holy man⁴⁸. The Arab word “haqim” means “intelligent”, “educated”, “introspective,” whereas the word “lochman” signifies “considerate,” “vigilant,” nourishing⁴⁹. In Armenian the word “lochman” or “loghman” is defined as a legendary doctor or a very skilful doctor⁵⁰, while the word “haqim” signifies a healer who cures with the help of superstitious means⁵¹ or a person who lacks medical education and cures with the help of household means⁵². In this case, we deal with an Arab borrowing where a proper noun has undergone a change of meaning, thus functioning as a common noun. Lochman Haqim was involved in medicine, therefore in the Armenian and Artsakh folklore he is described as an eminent doctor who understands the language of birds and plants.

In the Artsakh narrations and fairy tales about Lochman, he mainly functions as a doctor and “wherever there is someone who is seriously ill⁵³” he cures him. Lochman is also a wise man and is able to make predictions⁵⁴ however, the moral legend concludes that even Lochman can make a mistake, and there is always someone wiser than the wise.

The investigation of the Artsakh folklore shows that those historical figures that have somehow been connected with the history of Artsakh and influenced it by their malevolent or benevolent acts, have always been in the center of the people’s attention and become part and parcel of the folklore. Having undergone metamorphosis, they have thus become epic heroes. The epic folklore of Artsakh with its plots, themes, general outline is similar to the pan-Armenian folklore and forms its constituent part. The Artsakh folklore needs profound research and generalizations.

---

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Толковый словарь татарских личных имен, Казань, 1988, <http://www.tatar.kz/iserna.htm/>

⁵⁰ Ժամանակակից հայոց լեզվի բառարան, հ. II, Ե., 1972, էջ 424, **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. I, Ե., էջ 534:

⁵¹ **Աղայան Էդ.**, op. cit., p. 868.

⁵² Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ., III, Ե., 1972, էջ 348:

⁵³ ՀԱԻԲԱ, FFVI:5240,01-5251,00, **Իսրայելյան Ս.**, Ղարաբաղի հեքիաթներ, Ե., 1968:

⁵⁴ ՀԱԻԲԱ, FFV: 8339,01-8344,00, **Առաքելյան Մ.**, ԼՂԻՄ բանահյուսություն, ձեռագիր ժողովածու, 1962:

ՊԱՏՄԱՎԻՊԱԿԱՆ ՍՅՈՒԺԵՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԽԵՄՉՅԱՆ Է.

Ամփոփում

Արցախի բանահյուսական ժառանգության մեջ պահպանվել են հանրահայտ պատմական դեմքերի մասին վիպական սյուժեներ, որոնց ձևավորմանը նպաստել է Արցախի պատմական հարուստ անցյալը: Արցախի վիպական բանահյուսության մեջ զգալի տեղ են գրավում իրապատում հեքիաթները, զրույցները, ստուգաբանական և վարքաբանական ավանդությունները, որոնց հերոսների մի մասն անմիջական կապ ունի Արցախի պատմության հետ (Լենկ Թեմուր, Շահ Աբաս), մի մասն էլ եկամուտ սյուժեների միջոցով ներթափանցել է Հայաստան և տեղայնացվել (Սողոմոն Իմաստուն, Դանանդա Բահլուլ, Լոխման, Խիկար Իմաստուն և ուրիշներ): Լենկ Թեմուրի, Շահ Աբասի և Լոխման Հեքիմի պատմավիպական կերպարների շուրջ ստեղծված սյուժեները, բաժանվում են կոնկրետ պատմական դեպքերի վրա կառուցված և ընդհանուր վիպական բնավորություն ունեցող սյուժեների:

Դրանց քննությունը ցույց է տալիս, որ Արցախի պատմության հետ կապված պատմական դեմքերը մուտք գործելով բանահյուսական միջավայր՝ կերպարանափոխվել են և դարձել վիպական կերպարներ:

ИСТОРИКО-ЭПИЧЕСКИЕ СЮЖЕТЫ В ФОЛЬКЛОРЕ АРЦАХА

ХЕМЧЯН Э.

Резюме

В фольклорном наследии Арцаха сохранились эпические сюжеты об известных исторических личностях. В эпическом фольклоре Арцаха значительное место занимают бытовые сказки, сказы, этимологические и агиографические предания, часть которых имеет непосредственное отношение к истории Арцаха (Тамерлан, Шах-Аббас), другая же часть сюжетов

нашла распространение в Армении (Соломон Премудрый, Дананда Бахлул, Лукман, Ахикар Премудрый и др.). Фольклорные сюжеты, созданные вокруг историко-эпических образов Тамерлана, Шах-Аббаса и Лукмана Хакима, основаны на конкретных исторических событиях.

Рассмотрение сюжетов показывает, что исторические личности, связанные с историей Арцаха, стали эпическими образами.

ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Կ.

karine.arakelyan.2016@mail.ru

XX դարասկզբի արևմտահայ տաղանդաշատ քնարերգու Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության բառապաշարում առկա կրոնաեկեղեցական բառաշերտը ինքնին հույզերի կամ զգացումների անվանումներ չի ներառում, հուզաարտահայտչական գունավորում չունի, սակայն խոսքային համապատասխան միջավայրում ձեռք է բերում ոճական անգնահատելի արժեք և գործուն մասնակցություն՝ բանաստեղծական պատկերի կերտման գործում:

Մ. Մեծարենցի բնութենապաշտ հեղինակ լինելու մասին շատ է խոսվել ու գրվել: Նրա բանաստեղծությունների մի ստվար մասը նվիրված է բնության նկարագրությանը: Սա ինքնանպատակ չի եղել: Քրոջ ամուսնուն՝ Վարդան քահ. Արսլանյանին ուղղված նամակում Մ. Մեծարենցը բացում է փակագծերը՝ գրելով. ««Ծիածան»-ի առթիվ գրված նամակը անգամ մըն ալ կը կարդամ զգաձելով. «Ինչո՞ւ Տիեզերքի հոգիին հետ չես խոսակցիր» կը գրեք. բայց դիտելի է որ իմ գրեթե բոլոր քերթվածներս այդ մեծ խոսակցության կը նկրտին, որքան որ ալ իմինս չըլլա Աստուծո հետ դեմ հանդիման խոսակցություն, բայց ո՞չ ապաքեն Աստված ամեն տեղ է. Ձմրան Պարզ Գիշերվան մեջ հոժած աղոթքս ու Արևին ուղղած պաղատանքս իրեններուն, հետևաբար և իրեն համար էր. ի՞նչ երջանկություն, տերևի մը խարշափին մեջեն տեսնել տիեզերական զորության գաղտնիքը ու այդ փոքրիկ մասնավորեն մեկնիլ դեպ ի անհունը...»¹:

Չնայած այս խոստովանությանը՝ Մ. Մեծարենցը երբեմն այնուամենայնիվ դիմում է Աստծո հետ բացահայտ կամ դեմ-հանդիման խոսակցության: Թե՛ այս, թե՛ այլ դեպքերում, իր ստեղծագործություններում առհասարակ նա կիրառում է կրոնաեկեղեցական բառաշերտին պատկանող բառեր, որոնք հիմնական գործառույթ են ստանձնում գեղարվեստական պատկերի կայացման մեջ: Մ. Մեծարենցի քերթվածքներում բառային այս միավորները դրսևորում են մեծ բազմազանություն, և դրանք պայմանականորեն կարելի է բաժա-

¹ Միսաք Մեծարենց, Երկերի լիակատար ժողովածու, Ե., 1981, էջ 288: (Այսուհետև այս գրքից արվող մեջբերումների էջերը կնշվեն բնագրին կից):

Կրոնակեղեցական բառաշերտը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ

նել մի քանի իմաստային խմբերի ա) Աստված, Աստվածամայր, հրեշտակներ, սրբեր, բ) կրոնական խորհրդանիշներ, գ) ծիսական առարկաներ, զգեստներ, պարագաներ, վայրեր և այլն, դ) աղոթք, փառաբանություն, կրոնական ապրումներ, զգացումներ, ե) մարդու հոգեկան աշխարհը բացահայտող բառեր, զ) եկեղեցական տոների անվանումներ, է) նշված բառախմբերին պատկանող բառարմատներից կազմված բազմաթիվ բաղադրություններ, ը) բառեր, որոնք ինքնին կրոնակեղեցական նշանակություն չունեն, սակայն կարող են այդպիսին ձեռք բերել խոսքին համապատասխան միջավայրում: Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին:

Նախ հիշենք *Աստված* բառը: Ինչպես նշում էր ականավոր լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը, «հին և ընտիր բառ, որից ունինք մի քանի հարիւր ածանցներ»²:

Հայերենում այս բառն ունի բազմաթիվ հոմանիշներ, ինչպես՝ Տեր, Արարիչ, Ստեղծիչ, Հայր, Ամենակալ, Ամենակարող, Արքա երկնավոր, Թագավոր թագավորաց, Է, Ամենաստեղծ և այլն³:

Մ. Մեծարենցի չափաժողում հանդիպում ենք *Աստված* և *Տեր* բառերին՝ առաջինը յոթ, երկրորդը՝ տասնութ անգամ օգտագործված: Հետաքրքրական է, որ առաջին բառը հեղինակն օգտագործում է հիմնականում Արարչի մասին խոսելիս, երկրորդը՝ նրան դիմելիս: Վարդան քահ. Արսլանյանին ուղղված նամակում արտահայտած «ո՛չ ապաքեն Աստված ամեն տեղ է» գաղափարը Մ. Մեծարենցը բանաստեղծական լեզվով արտահայտում է «Ի՞նչ արբեցությանմբ...» և «Հոգեհանգիստ» ոտանավորներում: Առաջին դեպքում հեղինակն Աստծուն տեսնում ու զգում է բնության բոլոր երևույթների, տարրերի ու մասնիկների մեջ և վայելում անասելի բերկրանք.

Ի՞նչ արբեցությամբ կ'ընդգրկե անի,
Բոլոր ձևերն ու երանգներն ամեն,
Բոլոր գոյությանց, բոլոր տարրերուն
Իր մեջ անդդադարձ ծիածանումեն՝
Աստված' ըն' որ եկավ՝ չե՛ս գիտեր ուրկե՛... (132)

Երկրորդ դեպքում փոքրիկ արարածի աչքերով է նայում Մեծին ու Անհունին, փնտրում իր Արարչին ու հավերժության գաղտնիքի բանալին.

² Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հատոր I, Ե., 1971:

³ Հմմտ. Սուքիասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Ե., 1967:

Առաքելյան Կ.

Թոջնական հոգին տախտակներուն կը ծեծե,
Ու պատերուն, ու հոգիիս վրդոված.
Թոջնական՝ հոգին կ'ուղղե անտես մեկ գիծե՝
Անծանոթին մեջ որոնել իր *Աստված...* (165)

«Իսենթեր» եռամաս բանաստեղծության մեջ հեղինակը դարձյալ կիրառել է նշված բառը՝ այս անգամ տալով Արարչի շատ սեղմ ու դիպուկ մի բնութագրում. «*Աստվածն ա'ն է, ա'ն՝ որ արցունք է սրբեր...*» (189), որին հակադրվում է մարդկային անտարբերությունն ու փարիսեցիական կեղծավորությունը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, *Տեղ* բառը Մ. Մեծարենցի չափաժողովում հանդիպում է տասնութ անգամ, որից տասնվեցը նույն «Տո'ր ինծի, Տեր...» բանաստեղծության մեջ, և բոլոր տասնութը որպես կոչական: «Տո'ր ինծի, Տեր...»-ը կամ «Արդի մարդուն Հայր մեր»-ը այն քերթվածներից են, որոնք լավագույնս են արտահայտում Մեծարենց բանաստեղծի և անհատի խորին մարդասիրությունը: Սա ևս պատահական չէ, քանի որ քրիստոնեության հիմնաքարն, ի վերջո, սերն է. «Սէր ոչ երբէք անկանի, եթէ մարգարէութիւնք են, խափանեսցին, եթէ լեզուք՝ լռեսցեն, եթէ գիտութիւն՝ խափանեսցի» (Ա Կորնթ. Ժգ)⁴:

Իր նմանի հանդեպ անհուն սիրով ու նվիրումով տոգորված՝ Մ. Մեծարենցի քնարական հերոսը երկնային Տիրոջից հայցում է անանձնական ուրախություն՝ տալու, նվիրելու, բաշխելու, այլոց երջանկությամբ երջանկանալու, ամենքին բաժին հանելու համար, նաև վախենում, որ կարող է կիսատ թողնել իր առաքելությունը.

Տո'ր ինծի, *Տեղ*, ուրախությունն անանձնական.
Զանգակներո՛ւ պես զայն կախեմ ամեն դըրան՝
Ու զերթ նարոտ ամեն դըրան զայն պըսակեմ... (172)

Հիշենք *Աստվածամայր* բառը, որը Մ. Մեծարենցն օգտագործում է *Աստվածամար* ձևով, նաև որպես բանաստեղծության վերնագիր: Այս բանաստեղծությունը այլաբանական պատկերներով աղոթք ու փառաբանություն է՝ ծոնված Սուրբ Կույսին: Ոտանավորի վերջին մասում կարդում ենք.

Գիշերին մեջ կ'իջնե դեռ ուղիսը լուսեղեն,

⁴ Աստուածաշունչ մատեն, Նոր Կտակարան, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն, 1997, էջ 182:

Կրոնակեղեցական բառաշերտը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ

Կաթիլ մը կաթ՝ ծովացած քու սրբութենեն.
Ու տե՛ս, ահա՛, կը մանկանամ, *Աստվածամար*,
Ու տե՛ս, ահա կը մանկանա՛մ գիշերին մեջ՝
Ուր լըսեցի ես աստվածյան ձայնին վայրէջ՝
Որ կը շաչեր աստվածարյալ հոգվույս համար: (97)

Բանաստեղծության մեջ առկա այլաբանական մեկնաբանություն ստացած հիմնական գաղափարն այն է, որ Աստվածամոր սրբության մի կաթիլը կարող է մեղքերից մաքրել, մանկան անմեղություն պարգևել քնարական հերոսին և նոր կյանքի կոչել նրան: Փաստորեն բանաստեղծության զարգացման ընթացքում հեղինակը հանգում է նույն գաղափարին, որ արդեն արտահայտել էր Գ. Նարեկացու Մատյանից քաղված բնաբանի միջոցով. «Ահա կաթիլ մի կաթին քումդ կուսութեան յանձն իմ անձրեւեալ, կենաց ինձ զօրէ...»:

Հետաքրքիր հնարքի է դիմել հեղինակը «Ջրտուք» ոտանավորում: Նկարագրելով գյուղի բակի հնամենի ծառերով շրջապատված Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, Մ. Մեծարենցը, *Աստվածամոր վանք* բառակապակցությունը երկու անգամ չկրկնելու համար, այն կարծես բաժանում է բաղադրիչների՝ առաջին տողում գրելով *վանք* բառը, երկրորդում՝ *Աստվածամար*.

Վանքին բակը՝ կ'աղդեն հսկա ծառեր տարորեն՝
Որոնց տամուկ շուքին մեջ *Աստվածամարն* է կայներ... (94)

Փոխանցումն առկա է երկրորդ տողում, որտեղ *վանք* բառի բացակայությամբ պատկերն ավելի խորհրդավոր, խոսուն ու կենդանի է դառնում: Ընթերցողն էլ կարծես ավելի ակննատես է լինում և ոչ սոսկ կարդում:

Նույն երևույթին կարելի է հանդիպել նաև արձակում, երբ «Ջրին ծառը» փոքրիկ պատմվածքում հեղինակը գրում է. «Երբ հոսանքը պիտի անցնի կամուրջին տակեն... սպիտակ, գմբեթարդ *Աստվածամարը* կը ժպտի անույշ, կամուրջին տակեն՝ կը սահի անշշուկ, հանդարտած, և բարի *Աստվածամարը*, զինքը շրջապատող ամբարձուղեշ ու բազմաստեղ ծառերեն, սովերի խունկ մը՝ օրհնություն մը կը թոթվե...» (200):

Նմանատիպ է պարագան նաև «Երգը» բանաստեղծության դեպքում, որն ունի ինքնակենսագրական հենք: 1901 թ. Մ. Մեծարենցին դանակահարել էին, և նա բուժման նպատակով մեկնել էր Սվազ՝ Սուրբ Հակոբի վանքը: Բանաստեղծությունն ավարտվում է հետևյալ կերպ.

Բլրույն կատարն *սուրբն* ալ քունի մեջ թաղվի

Առաքելյան Կ.

Մասնակցելով մարդուն երգին սև սուգի: (133)

Ակնհայտ է, որ *սուրբ* ասելով հեղինակը նկատի ունի Սուրբ Հակոբի վանքը, որ գտնվում էր Սվազում, բլրի վրա:

Իր քնարերգության մեջ Մ. Մեծարենցը չի օգտագործել *հրեշտակ* բառը, սակայն երեք անգամ կիրառել է *զվարթունք*, որը հոմանիշ է նախորդին, և այստեղից էլ ունենք Սուրբ Զվարթնոց տաճարը: Հետաքրքիր է, սակայն, որ բանաստեղծը բառին տալիս է նաև նոր իմաստ. զվարթունքներն այն հոգիներն են, որոնք այլևս մեզ հետ չեն, այլևս անմարմին են, լուսահոգի, փաստորեն նմանվել են հրեշտակների. «Լուսահոգի *զվարթունքներուն՝* Զորս արբեցուց այս իրիկուն Շաբաթօրյա խունկն ու արցունք...» (184):

Տեղին է հիշել Ավետարանի այն դրվագը, որտեղ Հիսուս խոսում է մեռելների հարության մասին. «Իսկ որ արժանի լինիցին այնմ աշխարհի հասանել եւ յարութեանն որ ի մեռելոց՝ ոչ կանայս առնեն եւ ոչ արանց լինին: Քանզի եւ ոչ մեռանել եւս կարեն, զի հաւասար հրեշտակաց են, եւ որդիք Աստուծոյ, քանզի յարութեան որդիք են» (Ղուկ. Ի 36-37)⁵:

Իր ստեղծագործության մեջ Մ. Մեծարենցը կիրառել է ծիսական վայրեր, հագուստներ, առարկաներ նշանակող բազմաթիվ բառեր, հիմնականում ոչ ուղղակի, փոխաբերական իմաստներով: Հետաքրքրական է, որ մի շարք դեպքերում մեկ բանաստեղծության, անգամ մեկ բանատան մեջ օգտագործում է մի քանի այսպիսի բառեր, որոնք խիստ նպաստել են ասելիքի ամբողջացմանը: Հիշենք դրանցից մի քանիսը և նախ անդրադառնանք «Ձմրան պարզ գիշեր» բանաստեղծությանը, կամ ինչպես հեղինակն էր նշում. «Ձմրան Պարզ Գիշերվան մեջ հծծած աղոթքին»: Այս ոտանավորը հարուստ է կրոնական եզրակացական բառաշերտին պատկանող բառերով: Այն խորքի մեջ կարելի է հասկանալ որպես սրբության մեծ փափագ ու փնտրտուք: Իսկ ո՞րն է դեպի սրբություն տանող ճանապարհը: Մ. Մեծարենցն այն տեսնում է նաև արարչագործ բնության մեջ, երբ գրում է.

Կ'ուզէմ որ դադրին ծայներն այս պատիր,
Ու *նեկտարիդ* դողն ըմպեմ ես անհագ.
Կ'ուզէմ որ մեռնի՞ն տիվ ու ժամանակ՝
Ու *դաքիրներուդ* իյնամ ծնրադիր... (29)

⁵ Աստուածաշունչ մատեն, Նոր Կտակարան, էջ 86:

Կրոնակեղեցական բառաշերտը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ

Բանատունն ամփոփ փոխաբերություն է: *Դաքիր* նշանակում է. «Սրբութիւն Սրբոցի ներսի սենեակը, վայր աստուածխօսութեան»⁶, իսկ *նեկարը* «ըստ յուն. դիցաբանութեան՝ անմահութիւն պարգևող ըմպելիք, որ խմում էին Ոլիմպոսի աստուածները»⁷:

Հետևաբար արարչագործության մեջ պահված են թե՛ սրբության, թե՛ անմահության գաղտնիքները, և ապրելով բնության հետ կատարյալ ներդաշնակության մեջ՝ մարդն ի գորու է հասնել դրանց:

Հիշենք ծիսական առարկաներ, հագուստներ, վայրեր արտահայտող այլ բառերի կիրառության օրինակներ. *նափոր* - «Կը թովոռա զանգակին վանկը թոչուն, Ոսկի *նափոր* հագած շաբաթ իրիկվան Տիրանըվեր քղանցքին տակ դողդոջուն...» (165), *սրական* - «Տո՛ւր ինծի, Տե՛ր, ուրախությունն անանձնական. Ջայն ընդգրկած իտեալին ըլլամ *սրական*. Ջայն լաստ ըրած ես լույսերու նավո՛րդն ըլլամ...» (173), *ժամ* - «Սա իրիկունն ըլլայի ես, Լի զանգակին դողանջներովն երկնաճեմ, Խնկապատար, օծուն, ջահված *ժամի* պես Սա իրիկո՛ւնն ըլլայի ես...» (112), *կոչնակ* - «Գիշերին մեջ, ուր գետեզրին մոտեն լավող *կոչնակին* գանգունը կը ծավալի սարե սար ու խորհրդավոր կերպով կ'օրրե զգացումները...» (195), *խունկ*, *բուրվառ* - «*Խունկի* ծարավ իմ հոգիս կը ծծե պահն այս հանդարտ, Ոսկեկրակ աչքերով *բուրվառներն* երբ կը ճոճին...» (48) այլն:

Մ. Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ քիչ չեն աղոթք, փառաբանություն, հոգևոր-կրոնական տարբեր ապրումներ ու զգացումներ նշանակող բառերը: Մարդ-Աստված հարաբերության մեջ միշտ չափազանց կարևորվել է աղոթքի դերն ու նշանակությունը, քանի որ այն անհատի խոսքն է, ուղղված իր Արարչին՝ փառաբանության, զղջումի, ապաշխարության, աղերսանքի կամ այլ բովանդակությամբ: Աղոթքի կարևորության մասին բազմաթիվ են վկայությունները Սուրբ Գրքում, իսկ Քրիստոս պատվիրում է ամեն ժամ աղոթել ու չձանձրանալ⁸:

Հայ եկեղեցական մատենագրության պայծառ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Խոսրով Անձևացին, գրում էր. «Մանաանդ և գոհասցուք միշտ զբարերար տեսունէ մերմէ եւ զամէնառատ բարձրագոյն շնորհաց նորա: Կանխես-

⁶ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Ե., 1971:

⁷ Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, Ե., 2010:

⁸ Հմմտ. Աստուածաշունչ մատեն, Նոր Կտակարան, էջ 83:

Առաքելյան Կ.

ցուք յաղօթս առ նա յարաժամ՝ սիրով եւ փափագանօք. օրհնեսցուք անլռելի ձայնիւ զմեծագոյն շնորհք մարդասիրին Աստուծոյ առ արարածս իւր»⁹:

Աղոթք և *աղոթել* բառերը Մ. Մեծարենցը գործածում է թե՛ ուղղակի, թե՛ փոխաբերական իմաստներով: Չմոռանանք, որ շատ հաճախ իրենց անվանողական, ուղղակի իմաստներով բառերն ստեղծում են հիացմունքի արժանի պատկերներ, արվեստի գլուխգործոցներ, ինչպես.

Նրբանցքին մեջ մայրս *աղոթք* մը կը հծծե,
Կ'ապրեցնե սիրելիներն իր ամեն... (165)

Սակայն արդյո՞ք *աղոթք*ն ու *աղոթելը* միայն մարդուն են հատուկ, և արդյո՞ք բնությունն ամբողջությամբ *աղոթք* ու փառաբանություն չէ: Ահա «Կապույտ հաճումներ» բանաստեղծության մեջ կարդում ենք.

Շրջանն ըրե մարմանդներուն ու ծաղկածին հովիտներուն,
Անցիր տըմույն ըստվերներու մեջ *աղոթող* անտառներեն... (84)

Հիշենք *պակուցում* բառը, որ նշանակում է «ահարկութիւն, երկիւղ...»¹⁰: Բառ, որն ավելի հաճախակի գործածություն է ունեցել միջնադարյան մատենագիրների երկերում, ինչպես Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու Մատյանում. «Ի քո սպառնալեաց ահիդ պակուցման Սաւառնին սերոբէք, ամփոփին քերոբէք...»¹¹: Մ. Մեծարենցը ևս այս բառն օգտագործել է *աղոթական* միջավայրը պատկերելիս «Կիրակմուտք» բանաստեղծության մեջ, որի բնաբանը՝ «...Եկեալքս ի մտանել արեգականն տեսաք զլոյս երեկոյիս...», վերցված է «Երգ Կիրակմտից» ժամերգից և շարունակությունն է «Լոյս զուարթ» շարականի: Ժամանակակիցները հիշում էին, որ շաբաթ երեկոները դպրոցի տղաներին, կարգ շարելով, ուսուցիչների հսկողությամբ առաջնորդում էին եկեղեցի: Փաստորեն հեղինակի «Կիրակմուտքը» կրում է այդ օրերի տպավորությունը:

Կարդանք բնագիրը.

Պակուցում մը հոգեգրավ հոն կը թողու զիս անթարթ,
Կը զգամ համբույրն իմ հոգիս պարոտող բիլ մարմաշին... (48)

⁹ **Խոսրով Անձեազի**, Մեկնութիւն ժամանակագրութեան, Կ. Պոլիս, 1840, էջ 65:

¹⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Ե., 1981:

¹¹ **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատեան ողբերգութեան, Ե., Մուղնի հրատարակչություն, 2003, էջ 534:

Կրոնակեղեցական բառաշերտը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ

Հետաքրքիր օրինակների ենք հանդիպում եկեղեցական տոների անվանումների՝ մասնավորապես *Ջալիկ* բառի կիրառության դեպքում: Այն առկա է «Կ'երթա արևն իր Ջատիկին» բանաստեղծության մեջ, որտեղ արեգակը նմանեցված է նախշուն ներկված հավկիթի.

Կարմիր, նախշուն հավկիթի պես
Կ'երթա արևն իր *Ջալիկին*... (124)

Այս համեմատությունից, որն ուղեկցվել է նվազաբանությամբ, արեգակն ամենևին չի տուժել, այլ, նմանվելով իրենից չափերով այդքան փոքր առարկայի, ընդհակառակը, դարձել է մարդուն ավելի մոտ ու հարազատ, օժտվել յուրօրինակ նրբությամբ ու քնքշությամբ: Սրանով հեղինակը ցույց է տվել, որ Ս. Հարության տոնին ուրախանում, ցնծում են ոչ միայն մարդիկ, այլև ողջ տիեզերքը, որտեղ արևը, միգուցե, մի նախշուն, կարմիր հավկիթ է:

Կրոնակեղեցական բառաշերտի մասին խոսելիս անհնար է չանդրադառնալ կրոնական խորհրդանիշներ արտահայտող բառերին: Քրիստոնեական կրոնի գերագույն խորհրդանիշը Խաչն է, այն խորհրդանշում է Քրիստոսի փրկագործությունը, երկրային կյանքի անցած ճանապարհը, իսկ Նրա հետ նաև, համաձայն տերունական խոսքի. յուրաքանչյուր ճշմարիտ քրիստոնյայի, «Եւ որ ոչ առնու զխաչ իւր եւ գայ զկնի իմ՝ չէ ինձ արժանի»¹²:

«Իսունկ և արցունք» բանաստեղծության մեջ խաչն այն սրբազան առարկան է, որը կարելի է շոշափել, համբուրել, օգտագործել բարեպաշտական նպատակներով, ինչպես.

Աչքերուն՝ որ զինք կը դիտեն
Կիրակմուտքի խունկին աստեն՝
Ձեռքն անընդհատ կու տա *խաչն* հին... (184)

«Իսենթեր» բանաստեղծությունը նկարագրում է հասարակությունից վտարված մարդու՝ «իսենթի» և նրա մերձավորների տանջանքները, ապրած ցավն ու դառնությունը, և այս դեպքում խաչը խորհրդանշում է տառապանք.

Խաչ՝ որուն ցավն ու ըստվերները գորշգույն
Կ'անդրադառնան՝ ինչպես մըռայլ ուրվական՝
Լուրթ ջուրերուն վրա ծով հոգվույն մայրական,
Մթնշաղիին բոցերուն մեջ վարդագույն (187):

¹² Աստուածաշունչ մատենան, Նոր կտակարան, էջ 11:

Առաքելյան Կ.

Հիշենք նաև կրոնական արարողություններ նշանակող բառերի մասին: Հայ Առաքելական եկեղեցում կատարվում է ինը ժամերգություն, իսկ կիրակի և տոն օրերին տեղի է ունենում գլխավոր պաշտամունքային արարողությունը, մատուցվում է Սուրբ Պատարագ: Այս բառն ինքնին նշանակում է նվեր, ընծա: Իսկ կրոնական իմաստով. «ի նոր օրէնս՝ Է Անարին և անծախելի զոհ և զոհագործութիւն՝ կենդանի և կենդանարար մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի. որոյ և կատարումն կամ պաշտօնն կոչի Քահանայազործութիւն կամ Պատարագ»¹³:

Պատարագ բառը Մ. Մեծարենցի չափածոյում հանդիպում է հինգ անգամ՝ յորաքանցյուր դեպքում իմաստային հետաքրքիր նրբերանգներով օժտված, ինչպես նաև արծակում: «Սիրերգ» բանաստեղծության մեջ այն նշանակում է նվեր. «Ճառագայթի պես ոսկեվարս ու նրբին, Երբոր ճամբեն կ'անցնի հըպարտ, լուսարագ, Բան մը որտես կ'ըլլա բոցին պատարագ Իր աչքերուն՝ ուր կը մոռնամ ես արփին...» (74): «Անդարծ» բանաստեղծության մեջ վերոհիշյալ բառը նշանակում է զոհ. «Մառախուղով կը լենա հիր շրջագիծն երագիս, Ուր ամբարձիկ մարմինիդ հըպարտ շուշանն է կեցեր. Հոգվոյդ կարմիր կարոտին, ա՛հ, պատարա՛գ ըրե զիս...» (92): «Առտվան արևին մեջ» ոտանավորում հեղինակը դիմել է փոխաբերության, որի հիմքում բնության գեղեցկությունների և հոգևոր գեղեցկությունների, այս դեպքում Պատարագի երգեցողության նմանությունն ու համեմատությունն է. «Ու մարմանդները ճանճկեն, ու սարերը կապտորակ Եղկ հծծյունով մը կ'երգեն Լուսին ոսկի պատարագ...» (83): Գրեթե նույն գաղափարը Մ. Մեծարենցն արտահայտում է Տիգրան Գասապյանին ուղղված նամակում, երբ գրում է. «Որքա՞ն կ'ուզեի խմել հիմակ արևակեզ «թավաճաղիկ»-ին բարկ բույրը, ու զույգ ձեռքերուս մեջ բռնել «մոմաճաղիկ»-ներ բոլոր ժամվոր բլուրներուն ու դաշտերուն հետ՝ այն պատարագին մեջ՝ որ արևներով կենսավետ տիեզերքին շարժումն ու ուժը կը կազմեն» (287):

Իր վաղ շրջանի բանաստեղծություններից մեկը Մ. Մեծարենցն անվանել է «Արևագալ»: Արևագալն առհասարակ մեր իրականության ու գրականության մեջ միշտ է գովերգվել հատուկ սիրով ու ջերմությամբ, վկան՝ մեր եկեղեցու Արևագալի ժամերգությունը, որտեղ Քրիստոսի հարությունը նույնացվում է արևի ծագմանը, և Արևագալի չքնաղ շարականները, ինչպես. «Լո՛յս, արարիչ լուսոյ, առաջին լո՛յս, բնակեալդ ի լոյս յանմատոյց Հայր երկնաւոր, ի դա-

¹³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Ե., 1981:

Կրոնակեղեցական բառաշերտը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ

սուց լուսեղինացն օրհնեալ. ի ծագել լուսոյ առաւօտուս, ծագեա՛ ի հոգիս մեր զլոյս քո իմանալի»¹⁴:

Իր բանաստեղծության մեջ հեղինակը դիմում է դիմառնության հնարան-քին՝ շնչավորելով բնությունը և նրա միջոցով փառաբանելով արարչական լույսը, որ գալիս է ծագելու աշխարհի վրա և մարդու հոգում: Խավարը փոխվում է լույսի, բացվում է առավոտը՝ բարին ավետելով մարդկանց.

Հորիզոնեն վար լույսի պար մը կ'իջնե,
Ընդելուզված՝ ճաճանչներով ոսկեհյուս.
Շուտ կ'անհետի մութն ու խավար կու տա խոյս,
Աշխարհ արփվոյն հուր գալուստը կ'ողջունե... (18)

Այստեղ ուզում ենք հիշել մեր մեկ այլ մեծ բանաստեղծի՝ Հովհաննես Թումանյանի քառյակներից մեկը, որտեղ ևս փոխաբերական իմաստներով օգտագործվում են թե՛ արարողությունների անվանումները, թե՛ կրոնակեղեցական շերտին պատկանող այլ բառեր, որոնք չորս տողի մեջ և՛ ամբողջացրել են ասելիքը, և՛ օգնել ընթերցողին ներթափանցելու բանաստեղծի վեհ կոչման անտեսանելի խորքերը.

Իմ կնունքին երկինքը՝ ժամ, արևը՝ ջահ սրբազան,
Ծիածանը նարոտ եղավ, ամենքի սերն՝ ավազան.
Սարը եղավ կընքահայրըս, ցողը՝ մյուռոն կենսավետ,
Ու կընքողըս նա ինքն եղավ, որ սահմանեց ինձ պոետ¹⁵:

Մ. Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ առկա են նաև կրոնակեղեցական բառաշերտին պատկանող բառարմատներից կազմված բազմաթիվ բառերի ինքնատիպ կիրառություններ: Նախ՝ հիշենք *Աստված* բառով կազմությունները: Չափաձոյում դրանք են *աստվածաբոցն*, *աստվածաձայն*, *աստվածարյալ*, *աստվածյան* բառերը՝ յուրաքանչյուրը մեկական անգամ օգտագործված: Դրանցից երկուսի՝ *աստվածյանի* և *աստվածարյալի* կիրառությունը տեսանք «Աստվածամար» բանաստեղծության մեջ: Այժմ խոսենք *աստվածաբոցն* բառի կիրառության մասին, որ բացատրվում է իբրև. «Աստվածային բոցով վառվող»¹⁶: Այս բառը Մ. Մեծարենցն օգտագործել է «Երգը» բանաստեղծության մեջ, որը նրա քնարերգության մեջ խիստ առանձնանում է բովանդա-

¹⁴ Խորան լուսո, Երգ Արևագալի, Ե., 1993, էջ 15:

¹⁵ **Հովհաննես Թումանյան**, Երկեր, հ. I, Ե., 1958, էջ 157:

¹⁶ **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976:

Առաքելյան Կ.

կային առումով. և առաջին անգամ տպագրվել է բանաստեղծի մահից հետո, 1909 թ. «Ազդակում»:

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին արևմտահայ իրականության մեջ հայկական մեծ ու փոքր կոտորածները դարձել էին «սովորական» երևույթ և հաճախ իրենց արտացոլումն էին գտնում գրականության մեջ, ինչը միանգամայն բնական է: Մ. Մեծարենցի քնարական հերոսը, որը նախճիրի ականատեսն է, վարագույրի հետևում է պահում սպանդի ահագարհուր տեսարանները այն դեպքում, երբ ժամանակի մյուս բանաստեղծներից շատերը՝ Դ. Վարուժանը, Ռ. Սևակը և հատկապես Սիամանթոն այդ ամենը նկարագրում էին ողջ թափով ու ուժով: Սակայն արդյո՞ք դա իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ Մ. Մեծարենցի «Երգը» որևէ կերպ զիջում է նշված հեղինակների ստեղծագործություններին: Մ. Մեծարենցը տեսնում ու զգում է արյունը, զգում է ամբողջ էությանը, բոլոր զգայարաններով: Արյունը դառնում է խորհրդանիշ, անմեղ նահատակների խորհրդանիշը, դառնում է կենդանի, խոսում քնարական հերոսի, նրա միջոցով և ընթերցողի հետ: Բանաստեղծն զգում է արյան համը, հոտը, գույնը ամեն իրի ու երևույթի մեջ: Ատոմ Յարճանյանի սարսռազդու, սակայն ինչ-որ տեղ միագիծ պատկերին («Եվ բանաստեղծի աչվըներս արյո՛ւն, արյո՛ւն, արյո՛ւն է որ կըտեսնեն...»¹⁷) հակադրվում է մեծարենցյան սիմվոլիկ բազմաշերտ պատկերը: Եթե Սիամանթոն ամբողջությամբ տեսնում է, ապա Մ. Մեծարենցն ամբողջությամբ ապրում է, ինչն ի վերջո նրան հանգեցնում է միակ ճշմարտացի լուծմանը՝ սրբազան վրեժի գաղափարին:

Քո՛ւյր, մոտեցո՛ւր իմ ձեռքին
Աստվածաբոցն հրրացան,
Ձի ամե՛ն բան ինձ կրկին
Կը հիշեցնե վրե՛ժն արյան... (190)

Կարծում ենք՝ թե՛ իմաստային, թե՛ գեղագիտական առումով նշված բառի դերը դժվար է թերագնահատել:

Բերենք նմանատիպ կազմությունների և դրանց կիրառությունների բնագրային այլ օրինակներ. *Մյուռոնհոպ* - «Ձյունին վրայեն կ'երթաս, ա՛րև ձյունածաղիկ, Մնջելով ունկն ի վար աղոթքդ անծանոթ, Ու շփելով շուրթիս սյուք մը *մյուռոնհոպ...*» (180), *խաչանիշ, օրհնական* - «*Խաչանիշ* մը կ'ըլլա թոչնիկն՝ *օրհնական* Այս վայրկյանին՝ զոր կ'արծաթե լուսինկան՝ Կ'ողջագու-

¹⁷ Յեղին սիրտը, արևմտահայ բանաստեղծություն, Ե., 1991, էջ 256:

Կրոնակեղեցական բառաշերտը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ

րե իր ծոցին մեջ սատափե» (166), *խնկապարար* - «Սա իրիկո՛ւնն ըլլայի ես, Լի զանգակին ղողանջներովն երկնաճեմ. *խնկապարար*, օծուն, ջահված ժամի պես Սա իրիկո՛ւնն ըլլայի ես...» (112) և այլն:

Մ. Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ քիչ չեն այնպիսի բառերը, որոնք ինքնին կրոնական իմաստ չունեն, սակայն այն ձեռք են բերում խոսքային համապատասխան միջավայրում: Հիշենք *արցունքը*, որ պատկանում է բառապաշարի չեզոք շերտին: Հեղինակն այս բառն օգտագործել է տարբեր առիթներով, մասնավորապես «Խունկ և արցունք» բանաստեղծության մեջ: Այս ոտանավորը գեղարվեստական անդրադարձ է կիրականմուտի տնային խնկարկությանը, ինչի հիմքում ժողովրդական մի հավատալիք է, որի մասին հեղինակը գրում է բանաստեղծության ծանոթագրության մեջ: Համաձայն դրա. «Կիրակմուտքի տնային խնկարկությանց միջոցին «լուսեղեններ»-ը իրենց սիրելիներուն կայքերը կ'երթան, ակնկալու աչքերով, ստանալու համար իրենց ընծայված խունկն ու արցունքը, կամ հոսավրեպ, գլխիկոր ե՛տ դառնալու համար...: Ժողովրդական հավատալիքը կ'ըսե ուրեմն, և ո՛վ պիտի չըսեր թե հիշատակը կը վերապրեցնե հոգիները: Եվ ի՞նչ ավելի հիշատակելի հիշատակարան՝ քան աստղաշիթ աստվածատուր արցունքն ու հոգեպարար վերամբարձ խունկը» (184):

Աղոթքի՝ արցունքով ուղեկցվելու կարևորության մասին բազմիցս նշել են Եկեղեցու Հայրերը, ինչպես Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը. «Եւ ճնշեալ զմիտսն ի զղջումն արտասուաց ի յիշատակս անետեաց խնամալից պաղատանօք հեղուկ զարտասուա շնորհալիցս առ ի մաքրութիւն մտաց և մարմնոց, որ զանմաքրութիւն ստացեալ ունէին զչար և զաղտեղի ցանկութիւնս: Զի արտասուք զմեղացն հարուածոց դառնութիւն սրբեն և ողջացուցանեն...»¹⁸:

Իսկ Նեղոս Սինայեցին գրում էր. «Ամէն խնդրուածքից առաջ յաջողության համար քեզ պէտք կ'լինեն արտասուքներ, քանզի քո Տէրը շատ է ցանկանում արտասուալից աղօթք ընդունել քեզանից»¹⁹:

Աղոթքի և արցունքի միախառնման և միաձուլման արդեն գեղարվեստական պատկերը գտնում ենք Մ. Մեծարենցի բանաստեղծության մեջ.

Շիր Մ'արցունքով՝ կաթիլ մը խունկ
Սրբութիւն մեջ կը ցանե

¹⁸ Սրբոյ Հօրն Մերոյ Երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում Ճառք Լուսաւորք, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1894, էջ 210:

¹⁹ Աղօթագիրք, «Գանձասար» մատենաշար, Ե., 1992, էջ 40:

Առաքելյան Կ.

Մայրս՝ որ կ'անցնի անտես դռնե,
Եվ երջանիկ՝ կը դընե ունկ
Անդրաշխարհեն եկող ծայնին... (184)

Հիշենք *ուրախություն* բառը, որը նույնպես կրոնական իմաստ չունի: Մ. Մեծարենցն այն բազմիցս գործածել է իր անվանողական, առաջնային նշանակությամբ, սակայն «Տո՛ւր ինձի, Տեր...» բանաստեղծության մեջ այս բառը *անանձնական ուրախություն* կապակցության մեջ ձեռք է բերել ինքնատիպ, կարելի է ասել, խորհրդանշական իմաստ՝ բացահայտելով քրիստոնյա անհատի հոգևոր ապրումներից մեկը՝ սերը իր նմանի հանդեպ: Այդ սերը բանաստեղծության մեջ արտահայտվել է բազմաթիվ փոխաբերական պատկերների միջոցով, ինչպես.

Տո՛ւր ինձի, Տե՛ր, *ուրախությունն* անանձնական.
Ու բաղխեմ զայն սրտիս ժայռին՝ իբրև մական՝
Որ բղխեցնե ջուրն աներկմիտ երանության... (173)

Կարծում ենք, որ այս այլաբերության հիմքում անդրադարձն է Հին Կտակարանի մի դրվագի, երբ Եգիպտոսից դուրս եկած և անապատում դեգերող հրեա ժողովուրդը տրտնջում է և Մովսես մարգարեից խմելու ջուր ուզում: Այդ ժամանակ «... ասէ Տէր ցՄովսէս, Երթ առաջի ժողովրդեանդ, եւ առ ընդ քեզ ի ծերոց ժողովրդեանդ, եւ զգաւազանն քո որով հարեր զգետն՝ առ ի ձեռին քում, եւ երթիցես: Եւ ես կայցեմ անդ յառաջագոյն քան զքեզ ի վերայ վիմին ի Քորեբ. եւ հարցես զվէմն եւ ելցէ ի նմանէ ջուր, եւ արբցէ ժողովուրդդ» (Ելք Ժը, 5-6)²⁰:

Մ. Մեծարենցի քնարական հերոսի դեպքում գավազանն անանձնական ուրախությունն է, որը, բախվելով քարեղեն կարծրացած սրտին, այն փափկացնում է և դուրս բերում «աներկմիտ երանության ջուրը»՝ այսինքն սերը, որը մարդու համար նույն կարևորությունն ունի, ինչ ջուրը՝ անապատում գտնվողի համար:

Եթե փորձենք ամփոփել այս համառոտ քննությունը, ապա պիտի արձանագրենք, որ կրոնակեղեցական շերտին պատկանող բառերը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ ունեն զգալի դեր ու նշանակություն: Նրանց դերը գեղարվեստական պատկերի կայացման գործում մեծ է թե՛

²⁰ Աստուածաշունչ մատենան, Հին Կտակարան, էջ 76:

Կրոնաեկեղեցական բառաշերտը Միսաք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ

Իմաստային, թե՛ ոճական առումներով: Նաև այս միավորների շնորհիվ է խոսքն առավել օժտվում քնարականությամբ, հոգեբանական հագեցվածությամբ, իսկ շատ հաճախ նաև փիլիսոփայական խորը ենթատեքստով:

**THE RELIGIOUS-ECCLESIASTIC VOCABULARY IN THE
WORKS OF MISSAK METSARENTS**

ARAKELYAN K.

Summary

In the works of Missak Metsarents, words belonging to the religious-ecclesiastic vocabulary have a special stylistic role in the process of poetic image creation. The use of these lexical units, endows his poetry with a special kind of lyricism and psychologism, enhancing the philosophical motifs of his works

**РЕЛИГИОЗНО-ЦЕРКОВНАЯ ЛЕКСИКА В ТВОРЧЕСТВЕ
МИСАКА МЕЦАРЕНЦА**

АРАКЕЛЯН К.

Резюме

В творчестве Мисака Мецаренца религиозно-церковная лексика играет особую стилистическую роль при создании поэтического образа. Обращение к данной лексике придает его поэзии особый лиризм и психологизм, усиливая философские мотивы его творчества.

**JAMES BRYCE'S LETTERS TO
ARSHAK SAFRASTYAN (1915–1916)**

GINOSYAN N.

naira.ginosyan@ysu.am

Arshak Safrastian was born on September 13, 1886 in Van. In 1904 at the age of 17, he joined the service in Baksh (Bitlis), as a translator in British Consulate and from 1907 to 1911 was appointed to the post of Vice-Ambassador. He bypassed the provinces of Bitlis, Van, Diarbekir and collected information about the unbearable conditions of Armenians and the Armenian pogroms and massacres. The armenophile movement began its activity in Britain in 1878. At that time James Bryce, the forerunner of the movement, founded the first armenophile organization, “The Anglo-Armenian Association”. The president of the organization was Lord Carnarvon and the secretary was James Bryce.

It should be mentioned that James Bryce was born in May, 1838 in the city of Belfast in Northern Ireland, and in 1846 his family moved to Glasgow where he attended the local university. After graduation, he continued to study at Trinity College of Oxford where he completed the history and law courses. At the end of 1912 during the first Balkan war vivacity started in the armenophile movement anew. At the beginning of 1913 the British-Armenian Committee – the most influential organization was established and continued its dynamic activity until 1924.

In his letters to Mr. Safrastyan, some of which are presented below, J. Bryce asked him to provide some information about the events of Western Armenia and the adopted declaration on the part of the Turks concerning the deportation of Armenians. In one of the letters entitled as “confidential”, James

James Bryce's Letters to Arshak Safrastyan (1915–1916)

Bryce wrote that Mr. Arnold J. Toynbee collected documents concerning the recent events in Armenia for publication on Lord Bryce's behalf. The letters of James Bryce are kept in the national archive of Armenia in printed and scripted versions (f. 412, l. 1, work 989).

In 1915–1916 Mr. Safrastyan published the magazine "Ararat" and in cooperation with Arnold Toynbee and Lord Bryce undertook the publication of such works as "Blue Book" and "Armenians in the Ottoman Empire", which were devoted to the Armenian massacres.

The collection of the evidence of the deportations and massacres of Armenians is due to Lord Bryce; its examination, arrangement, and editing was entrusted to Mr. Arnold Toynbee. A preface by Lord Bryce deals with the credibility of the evidence, and letters on the same subject are appended from Mr. Gilbert Murray (Professor of the Greek language at Oxford University), Mr. Herbert Fisher (Vice-rector at Sheffield University), and a distinguished American lawyer, Mr. Moorfield Storey. There follows a memorandum by Mr. Toynbee on the origin and nature of the documents. The documents themselves are extremely voluminous, filling nearly 600 pages. The documents have been well-edited, the editor singled out four clearly marked groups: (1) Evidence which appeared in German newspapers and was suppressed by the German censor, (2) Documents written by Germans or by neutrals in German employ in the Ottoman Empire, (3) Documents written by neutral eye-witnesses, (4) Evidence by the Armenian and Nestorian natives. In most cases, it has been considered necessary to withhold the names of the witnesses, because their publication would certainly expose persons, now living within the Turks' jurisdiction, to persecution and revenge.

The Blue Book, in fact, presents conclusive evidence of massacres and cruelties perpetrated by the Turks, which can vie with the greatest crimes of human savagery, the pages of history have made us familiar with. It contains a useful summary of the Armenian history up to 1915. It is important to mention that in 1948 Arshak Safrastyan also published the book "Kurds and Kurdistan" in London and in 1957 started the publication of his monumental work "History of Armenia" in two volumes.

Ginosyan N.

Nº 1.

3, Buckingham Gate,
S.W.

10th August, 1915

You are very welcome to translate my pamphlet into Armenian and publish it in Tiflis. I enclose a few lines such as you desire which may possibly serve by way of introduction.

Meantime the news from Armenia is terrible. The Turks, apparently, are trying to exterminate the whole Armenian people and it would seem as though they were backed up and possibly encouraged by the Germans. I hope your people in Armenia are publishing the facts there and are endeavouring to induce the American Government to address strong remonstrances to the Turkish Government. If you have, as I suppose you have correspondents in America you might write to them upon this subject and supply them with all the information you have obtained regarding the massacres that have happened and the expulsion of innocent inhabitants from their homes to be drive .....¹ Asia Minor and western and northern Arabia and Mesopotamia. I recieved the other day from Boghos Nubar Pasha in Paris a letter containing the short account of what the Turks have been doing and doubtless this and other information is at the disposal of the Armenians in Paris, perhaps of the Armenians here and possibly also of the Armenians in the United States. It should be published there and steps taken to rouse the conscience and feelings of the American people.

.....
.....²

Nº 2

3, Buckingham Gate,
S.W.

James Bryce

There is no instance in history more striking of the value of national sentiment in preserving the life of a race, stimulating its activities and enabling it

---

¹ Unreadable.

² Unreadable.

James Bryce's Letters to Arshak Safrastyan (1915–1916)

---

to render service to the world, than the instance furnished by the history of the Armenian people since the early centuries of the Christian era. Having embraced Christianity about the same time as Christianity triumphed in the Roman Empire and became the dominant faith there from the days of the Emperor Constantine onwards, the Armenian people were thenceforth constantly loyal both to Christianity and to their national idea. They resisted the attacks of the Sassanid kings of Persia and maintained themselves as a sort of outlying bulwark of the Roman Empire until the invading flood of the Turks swept over them in the 9th and the 12th centuries. Ever since they have continued to hold to their religion and to their national sentiment, and to endure oppression and cruelties which have gone beyond those ever continuously inflicted upon any other people, ...³ the horrible massacres of 1895 and 1896, still fresh in our memory, did not break their spirit, disappointed though they were in the failure of the Christian Powers to come to their assistance. Within the last four months they have had even more terrible sufferings to undergo. At this moment the Turkish Government seems to be engaged in an effort to exterminate the whole people, driving such of them as it does not kill from their homes into distant regions in some of which at least they seem destined to perish by want.

We, in Great Britain, who have long sympathised deeply with the sufferings of the Armenians and have admired their constancy, both to the Christian faith and to their national traditions, earnestly hope that as a better day, and we wish to bid them retain hope, even in this hour of gloom. Surely a people who has suffered so much and yet maintained its ancient life and given constant proof of its intellectual power, will not be allowed by Providence to perish from the earth. Surely some place of usefulness and honour and, let us hope, of peace and prosperity who is reserved for it .....⁴

№ 3.

Confidential

Mr. Arnold J. Toynbee, of Wellington House, Buckingham Gate, London, S.W., who is collecting documents concerning the recent events in Armenia, for

---

³ Unreadable.

⁴ Unreadable.

publication on Lord Bryce's behalf, would be glad of assistance in the following points:

- (i). Angora: He possesses no first hand evidence of events there, and needs a narrative from some resident or other witness - an American missionary or an Armenian victim.
- (ii). Zeitoun: item (e.g. a more detailed account from the Pastor Dikran Andressian than the few lines at the beginning of his narrative of Tibal Mousa).
- (iii). Ourfa: item
- (iv). Kaisaria: item
- (v). Adana: item
- (vi). Diyarbakir: item
- (vii). Erzeroum: He possesses a report from the American Consul at Trebizond of a visit to Erzeroum after the deportation, but no account of the deportation itself.
- (viii). "Gotchnag" (American journal published in New York). He has translations of following documents extracted from this journal:-
  - 28th Aug. Letter dated Constantinople, 15th June, 1915.
  - " " Survey of the situation in Thrace.
  - 4th Sept. " " " " " Constantinople.
  - " " Letter relating principally to Sivas.
  - 2nd Oct. Survey of the situation in Constantinople and the neighborhood.but would be glad to be furnished with any other extracts of importance (including full particulars of authorship, date, etc), either from "Gotchnag" or any other local Armenian Journal especially from more recent issues: e.g.
  - "Arev" (Alexandria).
  - "Houssaper" (? Alexandris).
  - "Armenia" (Marseilles)
  - "Horizon" (Tiflis)
  - "Mshak" (?)
- (ix). Sonnensufgang. (The German missionary journal)

James Bryce's Letters to Arshak Safrastyan (1915–1916)

He needs especially the issues of Oct.1st, 1915, and one of the unknown date, containing Fräulein Rohner's description of Der-el-Zor.

H.B. He is particularly anxious to have a complete copy of the letter in original German.

Also, any other documents, published in other issues of the "Sonnenaufgang", which may be of value.

(x). He has no copy of the narrative of events at Van, published in the Boston "Evening Transcript" of 28th July, 1915.

(xi). He has no copy of the "Turkish White Book", of which a resume was recently cabled by the correspondent of the New York "American" from Berlin.

(xii). He would be glad of information as to authenticity of the deportation-proclamation, of which a copy is here enclosed.

Alleged text of the Ottoman Government's Proclamation ordering the deportation of the Armenians; extracted from an article by Miss Eleanor Franklin Egan, in the Philadelphia "Saturday Evening Post" of February 5th, 1916.

"Our fellow countrymen, the Armenians, who form one of the racist elements of the Ottoman Empire, having taken up, as a result of foreign instigation for many years past, with a lot of false ideas of a nature to disturb the public order, and because of the fact that they have brought about bloody happenings and have attempted to destroy the peace and security of the Ottoman state, the safety and interests of their fellow countrymen, as well as themselves; and, moreover, as they have now dared to join in with the enemy of their "existence" – Russia – "and to the enemies now at war with our state – our government is compelled to adopt extraordinary measures and sacrifices, both for the preservation of the order and security of the country and for the welfare and continuation of the existence of the Armenian society. Therefore, as a measure to be applied until the conclusion of the war, the Armenians have to be sent away to places which have been prepared in the interior vilayets; and a literal obedience to the following orders, in a categorical manner, is accordingly enjoined on all Ottomans:

"First – All Armenians, with the exception of the sick, are obliged to leave within five days from the date of this proclamation, by villages or quarters, and under the escort of the gendarmerie.

“Second – Though they are free to carry with them on their journey the articles of their movable property which they desire they.

They are forbidden to sell their lands and their extra effects, or to leave the latter here and there with other people, because their exile is only temporary and their landed property and the effects they will be unable to take with them will be taken care of under the supervision of the government, and stored in closed and protected buildings. Anyone who sells or attempts to take care of movable effects or landed property in a manner contrary to this order shall be sent before the Court Martial. They are free to sell only the articles to the government, which may meet the demands of the army.

“Third – Contains a promise of safe conduct.

“Fourth – A threat against anyone attempting to molest them on the way.

“Fifth – Since the Armenians are obliged to submit to this decision of the government, if some of them attempt to use arms against the soldiers or gendarmes, arms shall be employed against them and they shall be taken dead or alive. In this manner those who, in opposition to the government’s decision, refrain from leaving or seek to hide themselves, if they are sheltered or given food or assistance, the persons who thus shelter or aid them shall be sent before the Court Martial for execution”.

NAA, f. 412, l. 1, work 989, p. 1–3, 23–26:

ОПИСАНИЕ ВАНСКОЙ ПРОВИНЦИИ ГЕНЕРАЛ- МАЙОРОМ ВЛАДИМИРОМ БУРКОВСКИМ

СААКЯН Р.

rubensahakyan58@gmail.com

После июльского отступления 1915 г. часть жителей провинции Ван вернулась в родные места. Начальником губернии Ван был назначен генерал Павел Павлович Воронов¹, а начальником округа г. Ван – подполковник Альфред Иосифович Термен². Постепенно в г. Ван и в губернии начинают действовать армянские, русские, а также американские благотворительные общественные и правительственные организации. Благодаря усилиям католика Всех армян Геворга 5-го провинции была предоставлена значительная помощь.

---

¹ П.П. Воронов (1862–?), русский генерал. Генерал русской и армянской армии И. Ахвердов (Ованнес Ахвердян, 1873–1931) в письме генералу Ф. Назарбекяну дал следующую оценку П. Воронову: «Воронова я в последнюю войну видел всего 1 раз. ...в Японскую войну (1904–1905 гг. – Р.С.) он заслужил репутацию полнейшего труса. Имя его было синонимом трусости. Все говорили, что Приморским драгунским полком нужно было командовать не ему, а его жене, которая будучи начальницей летучего санитарного отряда, храбро выезжала в передовые линии со своим отрядом. В военном отношении Воронов вполне отрицательная величина, не думаю, чтобы он мог быть хорош и в административном отношении, т.к. недостаточно сведущ, мало опытен..., тоже любил интриги» (Национальный архив Армении (НАА), ф. 45, оп. 1, д. 28, лл. 51–52).

² А.И. Термен (около 1855–1918?), полицейский чиновник, подполковник, был полицеймейстером в Мукдене (ныне Шеньян, Китай) и в Андижане (Туркестанское генерал-губернаторство, ныне – город в Узбекистане). В 1890–1911 гг. служил в С. Петербурге офицером 198-го пехотного Александровского полка. Член Императорского Русского Географического общества. При его доме в Гатчине был разбит большой сад, ставший основой для организации образцового садоводства «Любитель». Автор книг: Среди бурят Иркутской и Забайкальской области. Очерки и впечатления, СПб., 1912; Воспоминания администратора: опыт исследования принципов управления инородцев. На правах рукописи, Петроград, 1914.

Описание Ванской провинции генерал-майором Владимиром Бурковским

Мэром г. Вана был назначен Аветис Терзибашян. Была организована военная милиция, которую возглавил Арменак Екарян, а после него – капитан американской армии Джим Чангальян³.

Кроме армян в Ванскую провинцию возвратились езиды, которым удалось выжить благодаря сопротивлению, оказанному ими турецко-курдским отрядам. В г. Ван нашли приют около 500 айсоров из Бохтана⁴.

Губернатор Воронов крайне недоброжелательно относился к армянам, и столь же нетерпимое отношение он проявлял к действовавшим в Ване и провинции армянским общественным организациям. По свидетельству уполномоченного при Армянском центральном комитете Кавказского Армянского Благотворительного Общества Григора Оганджяна, «Армяне во времена Воронова и Термена были самыми ужасными элементами. Беспомощная симпатия Термена к армянам более разжигала ненависть Воронова к васпураканцам»⁵.

Дислоцированные в городе и провинции русские воинские части для собственных нужд «экспроприировали» сено, топливо и т.д. По словам того же Г. Оганджяна, невозможно было вмешаться, «так как это привело бы в бешенство Воронова и означало бы изгнание из Вана»⁶.

В противоположность губернатору, А. Термен изо всех сил старался помочь армянскому населению. Он даже находил время, чтобы собрать древние армянские рукописи и отдать на хранение армянам⁷.

В феврале 1917 г. начальником провинции Ван был назначен генерал Бурковский⁸. Согласно Г. Оганджяну, первые практические действия ге-

---

³ Джим (Петрос) Чангальян (1879–1947), капитан армии США, участник испано-американской войны (1898), приехал из США в 1915 г. с 52-мя добровольцами, чтобы присоединиться к армянским добровольческим дружинам, однако узнав, что русское командование начало расформировывать дружины, решил со своими товарищами перейти на службу в Ванскую милицию. Впоследствии воевал против турецкой армии в составе Французского или Армянского легиона (1917–1918).

⁴ Հորիզոն, Թիֆլիս, 31.V. 1916:

⁵ НАА, ф. 28, оп. 1, д. 171, л. 3.

⁶ Там же.

⁷ Վան-Տուս, Թիֆլիս, N 3, 13.XII.1915, էջ 13:

нерала свидетельствовали о том, что он приехал руководить, а не править⁹. Первым делом Бурковский произвел административное деление провинции, назначил начальников уездов и чиновников.

Документ (это копии привезенных из Центрального военно-исторического архива, ЦГВИА, ф. 13232, оп. 1, д. 50, лл. 97-105.) публикуется без купюр, с незначительными орфографическими и пунктуационными правками. Публикуемый документ хранится в Национальном архиве Армении (НАА).

N 1

Приложение к рапорту за N 1514
1 марта 1917 г.
[г. Ван]

ОПИСАНИЕ ВАНСКОГО ОКРУГА

Ванский округ расположен по восточному берегу Ванского озера и занимает площадь в 3425 верст¹⁰.

С севера к нему примыкает округ Бергри, с востока – округ Сарай, а с юга – земли округа Башкала, часть которых находится еще вне сферы влияния нашей армии.

В центре площади Ванского округа лежит озеро Арчак, занимающее пространство около 90 верст.

Общий характер местности волнообразно-холмистый, причем более возвышенные части находятся на южной и отчасти на восточной границе.

Ванское озеро лежит на высоте 6000 футов¹¹ над уровнем моря, а отдельные вершины гор поднимаются еще на 2–3 тысячи футов над уровнем озера.

---

⁸ В. Бурковский (1863-1943), генерал русской армии, со 2-го февраля по 4-ое марта 1917 г. был начальником округа Ван.

⁹ НАА, ф. 28, оп. 1, д. 171, л. 10.

¹⁰ Верста – русская единица измерения расстояния – соответствует нынешним 1066,8 метра.

¹¹ 1 фут равен 0,3048 м.

Описание Ванской провинции генерал-майором Владимиром Бурковским

Наивысшая точка в округе – гора Арик-даги возвышается на 3250 футов над Ванским озером. Озеро Арчак лежит на 1890 футов выше уровня того же озера.

Округ делится на 6 участков

Границы участка и пространство

1-ый участок. Управление участка намечено в с. Кебабин, временно помещается в с. Джаник, совместно с III участком.

Начальник участка – титулярный советник Волосенков.

Первый участок занимает северо-восточную часть Ванского озера и примыкает северной своей границей к округу Бергри, с востока – к Сарайскому округу, с юга – ко 2-му и с запада – к 3-му участку. Он занимает площадь около 450 кв. верст.

Через весь участок с востока на запад протекает средним течением своим р. Кара-су, вливающаяся в Ванское озеро. Река эта вместе с притоками ее образует ряд плодородных долин, окаймленных горами, которые возвышаются к границам участка, образуя ряд горных хребтов: на севере хребет Иса-бек-даги (высотой от 2650-до 2850 футов над уровнем Ванского озера) и на юге хребет Ахта-даги (от 2500 до 2810 футов).

С объявлением войны все курдское население участка покинуло его, а часть армянского было вырезано курдами. В настоящее время во всем участке имеется всего только 192 жителя армян, составляющих 92 отдельных хозяйства. Они живут в 3 селениях: Кабабик, Дах-Вирен (Дагверан) и Азярян, из которых первое – наиболее значительное. В участке имеется около 200 десятин пахотной земли. Население очень бедное и нуждается как в рабочем скоте, так и в продовольствии.

Главное занятие жителей – земледелие и скотоводство (овцеводство).

Народное здравие в удовлетворительном состоянии; заразных болезней нет среди населения.

Участок находится вдали от больших дорожных артерий округа, в западной части его проходит аробная дорога из Бергри в Арчак с севера на юг. Остальные дороги – выючные тропы, трудно доступные зимой и в распутицу.

2-ой участок. Управление участка находится в с. Арчак (на восточном берегу Арчакского озера). Начальник участка – надворный советник Шмелев.

Район 2-го участка расположен вокруг озера Арчак и по долине реки Мамедин-чай и занимает площадь в 625 кв. верст, из числа которых 90 кв. верст занимает озеро Арчак. С севера участок граничит с 1 участком, с востока – с Сарайским округом, с юго-востока – с 5 участком, с юга – с VI-ым участком и с запада – 4-ым и 3-им участками.

ПОВЕРХНОСТЬ

Рельеф поверхности участка не представляет исключения из общего гористого характера местности. Горы окружают как озеро Арчак, так и долину р. Мамедик-чай и представляют собой то голые скалы, то более пологие скаты, покрытые травой [и] являющиеся прекрасными пастбищами. Долина р. Мамедик-чай с ее притоками, а также долины других рек, впадающих в озеро, являются хорошими полевыми и луговыми угодиями. Лесов в участке нет. В селениях при домах имеются фруктовые сады с полевыми насаждениями. В участке имеется, кроме того, 4 виноградника.

НАСЕЛЕНИЕ И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ

До войны в участке имелось 26 селений с населением около 25 тысяч человек, половину которого составляли армяне, одну треть – курды и одну шестую – айсоры.

Перед началом войны часть населения пошла на мобилизацию турецкой армии, другая часть покинула свои жилища, причем христиане (армяне и айсоры) эвакуировались в пределы Персии и России, магометане – курды сконцентрировались в отдельных районах вне путей сообщений за пределами участка.

С занятием района русскими войсками¹² часть христианского населения возвратилась, но при отходах¹³ наших войск была вынуждена снова

---

¹² Большая часть Ванского вилайета была занята частями IV Кавказского армейского корпуса и Арагатской дружиной в мае и июле 1915 г.

¹³ Кавказская армия несколько раз отступала из Ванского вилайета, вследствие чего армянское население вынуждено было покинуть Ван вместе с русскими частями. Самое

Описание Ванской провинции генерал-майором Владимиром Бурковским

уходить. Таким образом, население участка четыре раза оставляло свои жилища, и после каждой эвакуации число возвращающихся уменьшалось. При этом часть армянского населения перебита курдами, пользовавшимися случаем для грабежа.

В настоящее время население участка составляет 313 человек обоего пола, т.е. не более 1% всего бывшего населения. Оно проживает в 9 селениях, остальное население временно поселилось в г. Баку, Эривани и Игдыре. Наиболее крупным селением до войны было с. Арчак, где имел местопребывание турецкий мюдир¹⁴ нахии Арчак (нахия – подразделение казы-уезда-нашей волости¹⁵). В настоящее время в Арчаке всего 17 человек армян, и наиболее крупным по числу жителей является с. Козлиджа с 72 чел. армянского населения и 40 уцелевшими жилищами.

Население занимается исключительно земледелием и скотоводством. Сеется преимущественно яровая и озимая пшеница и ячмень, с урожайностью сам¹⁶ 10-20, и разводятся овцы. Размер посевной площади у наличного населения около 1685 десятин пахотной земли.

Главное богатство жителей заключается в скоте и в запасах зерна, но теперь население находится в бедственном положении и запасов не имеет. Осенью 1915 года поля остались не убранными, по случаю осеннего отступления; зерно было на корне всю зиму и только весной 1916 года было частью убрано.

Урожай 1916 года также не удалось собрать, по случаю нового отступления в августе месяце прошлого года, и он погиб, будучи частью собран курдами и частью уничтожен нашими обозами. Скот при отступлениях также большею частью пропал, сделавшись достоянием враждебных кур-

---

трагическое отступление было в июле 1915 г., когда в Беркрийском ущелье курдами было вырезано до 40 тысяч армян см. Հարությունյան Ա.Հ., Վան-Վանադուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2002, № 2, էջ 55).

¹⁴ Мюдир – по-тур. управляющий.

¹⁵ Волость в России низшая административно-территориальная единица, подразделение уезда, состоящее из нескольких сел и деревень с прилегающими землями.

¹⁶ Сам – единица измерения урожая, оценка урожайности. Например: «сам-5» это 1 к 5, т. е. посеял 1 шт. (ведро, мешок, килограмм и т.) – собрал 5 раз больше.

дов. В настоящее время в участке имеется всего: 23 лошади и 9 ишаков, 151 голов крупного и 13 мелкого рогатого скота и 14 штук домашней птицы.

Жилища, число которых до войны доходило до 1500, за время войны подверглись разрушению, с целью добывания топлива, в котором нуждались как этапные пункты, так и проходившие войсковые части, обозы, транспорты и учреждения, обслуживающие нужды войск. В настоящее время во всем участке имеется лишь 313 домов, годных для жилья, т.е. около 10% всех жилищ.

НАРОДНОЕ ЗДРАВЬЕ

Состояние народного здоровья удовлетворительно, заразных болезней не наблюдалось. Помощь больным оказывалась в с. Арчак фельдшерским пунктом Союза городов¹⁷, а в настоящее время – Красного креста.

По всей длине участка с востока на запад проходит грунтовая дорога, являющаяся главной магистралью движения по этапной линии между Джульфой и вообще Персией и гор. Ваном. Она проходит через с. Арчак, где имеется этапный пункт. Дорога эта проходит долиной реки Мамедикчай и берегом озера Арчак, за небольшим исключением, ровная и находится в удовлетворительном состоянии, но мягкий грунт почвы во время дождей и таяния снега делает ее грязной и замедляет по ней движение. Остальные дороги между населенными пунктами, по большей части, приспособлены только для вьючного движения и в зимнее время с декабря по март заносятся настолько глубоким снегом, что проехать по ним возможно только верхом.

---

¹⁷ Всероссийский союз городов был учрежден в августе 1914 г. для оказания помощи фронту. Действовал в контакте со Всероссийским земским союзом до 1918 г.

3-ий участок

Управление участка находится в с. Джаник. Начальник участка – титулярный советник Волосенков (вр. заведывает* участком).

Третий участок расположен по северо-восточному берегу Ванского озера и граничит с севера с округом Бергри, с востока – с первым и вторым участком и с юга – с четвертым участком Ванского округа. Он занимает площадь в 600 кв. верст.

Общий характер поверхности холмистый, с отдельными возвышенностями, вершины которых поднимаются по 2 1/2 тысячи футов над уровнем Ванского озера. Из более значительных рек следует отметить р. Карасу¹⁸, принадлежащую 3-ему участку в нижнем своем течении, и р. Баликли-дара*, которые вместе со своими притоками образуют целый ряд долин с роскошной растительностью.

НАСЕЛЕНИЕ И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ

Население до войны состояло из армян, айсоров, курдов и небольшого числа турок, всего 6082 человека. В настоящее время в уцелевших поселениях насчитывается всего 2070 человек жителей обоего пола, считая в том числе 1980 армян, 90 человек айсоров обоего пола, т.е. не более 1/3 прежнего населения.

Количество пахотной земли в участке около 8700 десятин. Имущественное состояние населения удовлетворительное: острой нужды в продовольственной помощи нет. Небольшие запасы зерна, имеющиеся у населения, вполне достаточны для продовольствия его до нового урожая.

Некоторые более зажиточные хозяева будут в состоянии обсеменить часть своих полей даже собственным зерном. Но ощущается большой недостаток в рабочем скоте, без которого население не в состоянии обсеменить и одной трети своих полей. Под озимыми посевами находится незначительная часть полей, вследствие тревожного времени – прошлой осенью жители не могли засеять больше.

---

* Так в тексте.

¹⁸ Река Западный Ефрат.

* Так в тексте.

В 16 уцелевших селениях насчитывается 460 жилищ в полной исправности, за редкими исключениями. Разорены были, главным образом, лучшие дома, школьные здания и церкви, в последних уничтожены крыши, но стены остались.

Разоренных и пустующих селений в участке 21.

В числе разоренных селений считается и с. Панз на берегу Ванского озера, в котором в настоящее время находится: этапный пункт, интендантские склады, пристань, катера и баржи Ванской флотилии, лазарет и медицинский пункт Земского союза, а также управление строителя Панзских укреплений и отделение по постройке Макинской железной дороги¹⁹. Скот имеется в участке в следующем количестве: лошадей 34, ишаков 38, крупного рогатого скота (быков, коров и буйволов) 467 и овец 191.

В одной версте от селения Джаник, в ½ версте от берега Ванского озера, имеется вполне оборудованный соляной промысел, принадлежавший турецкому правительству, которым ныне заведывает Земский союз²⁰. В монастыре Сурб-Геворк, на острове Лиме, имеется мастерская для выделки * виноградного вина, которое изготавливается из своих виноградников в количестве 500-600 ведер²¹ в год.

Почти при каждом селении имеются виноградные и фруктовые сады: многие из них пострадали от засухи. Лесов в участке нет, но незначительное количество деревьев-тополей и других пород имеется в садах и в ближайших к селениям оврагах.

Почва очень плодородная, но нуждается в орошении. Урожай хлебов сам 10-20.

В отношении народного здоровья участок вполне благополучен, никаких эпидемических заболеваний не наблюдалось.

---

¹⁹ Все эти учреждения, кроме этапного пункта, вскоре было предложено перевести в с. Арнис (в сев. части Ванского окр.), в округ Беркри – примечание в документе.

²⁰ Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам, находившийся под покровительством Ея Императорского Высочества Великой Княгини Елизаветы Федоровны – общественно-политическая организация, созданная в августе 1914 года.

* Так в тексте.

²¹ Ведро – русская дометрическая единица измерения объема жидкостей и равна 12,299 литрам.

ПУТИ СООБЩЕНИЯ

Главная магистраль, связывающая участок с Ваном, этапная линия, идущая от сел. Панз через Джаник и далее на Гелли (этапный пункт в 4 участке) и Ван. Дорога эта в удовлетворительном состоянии, но весной в низменных местах бывает очень грязной, благодаря свойству грунта от воды быстро превращается в липкую, жидкую грязь: в гористых местах дорога немного узка и при встречах трудно разъехаться. Селения связаны между собою вьючными дорогами и пешеходными тропами, трудно проходимыми в зимнее время, когда они заносятся снегом.

4-ый участок

Управление участка в с. Мулла-касим. Начальник участка – есаул Родионов.

4-ый участок расположен на восточном берегу Ванского озера и занимает участок берега, клином вдающийся в озеро. Он граничит с восточной стороны с 3-им и 2-ым участками Ванского округа и с юга – с 6-ым участком. Он занимает площадь в 650 квадратных верст.

Общий характер поверхности участка – холмистое плоскогорье, лежащее около 1500–2000 футов выше уровня Ванского озера; отдельные вершины холмов поднимаются на 2350 футов над уровнем озера (гора Ирти-даги с северо-западной части участка). Река Кара-су (по-армянски Банд), впадающая в Ванское озеро около с. Зива, делит участок почти на 2 равные части – северную и южную. Северный участок орошается правым притоком р. Кара-су, а по южному протекает река Баликли-дара, которая также впадает в Ванское озеро.

НАСЕЛЕНИЕ И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ

Из 28 селений и 2 монастырей – Эчмиадзин и Чарпанак, числившихся в округе до войны, в настоящее время обитаемы всего 17 селений и один монастырь (Чарпанак).

В числе 17 селений – 16 армянских и одно (Мулла-касим) турецкое. Самое большое селение в участке Алюр, в котором числится 770 жителей обоего пола и 270 домов, и самое малое – Шахгельди, в котором имеется

лишь 7 глинных* домов. Общее число жителей в участке 3555. До войны было 1912 жилых строений, а теперь имеется около 890. В разрушенном селении Гелли имеется этапный пункт, а в селе Алюр – врачебно-питательный пункт Союза городов.

Имущественное состояние жителей в участке неудовлетворительно – ввиду отсутствия посевов в 1916 г. и крайней ограниченности посевов весной и осенью 1916 г. Размер посевной площади в участке – 3860 десятин, но если население не получит ссуды на обсеменение, то может засеять своим зерном только 670 десятин, не более 1/5 части.

Скота имеется на участке: лошадей 44, ишаков 183, крупного рогатого скота 998 (быков, коров, буйволов), овец 352, домашней птицы имеется 285 штук. Скот мелкой, местной породы, вес мясного скота 7–8 пудов, овцы местной породы с длинной шерстью, крупного роста, дающей хороший удой молока, из которого изготавливают сыр и масло.

Из пришлого населения можно указать лишь 12 человек армян, поселившихся в турецком селении Мулла-касим, где турецкое мужское население почти все было перебито перед занятием этого селения нашими войсками.

Жители занимаются исключительно земледелием, скотоводством и отчасти садоводством; во многих селениях имеются фруктовые сады.

К устьям рек, впадающих в Ванское озеро (апрель, май и июнь), скопляется большое количество мелкой рыбы (под названием «цук»²²). Эта рыба в соленом виде потребляется местными жителями. Улов рыбы производится как местными жителями прибрежных селений, так и специальными арендаторами-рыболовами. По заявлению жителей в участке имеется не исследованный соляной источник в окрестностях с. Эрерин (Ирин) и другой источник на острове, где монастырь Чарпанак: вода этого второго источника считается ядовитой, так как, по наблюдениям, птица, напившись этой воды, моментально погибает.

НАРОДНОЕ ЗДРАВЬЕ

---

* Имеется в виду глинобитных.

²² «Цук» – по-армянски рыба. В Ванском озере водится единственный вид рыбы, по-армянски тарех, который относится к семейству карповых и напоминает рыбу сельдь.

Описание Ванской провинции генерал-майором Владимиром Бурковским

Народное здравие – в удовлетворительном состоянии, но находится в зависимости от погоды, в сухое время [дороги] удобны для проезда в экипаже, в дождливое же время или во время таяния снегов почва превращается в липкую грязь, и езда становится затруднительной. С севера на юг участок прорезывается этапной дорогой, идущей из Панза через Гелли в Ван. Как этапная дорога, так и дороги, отходящие от нее в глубь участка, проходят по местности волнистой, и в некоторых местах имеются значительные подъемы и спуски. Все эти дороги требуют ежегодно весной ремонта.

5-ый участок

Управление участка намечено в селе Сиван: вр[еменно] находится в Арчаке при Управлении 2-ого участка. Вр[еменно] заведывает участком надворный советник Шмелев.

Район 5-ого участка расположен по системе левых притоков р. Мамедик-чай, вливающейся в озеро Арчак. Площадь участка около 500 квад. верст.

Участок граничит на севере и на западе со 2-ым участком, на юге – с Башкалинским и на востоке – с Сарайским округом.

Местность возвышенная, пересеченная и окруженная горными хребтами. Склоны гор покрыты травой и являются обширными пастбищами, а более низменные места и долины рек и ручьев – полевыми угодиями. Лесная растительность отсутствует: фруктовых садов почти нет.

НАСЕЛЕНИЕ И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ

До войны в участке было 20 селений с населением около 5 тысяч человек, из коих 1/6 айсоров, а остальная часть – курды и армяне в равном количестве. Весной 1915 года мужское население армян и айсоров ушло в Ван на помощь восставшим против турок армянам этого города. В это время курды принялись грабить и сжигать их жилища, угнали скот, увезли их женщин и убили оставшихся мужчин: затем, когда приблизились наши войска, курды оставили свои селения, бежали в горы и поселились в глухих малодоступных местах, объединившись в отдельные группы.

Армяне и айсоры, с отходом наших войск, эвакуировались на Кавказ, а при последующих наступлениях частью возвратились. Таким образом, население четыре раза оставляло свои жилища и после каждой эвакуации число возвращавшихся сокращалось.

В настоящее время население участка состоит из 455 человек обоего пола, считая в том числе 95 человек беженцев-армян из других районов. Эти беженцы заняли пустующее курдское селение Араник, а местные жители, в числе 270 армян и 90 айссоров, заняли свои старые 4 селения. Остальное христианское население временно поселилось в Эриванской губернии, а курды совершенно оставили все свои селения в пределах участка. Вообще же теперь находится в участке не более 5% прежнего населения. Главные занятия жителей – хлебопашество и скотоводство. Сеют преимущественно пшеницу и овес с урожайностью сам 10–20.

В настоящее время жители находятся в бедственном состоянии вследствие того, что скот, запасы зерна и прочее имущество христиан расхищено курдами, а урожаев 1915 и 1916 годов они по случаю осенних эвакуаций собрать не могли.

Жилища, число которых ранее доходило до 500, подверглись разрушению, и в настоящее время в участке насчитывается всего 123 годных дома. Скота у населения имеется: крупного рогатого (быков, коров и буйволов) – 89, лошадей – 13 и ишаков – 7.

Размер посевной площади у населения наличного всего 800 десятин.

НАРОДНОЕ ЗДРАВЬЕ

Состояние народного здоровья в участке удовлетворительно, заразных болезней не замечалось.

Вследствие условий гористой местности участок совершенно лишен благоустроенных путей сообщения.

Прямо из города Вана можно доехать в экипаже только до первого населенного пункта – с. Ирманс, далее колесный путь невозможен, верхом же можно проехать во все селения, за исключением зимнего времени – с декабря по март, когда ущелья гор бывают занесены снегом. Более удобный путь к селениям участка через Арчак и Кечанек, которым до цен-

Описание Ванской провинции генерал-майором Владимиром Бурковским

трального и более крупного селения Сиван возможно доехать в сухое время года на колесах, а в зимнее время – верхом.

6-ой участок

ПОВЕРХНОСТЬ

Управление участка временно в г. Ване. Начальник участка – капитан Турнэ.

ГРАНИЦЫ И ПРОСТРАНСТВО

6-ой участок занимает юго-западную часть Ванского округа по восточному берегу Ванского озера. Он граничит на юге с Башкалинским округом, на востоке – с 5 и 2 участком, а на севере – с 4-ым участком Ванского округа. Он занимает площадь около 600 квадр. верст.

Общий характер поверхности участка представляет собой плоскогорье, лежащее на 1500–2000 футов над уровнем Ванского озера. Отдельные холмы и горные хребты по восточной его границе поднимаются еще на 1000 футов выше. Часть же, прилегающая к Ванскому озеру, представляет собой равнину площадью до 30 квад. верст с отличной плодородной землей.

Протекающие здесь реки, впадающие в Ванское озеро, незначительны, из них можно отметить реку Хошаб-су, которая в нижнем своем течении составляет южную границу участка: после спада вод ширина ее при устье не более 20–25 шагов; недалеко от устья, близ с. Ангев имеется мост на сваях; береговые устои каменные; через мост проходит большая колесная дорога из г. Вана в Востан.

От устья этой реки на север, почти параллельно берегу озера, тянется до г. Вана оросительный канал Шамирам-су²³; поперечное сечение этого канала около 1 1/2–2 квад. сажень²⁴. Он проводит воду из богатого источника чистой ключевой воды близ с. Беджингера: отсюда вода этого источника по особому водопроводу, весьма древнего сооружения, направляется

---

²³ Канал был построен по приказу ванского царя Менуа (810–786 гг. д.н.э). Общая протяженность канала – 70 км. Ученые считают, что инженерные характеристики этого канала не уступают современным гидротехническим сооружениям.

²⁴ 1 сажень = 213,36 см.

на правый берег р. Хошаб-су, и затем, огибая берег Ванского озера, через с. Артамет и Савестан²⁵ выходит на Ванскую равнину и орошает поля и сады юго-западной части города.

В большинстве селений участка имеются родники, водой которых жители орошают свои поля, огороды и сады.

Лесных угодий нет, но древесных насаждений много по берегу Ванского озера в с. Артамет и в предместьях г. Вана в селе Аванц. Во многих селениях имеются виноградники и фруктовые сады; из них особенно замечательны селения Шахбаги, Сыхья, Артамет и Аванц.

НАСЕЛЕНИЕ И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ

Население участка состоит из армян, которых насчитывается в 20 уцелевших селениях 3224 человека обоего пола, считая в том числе 709 человек пришлого элемента из Шатахского района. Население участка 4 раза эвакуировалось из своих селений и при каждом наступлении наших войск оно опять возвращалось на свои места, но большая часть (около 70%) до сих пор еще находится в пределах Кавказа и ожидает благоприятного времени для возвращения к себе домой.

К 1 мая ожидается прибытие до 5 тысяч беженцев на свои места.

В числе 20 уцелевших селений одно, а именно – с. Завенданц – турецкое, в котором за отсутствием бежавших турок временно поселилось 220 человек беженцев-армян. В этих 20 селениях имеется всего не разрушенных 1166 и 1334 разрушенных домов, т.е. число разрушенных домов превышает число уцелевших.

Кроме того в участке имеется еще 8 турецких разрушенных селений, оставленных жителями.

Среди них находится село Гелли, где в настоящее время находится этапный пункт этапной линии Панз-Ван. Так как 6-ой участок является ближайшим к району военных действий, причем турки в последнем своем наступлении в ноябре прошлого года подходили к самому г. Вану, то естественно, что этот сам по себе богатый участок округа наиболее пострадал от частых эвакуаций.

---

²⁵ Сивастан.

Описание Ванской провинции генерал-майором Владимиром Бурковским

Количество скота у населения имеется следующее: крупного рогатого скота – 725 голов (быки, коровы, буйволы), овец и коз – 274, лошадей – 57 и ишаков – 106: кроме того имеется – 48 штук домашней птицы (кур).

Посевная площадь пахотной земли равняется 19617 десятинам, озимых хлебов – 1170 десятин.

Жители занимаются исключительно хлебопашеством и скотоводством.

НАРОДНОЕ ЗДРАВЬЕ

Народное здравье в удовлетворительном состоянии, заразных болезней не наблюдалось.

ПУТИ СООБЩЕНИЯ

Главная магистраль, проходящая по участку с севера на юг, это этапная линия от Панза через Гелли в Ван и далее на Востан: она находится в удовлетворительном виде несмотря на большое движение, так как часто ремонтируется. Прочие пути из селения в селение тоже более или менее удовлетворительны в сухое время, когда вполне возможно проехать на колесах. Значительно хуже бывает зимой, когда дороги заносятся снегом и во многих местах можно проехать только верхом или на выюках.

ОБЩИЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ О ВАНСКОМ ОКРУГЕ

В Ванском округе вместе с г. Ваном, в котором находится управление округа, городское полицейское управление I разряда, штаб Ванского отряда, интендантский продовольственный склад, 479 полевой госпиталь, врачебно-питательный пункт Союза городов и отделение Армянского благотворительного общества²⁶, насчитывается около 21000 тысячи жителей обоого пола: отдельно в городе, кроме того пришлого населения – войск, администрации и организации, числится 4302 человека, считая в том чис-

---

²⁶ Кавказское Армянское Благотворительное Общество (1881–1921) было основано в г. Тифлисе Баграмом Навасардяном. Вначале предусматривалась организация помощи семьям как раненых, так и солдат-резервистов, однако с началом на русско-турецком (Кавказском) фронте военных действий встал вопрос о беженстве. Общество занималось размещением беженцев армян из Западной Армении и Атропатены, открытием приютов, оказанием материальной помощи возвращающимся в свои жилища армянам, организацией армянских добровольческих дружин и т.д.

ле армян и айсоров – 193, постоянных же жителей всего только 672 человека армян, остальные – беженцы из селений, расположенных к югу от Вана до Востана и Шатаха.

В округе²⁷, не включая в него населения г. Вана, числится 9861 человек жителей обоего пола, в том числе – армян 9519, айсоров – 123, турок – 164 и прочих национальностей – 55 (грузины и татары).

Всего селений в округе, не считая г. Вана, 71. Уцелевших домов в городе Ване – 739, кроме того в округе жилищ – 3053, а всего – 3792.

В округе насчитывается следующее количество лошадей и скота: лошадей – 3792, крупного рогатого скота (быков, буйволов и коров) – 2661, овец и коз – 835, ишаков – 414: домашней птицы – 379 штук.

Размер посевной для всего округа с г. Ваном выражается в 35877 десятинах.

Вследствие близости г. Вана к передовым позициям жизнь в городе и вообще в округе налаживается медленно: большая часть прежнего населения ютится в пределах Кавказа, откуда некоторая предполагает вернуться к началу полевых работ.

Не имея достаточного количества посевного материала, а главное – рабочего скота и земледельческих орудий, население, к сожалению, не будет в состоянии использовать всей свободной площади полей посевов.

Зерно для посева (пшеницы и ячменя) будет выдано жителям в виде ссуды на обсеменение полей из числа закупленного попечением администрации зерна из Ванского склада, а некоторая помощь в рабочем скоте и в земледельческих орудиях будет оказана местным отделом Армянского благотворительного общества, устраивающим в Ване мастерскую для изготовления этих орудий.

В общем население округа мало обеспечено продовольствием до сбора нового урожая. На помощь ему приходят учреждения Союза городов, имеющие в округе 3 питательных пункта (в г. Ване, в с. Алюре и в с. Джанике) и Армянское благотворительное общество, оборудовавшее в Ване

---

²⁷ С г. Ваном, но без I-го участка, о котором сведения еще не собраны. В I участке имеется только 3 селения, а потому общие цифры по округу при включении I-го уч. едва ли во многом изменятся – примечание в документе.

Описание Ванской провинции генерал-майором Владимиром Бурковским

склад муки, зерна и предметов первой необходимости, откуда население может приобретать продукты по недорогой цене в рассрочку. Это же общество устраивает в г. Ване пекарню и баню, которые пока еще не функционируют.

Санитарное состояние города и всего округа удовлетворительное. В участках заразных болезней на замечалось вовсе, а в городе хотя и был один случай сыпного тифа среди войск (в полевом госпитале), но зараза, по-видимому, была занесена извне вновь прибывшей частью войск. Несмотря на все принятые меры, город Ван далеко еще нельзя считать благоустроенным в санитарном отношении ввиду того, что жители, бежавшие из Вана при эвакуации, оставили свои жилища в очень загрязненном и запущенном виде.

Улицы города Вана немощеные: вследствие свойства грунта они во время дождей и таяния снега быстро принимают грязный вид и делаются малопроходимыми как для езды в экипаже, так и для пешеходов. Предстоит еще много работы по благоустройству города: замощению площадей и хотя бы главнейших улиц, устройству тротуаров, уширению некоторых боковых улиц, которые настолько узки, что встречным повозкам нельзя разъехаться, особенно в районе турецкой части или так называемого старого города. Но все эти работы уже намечены и по мере имеющихся средств будут осуществлены в ближайшее время.

Приложение: статистическая ведомость Ванского округа по данным 1 марта 1917 года.

Начальник Ванской провинции
генерал-майор Бурковский

НАА, ф. 1168, оп. 1, д. 319, лл. 192–208. Копия. Машинопись.

ГОАР КАРАГЕЗЯН
АРМЯНСКИЙ МИР В
«ПУТЕШЕСТВИИ В ЛЕВАНТ»
ТУРНЕФОРА

LITERARY REVIEW ON GOHAR KARAGOZYAN'S BOOK
“THE ARMENIAN WORLD IN TOURNEFORT'S
TRAVELOGUE “A VOYAGE INTO LEVANT”

GASPARYAN L.

luisa.gasparyan83@gmail.com

Gohar Karagozyan's monograph is carried out along the lines of the travelogue “A Voyage into Levant” of the famous French botanist, Member of Paris Academy of Sciences, Professor Joseph Pitton de Tournefort. The travelogue “A Voyage into Levant” contains a minute research of ancient and modern states of the islands of the Archipelago, the coasts of the Black Sea, Armenia, Georgia, the frontiers of Persia, and Asia Minor. The aim of the scientist was to examine and describe the

Literary Review on Gohar Karagozian's Book...

---

flora of the territory, though not confined to botany. The author organized his research in a systematic way by giving some comprehensive information on the topography of the territory, the economic situation of the period, ethnic composition, customs, traditions, and habits of everyday life. One cannot fail to observe that Tournefort's travelogue is unique research, comprising not only valuable facts in the sphere of botany, but also accurate depictions of the historical-cultural epoch. Tournefort's survey is fundamental and may show the way scientists can outline the practical and methodological aspects of the given subject.

G. Karagozian's research aims at representing the Armenian world in the light of the factual materials of the travelogue. So it is not by chance that the author entitled her book as the Armenian World in Tournefort's travelogue *A Voyage into Levant*. The author analyzed the professor's travelogue and singled out those parts, which were dedicated to the world of historical Armenia. Professor Tournefort's observations and interpretations are pivotal as they introduce a comprehensive analysis of the political, economic, ethnic, cultural situation of historical Armenia within the period of the 17th–18th centuries. In that geopolitical area there existed various cultural and ethnic worlds, in fact "world in the world", which professor Tournefort should perceive and objectively depict in his travelogue.

Valleys, forests, rivers and mountains of historical Armenia were not only a natural investigative laboratory for scientists, but also sacred symbols – biblical mountain Ararat, the river of paradise – the Euphrates, Echmiadzin Cathedral, etc. However, as the author stated, for professor Tournefort it was essential to underline the objective facts without any additional emotional-evaluative overtones and to transmit the real atmosphere of the territory under study¹.

It is essential to focus on some points, which G. Karagozian outlines in her work.

First, in the monograph there is a thorough description of toponyms of the travelogue and their transliterated variants in different languages. However, G. Karagozian mentioned that there were some difficulties in the identification of the geographical names in the travelogue, as Tournefort might have misperceived

---

¹ Карагезян Г. Армянский мир в «Путешествии в Левант» Турнефора, Е., 2017, с. 17–19.

their pronunciation. Besides, all Armenian geographical names were changed into Turkish, which caused obstacles on the way of further understanding. In this connection, G. Karagozyan in the monograph depicted the geographical names, which were introduced and transliterated by professor Tournefort (e.g. Sinichopri-Сеннаккюрпи, Dilijant-le pays de Cosac, Дилижан, страна казаков, Carakesis-Каракешиш, ныне Ддмашен, Віјні-Бжни, Бджни, Yagovat-Егвард, Itchmiadzin-Trois Eglises-Эчмиадзин, Три Церкви, Erivan-Ереван, Nocquevit-Норагавит, Corvirap-Хор Вирап, Acourlou-Акори, etc.). The depiction of geographical names makes the reader imagine the route of the scientist. Sometimes the professor chose complicated ways to survey the territory and to find an impeccable gem, a rare plant for the Royal Garden. For this purpose, he climbed biblical Mount Ararat and was given the title of the martyr botanist (martyre de la botanique)².

Next, the author illustrates the peculiar features of the Armenian national identity perceived and indicated by Professor Tournefort. At the same time in her survey G. Karagozyan represents fundamental thoughts expressed by the European scientists, philosophers, orators and Armenologists, and those deserve attention. We shall dwell upon some of them in the given review.

In these Armenians rules a strange trading spirit, one where they are involved in commerce travelling from the borders of China to the shores of Guinea where Crusoe's shelter lies. This presents a rather intelligent and industrious people with unique roots, a people who can move from North to East and South to West within the old world and find genuine hospitality in whatever region they decide to stop³.

The ancient land of Armenia is situated in the high mountains immediately north of the great plains and rivers of Mesopotamia. Although Mesopotamia, with its ancient civilizations of Sumeria and Babylon, is usually considered together with Egypt as the main source of civilized life in the modern sense, Armenia, too, has a claim to be ranked as one of the cradles of human culture. To begin with,

---

² Ibid, pp. 11–13.

³ **Кант И.** Сочинения в шести томах, т. 6, М., 1966, с. 572–573. <https://tamarnajarian.wordpress.com/2013/05/21/emmanuel-kant-on-armenians/>

Literary Review on Gohar Karagozian's Book...

---

*Noah's Ark is stated in the Book of Genesis to have landed on the summit of Mount Ararat, in the very centre of Armenia*⁴.

*Жизненное наполнение армян, их грубая ласковость, их благородная трудовая кость, их неизъяснимое отвращение ко всякой метафизике и прекрасная фамиллярность с миром реальных вещей – все это говорило мне: ты бодрствуешь, не бойся своего времени, не лукавь*⁵.

G. Karagozian is quite truthful to notice that the professor's representation of the Armenian national identity was more or less subjective, as he had his own preferences in reverberating and interpreting the image⁶. However, the depiction of the national identity is based on the collective European perception. As a result, Tournefort wrote 20th letter where the Armenian cultural and religious traditions were described. One of the valuable parts of G. Karagozian's monograph is the translation of the above-mentioned letter, which is of paramount significance for bridging and enhancing communication across cultures.

G. Karagozian skillfully translated the important parts of the travelogue from the original source and effectively presented them to the reader. The case in point is, Tournefort's representation of the image of Armenians by stressing out that they mercifully took care of other nations and each other in long travels with caravans. So the Armenians were a peace-loving and hospitable nation⁷. *The Armenians are the best people in the World, civil, polite, full of good self and probity. I think they will be happy if they use arms purely to defend themselves against the violence of others. But the Armenians trouble themselves with nothing but trade, which they do with the utmost attention and application*⁸.

Along with a thorough introduction of the national identity and the character of the Armenians, Tournefort represented the description of cities and castles in the territory of historical Armenia. Consequently, G. Karagozian's monograph is a special historical-literary survey of Tournefort's travelogue throughout the territory and it is not in vain that it has a particular structure ("On the Way to

---

⁴ **Lang D.M.**, Armenia: Cradle of Civilization, First published in 1970, Second edition, London, 1978, p. 9.

⁵ **Мандельштам О.** Путешествие в Армению (1931–1932) (Собр. соч. в 4 т., т. 3, М., 1994, с. 183).

⁶ **Карагезян Г.** Армянский мир в «Путешествии в Левант» Турнефора, 2017, с. 42.

⁷ Ibid, p. 27.

⁸ Ibid, p. 33.

Ararat”, “Erzrum and its Surroundings”, “Kars”, “Echmiadzin-Three Churches”, “Yerevan”, “Ararat”, “From Ararat to Tokat”, “Back to Erzrum”, “On the Way to Tokat”, “Tokat”).

Tournefort not only revealed the geographical details of the city of Erzrum, but also the cultural coloring, its shades, atmosphere, customs and traditions, trade and commerce. He even did some etymological research on the toponyms; the city was originally known as Karno K’aghak’, in other words the city of Karin. During the Roman times, Erzrum was named as Theodosiopolis and according to Tournefort for Turks this name was complicated to utter, so they changed it into Artze-rum (**-rum** as for the land of Romans or Greeks). Erzrum was an important route between the East and the West⁹. Furthermore, in the monograph G. Karagozyan draws attention to the professor’s attitude towards trade and commerce. He noticed that in Erzrum there was no retail market and for instance, the sick man might have remained without rhubarb (drug from plant), while there were plenty of it for wholesale in the city. Besides Tournefort disliked the local caviar, he considered it extremely salty and even quoted the local proverb: *the devil should be served for breakfast the local caviar, coffee without sugar and tobacco*. Tournefort also adds *the wine of Erzrum* to the list. As a real French gourmet, it was the duty of Tournefort to taste and evaluate the quality of wine during his travel. He qualified the wine of Erzrum as the worst in the world. And to G. Karagozyan it seems strange that Tournefort, as a real scientist should correlate the quality of wine with the severe climate conditions of Erzrum, rather than winemaking procedures. In this connection, she introduces a valuable reference to the reader stating that winemaking in France was developed by the unique technique of the Armenian winemakers who were invited by the French king Phillip III¹⁰.

Dwelling upon further observations of the professor’s travelogue, G. Karagozyan proceeds to describe Echmiadzin. According to the professor, Echmiadzin is the embodiment of Paradise on Earth. Its spiritual atmosphere, its position and its unique architectural solutions inspired the humanity¹¹. The architect who formed the plan of this Church, according to the tradition, which

---

⁹ Ibid, p. 52–53.

¹⁰ Ibid, p. 57.

¹¹ Ibid, p. 13.

prevails among the Armenians, was Jesus Christ, who drew the plan in the presence of St. Gregory using a ray of light instead of a pencil.

Having been a qualified botanist, the professor admired the richness of fruits and their delicious taste, moreover he dedicated nearly two pages to the description of the Armenian melon¹².

Tournefortian attitude to Mount Ararat and its surroundings was basically scientific. In this connection, Tournefort quoted, *"We began this day to go up Mount Ararat at about two o'clock in the morning. This mountain, which lies between the south and the southeast from three-churches, is one of the saddest and most disagreeable sights upon the Earth. There are neither trees nor shrubs nor monasteries"*¹³. In the monograph, G. Karagozyan interprets the professor's characterization of the territory by reinforcing the fact that the qualification of the sacred mountain is based on Tournefort's rational perception who aimed at describing the reality through the prism of objectivity as a scientist and researcher – botanist, conditioned by the epoch where the underlying principle was the objectivity rather than the expression of individual feelings and illustration of mythological thinking. Moreover, Tournefort was interested in the flora of the territory rather than in its biblical significance.

It is worth mentioning, that G. Karagozyan translated not only the essential parts of the professor's valuable work, but also analyzed and interpreted them by accompanying the actual text with notes and references. Certainly, one cannot but accept G. Karagozyan's viewpoint that Tournefort's research of the flora and fauna of the territory illustrated the realistic and natural picture of the Armenian world (during his voyage Tournefort categorized 1356 plants).

Thus, G. Karagozyan's monograph is a unique historico-cultural insight into the travelogue, where, along with scientific information, the ethnographic and cultural portrait of Armenia is revealed.

---

¹² Ibid, p. 96.

¹³ Ibid, p. 118.

THE SELECTIVE WORKS BY THE SCHOLAR WHO USED TO GO DEEP IN HISTORY

MELKONYAN A., KARAPETYAN A.

The distinguished historian Petros Hovhannisyan (1944–2016) of Yerevan State University, as well as of Vazgeneyan and Gevorgyan seminaries was an eminent and outstanding lecturer also involved in Beirut's elaborate, national courses. He educated thousands of students, instilling spiritual and moral values in them. Petros Hovhannisyan has left a reputable and lasting name in the scientific arena as well. The selection of his scientific heritage entitled "Historical Studies" has been recently published by the publishing house "Hayagitak."

In the preface of the book ("The Great Devotee of Science and Education") the renowned publisher A. Isoyan introduces P. Hovhannisyan's infatuation with books and his worshipping attitude towards them in exceptional subtleties. As A. Isoyan justly mentions, P. Hovhannisyan had converted his house into an unassailable castle of books.

The anthology, under review, indubitably testifies to the fact that the scope of P. Hovhannisyan's scientific interests and preferences is quite comprehensive and diverse in terms of content.

It should first of all be emphasized that P. Hovhannisyan's scientific interests have always revolved on the axis of Movses Khorenatsi (Moses of Khoren), the founder of the classical Armenian historiography and a landmark of historical studies at large.

Generally speaking, P. Hovhannisyan's attitude towards the life and work of Armenian historians is almost that of sacred piety. He perfectly understands, evaluates and interprets the scientific heritage of the medieval Armenian historians in terms of their contribution to the intellectual, spiritual and cultural progress of Armenians. This must be one of the reasons why P. Hovhannisyan, the well-known Armenian scholar, devoted a substantial part of his life to the in-depth investigation of the Armenian historians and the historical thought of Armenia. In his works, the writings of the outstanding medieval Armenian and Cilician historians like Koryun Vardapet, Agathangeghos (Agathangelos), Pavstos Pyuzand (Faustus of Byzantium), Yeghishe Vardapet, GhazarParpetsi (Ghazar of

The Selective Works by the Scholar Who Used to Go Deep in History

---

Parpi), Sebeos, Hovhan Mamikonyan, Ghevond Vardapet, Hovhannes Draskhanakerttsi (John of Drasxanakert), the Unknown historian, Tovma Artsruni, Aristakes Vardapet Lastivertsi, Davit Alavkavordi have been thoroughly analysed and presented anew.

His main focus was, undoubtedly, on Movses Khorenatsi, and this is vividly testified by the notable number of works included in the anthology in question, namely – “The First Translation of Movses Khorantsi’s “The History of Armenia” into Ashkharabar (Modern Armenian)”, “The French Translations of Movses Khorantsi’s “The History of Armenia”, “Henrik Brenner and the First Abridged Latin Translation of Movses Khorantsi’s “The History of Armenia”, “Movses Khorenatsi in Foreign Translations”. P. Hovhannisyan’s careful observations concerning the exceptionally enormous influence Khorenatsi’s “The History of Armenia” has made on the Armenian historical and social thought are well-grounded. He is quite just to note that Khorenatsi’s work has so far educated many generations.

P. Hovhannisyan’s works dedicated to Armenian historians are identified by his comprehensive knowledge of source documents, deep understanding of cause-consequence interconnections, as well as his distinct characterizations and clear-cut application of historic-contrastive methods.

However, it was not only the medieval Armenian historians that were chosen by P. Hovhannisyan as “target” for his studies. Within the scope of his scientific research, he also focused on the Armenian historians from the New and the Newest eras (Ghevond Alishan, Astvatsatur Khachatryan (Khach), Avetis Perperyan, Hakob Manandyan, Hovhannes Hakobyan (Vard Shaheni), Garnik Gyozyan, Rouben Abrahamyan, Grigor Mikayelyan, Haykaz Zhamkochyan, Ashot Abrahamyan, Hrant Armen, Hakob Zoryan, Ashot Hovhannisyan). The third section of the anthology is dedicated to the study of the aforementioned historians’ life and work. Thanks to his observations grounded by numerous facts, P. Hovhannisyan managed to create the true portrait of historians that are more or less known to the reading community.

The fourth section is entirely dedicated to the eminent Armenian historian of the 20th century Nikoghayos Adonts. P. Hovhannisyan portrays the latter as an outstanding individuality and as the founder of the Armenian Byzantine studies. A number of articles (“The Study of Tigran the Great’s Activities in N. Adonts’

Works”, “Movses Khorenatsi and Nikoghayos Adonts”, “N. Adonts’ Theory on the Reassessment of Governor Vasak Syuni’s Activities”, “The Fate of ‘The Armenian Investigative History’ by N. Adonts”, “Nikoghayos Adonts’ Heritage of Religious Studies”, “Nikoghayos Adonts’ Collection of Letters”, “The Topicality of Nikoghayos Adonts’ Life Narratives”, etc.) comprehensively cover the most important stages of the eminent scientist’s creative trajectory in the Armenian studies. None of us managed to carry out such an in-depth study of N. Adonts’ scientific heritage as P. Hovhannisyan did.

The fifth section of the anthology includes studies on the Armenian Apostolic Church and its outstanding figures (Pilipos A. Aghbaketsi, Archbishop Vahram Maknuni, Karaped Ter-Mkrtchyan, Catholicos of All Armenians George of Constantinople (Gevorg Costantnupolsetsi), Archbishop Sukias Parzyants, Sahak Vardapet Amatuni, Vahan XIV Vardapet Bastamyants, Catholicos of All Armenians Makar I Teghuttsi Ter-Petrosyan, Archbishop Tirayr Ter-Hovhannisyan).

In the sixth section of the selection, under the headline “Bibliography” the list of P. Hovhannisyan’s works are properly arranged and introduced. These works are dedicated to the study of diverse issues like Movses Khorenatsi, the Armenian Question and the history of Genocide, the life of the Catholicos of all Armenians’ Karekin II, etc.

For all that, with high estimation and approbation we should state that the best works by P. Hovhannisyan the scholar and P. Hovhannisyan the educationalist are devoted to the study of the Armenian national liberation movement, its interpretation and significance. Albeit a great number of works have been written along the lines of the Armenian liberation movement, P. Hovhannisyan was able to contribute to the given voluminous literature, interpreting the issue from new perspectives and supporting his standpoint. The reader in fact drinks in the pages of P. Hovhannisyan’s large-scale research “The Armenian Liberation Movements from the 15th up to the End of the 17th Centuries” as the scholar here sheds a completely new light on the preliminary steps of the Armenian liberation movement and its prerequisites. In this work, P. Hovhannisyan covers the century-long legend of the Armenian liberation movement with persuasive arguments.

To sum up, we would like to add that the selection of works by the talented professor of history P. Hovhannisyan includes decade-long series of research. He is distinguished by elaborate scientific insight, where the scholar’s all-embracing

The Selective Works by the Scholar Who Used to Go Deep in History

---

competence to analyze, clarify and re-interpret historical phenomena is quite obvious.

The materials, articles, essays, and studies included in the present anthology clearly testify to the researcher's exceptional and profound knowledge of the Armenian history, its different stages, and diverse phenomena of historical significance.

The given selection can indeed be regarded as a special monument to commemorate the late scholar, the laborious and prolific researcher, the great patriot, and exceptional teacher.

ՄԱՐԻԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՐՁԱՆԱԴՐ 1639-1736 ԹԹ.

ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ Հ.

Հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության կերտման հիմքում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և այլ խթանիչ գործոնների կողքին իր ուրույն տեղն ունի ազգային մշակութային ժառանգությունը, որի պատմության ուսումնասիրությունը

բոլոր պատմական դարաշրջաններում դիտարկվել է որպես հրատապ և արդիական հիմնախնդիր: Անհերքելի է մշակույթի դերը հասարակության կայուն զարգացման, և հատկապես ազգի ինքնության կերտման և պահպանման խնդրում: Այս տեսակետից դրվատելի է Մ. Հարությունյանի գիտական աշխատությունը՝ նվիրված Արցախի մշակույթի պատմությանը, որը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1639-1736 թթ.՝ մի ժամանակաշրջան, որի մշակութային կյանքի պատմության ուսումնասիրությունը հանգամանորեն լուսաբանված չէր: Ժամանակաշրջանի ընտրության վերլուծությունը հեղինակը գիտականորեն ներկայացրել է՝ «Վարչաիրավական համակարգի համառոտ բնութագիր» խորագիրը կրող բաժնում:

XVI դարի սկզբներից մինչև XVII դարի 30-ական թվականների վերջերն ընդգրկող ժամանակաշրջանը, ըստ հեղինակի մեկնաբանության, հայ ժողովրդի «պատմաքաղաքական կյանքում դրոշմվեց որպես նոր աղետներով և փորձություններով լի ժամանակաշրջան» (էջ 16): Խնդիրն այն է, որ Սեֆյան Իրանը և Օսմանյան կայսրությունը, շարունակելով իրենց նվաճողական քաղաքականությունը, փորձում են քաղաքական առաջնության հասնել Առաջավոր Ասիայում: Մյուս կողմից էլ նրանց միջև անընդհատ մղվող պատերազմների առիթը կրոնական մոլեռանդությունն էր. շահ Իսմայիլը երկրի պետական կրոն հայտարարելով շիիզմը, իսլամի մյուս տարատեսակի՝ սուննիզմի հետևորդների դեմ անհաշտ պայքար սկսեց: Սուննիզմը հովանավորող Թուրքիան ընդունեց այդ մարտահրավերը: Այս պարագայում, երկու պետությունների կողմից ծավալված ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձել

Մարինե Հարությունյան, Մշակութային կյանքն Արցախում...

Էր Հայաստանը: Թուրք-պարսկական պատերազմներն ավարտվեցին 1639 թ. մայիսի 17-ին, Կասրե-Շիրինի պայմանագրով:

Հեղինակն ընդգրկելով շուրջ 100 տարվա իրադարձություններ՝ մինչև Նադիր շահի թագավորության սկիզբը, անտիպ ձեռագրերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների, վավերագրերի, պարբերական մամուլի տեղեկությունների և գրականության հիման վրա կերտել է մի երկ, որն իր արժեքավոր նյութերի առկայությամբ և հետաքրքրությամբ կլանում է ընթերցողին: Այդ շրջանը Արցախի մշակույթի պատմության չափազանց անսովոր էջերից է, որը կհետաքրքրի ոչ միայն գիտական հասարակությանը, այլև ուսանողներին, բարձր դասարանի աշակերտներին, ընթերցող լայն շրջանակներին:

Մենագրությունը բաղկացած է ներածությունից, յոթ փոխկապակցված ենթահարցերից, վերջաբանից (հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով), աշխատանքում օգտագործված ձեռագրերի աղյուսակից, գրականության ցանկից: Աղբյուրագիտական (նաև արխիվային նյութեր, տպագիր սկզբնաղբյուրներ) և պատմագիտական մեծ հենքի վրա լուսաբանվել են Արցախի մշակույթի հետևյալ բնագավառները՝ գիտակրթական կյանքը, կերպարվեստը, ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը, դեկորատիվ-կիրառական արվեստը՝ իրենց ճյուղերով:

Հեղինակը անհերքելի փաստերով ներկայացրել է գրչության նշանավոր կենտրոնների՝ Դադիվանքի, Ամարասի, Գանձասարի, Գոչավանքի, Խանածախի, Ավետարանոցի, Իզնավարի, Փառիսուսի, Երից Մանկանց վանքի և այլ վայրերի ձեռագրերի պատմությունը: Նա ցույց է տվել հասարակական, մասնավոր, եկեղեցական, վանական դպրոցների գործունեության հիմնական ուղղությունները, դարաշրջանի կրթական համակարգի դրսևորման ձևերը, ընդգծել է Գանձասարի Պետրոս Խանձբեցի կաթողիկոսի, Հովհաննես Երեցի, Մարիամ ապաշխարողի, Մկրտիչ աբեղայի, Գրիգոր Երեցի, Հովհաննես Ապահունեցու, Իգնատիոս Մեծենցու, Սիմոնի, Մխիթարի, Բարսեղի, Արիստակես Երեցի, Ստեփանոս սարկավագի, Սարգսի, Վարդանի, Եսայի Հասան-Ջալալյանի և այլոց դերի կարևորությունը: Հեղինակը նշել է գիտության բնագավառում հայ հոգևորական և հրատարակիչ Մատթեոս սարկավագ Ծարեցու գործունեության մասին, արժեվորել նրա դերը հայ տպագրության բնագավառում: Արվեստի ճյուղերից՝ կերպարվեստին առնչվող հարցում Մ. Հարությունյանն անդրադարձել է գրչագիր մատյաններում արված գծանկարներին, գունանկարներին, անվանաթերթերին, խորաններին, լուսանցազար-

Արահամյան Հ.

դերին, սրբապատկերներին, պատմողական թեմատիկ տեսարաններին և այլ զարդամոտիվներին: Հեղինակը վերլուծել է մանրանկարչության և զարդանկարչության բնագավառներում անգնահատելի հետք թողած ծաղկողների՝ Գրիգորի (Չարեքա վանք), Գայանեի (Ավետարանոց), Գրիգոր քահանայի, Ղազար սարկավագի (Քարահատ), Ավետիս քահանայի (Պապաջան կամ Պապճան), Մովսես Գորիսեցու, Մովսես երեցի և ուրիշների ստեղծագործությունները:

Մ. Հարությունյանը շատ հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ է ներկայացրել ճարտարապետությանն ու քանդակագործությանը նվիրված բաժիններում՝ անդրադարձ կատարելով եկեղեցաշինության, բնակելի տների ձևերի՝ ապարանքների, ինչպես նաև կամրջաշինության, եկեղեցիների արտաքին պատերի, ճակտոնների, մուտքերի, պատուհանների շրջանակների ու գոտիների, զանգակատների, թմբուկների վրա արված գեղաքանդակների և այսպես կոչված «մանր պլաստիկա»-յի (փոքր ձևերի քանդակագործություն) ձևերի նկարագրությանը:

Դեկորատիվ-կիրառական արվեստին վերաբերող բաժնում հեղինակը մանրակրկիտ ներկայացրել է գորգագործության, ասեղնագործության, ժանեկագործության, արծաթագործության, ոսկերչության, ակնագործության, փայտագործության դրսևորման ձևերն ու պատմությունը:

Մենագրության արժանիքներից է Մատենադարանի տասնյակ ձեռագրերի օգտագործումը և աշխատանքի վերջում դրանց՝ ժամանակագրական կարգով հետաքրքիր աղյուսակի մեջ ընդգրկելը:

Աշխատանքում զետեղված են Մատենադարանի ձեռագրերից քաղված արժեքավոր նկարներ, որոնք ընթերցողին կտան հիմնավոր պատկերացում ժամանակաշրջանի մշակութային արժեքների մասին:

Մարինե Հարությունյանի մենագրությունը համարում ենք արժեքավոր աշխատություն, որը պատմական և իրավական տեսակետից կարող է հանդիսանալ լրացուցիչ գրականություն՝ Արցախում այդ բարդ ժամանակաշրջանի հայկական մշակութային ժառանգության առկայությունը ապացուցելու, ինչպես նաև մի շարք կեղծարարներին հակադրվելու համար:

ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ԱՐԳԱՍԱԲԵՐ ՈՒՂԻՆ

Ականավոր գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, ակադեմիկոս Յուրի Միքայելի Սուվարյանը բոլորեց իր ծննդյան 75-ամյակը:

Յու. Սուվարյանը ծնվել է 1943 թ. մայիսի 15-ին, ԼՂՀ Ասկերանի շրջանի Սղնախ գյուղում: 1960 թ. այդ շրջանի Ավետարանոց գյուղի միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո նա ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետ, որն ավարտել է գերազանցությամբ: 1970 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1983 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն:

1968 թ. նոյեմբերից սկսվում է Յու. Սուվարյանի մանկավարժական գործունեությունը՝ տնտեսագիտական կադրերի պատրաստման ուղղությամբ, երբ նա աշխատանքի է անցնում ԵՊՀ Ժողտնտալանավորման և ճյուղային էկոնոմիկաների ամբիոնում նախ՝ որպես ասիստենտ, այնուհետև՝ ավագ դասախոս և դոցենտ: 1975 թ. Երևանի ժողովրդական տնտեսության (ներկայիս Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան) կազմավորումից հետո նա զբաղեցրել է այդ բուհում դոցենտի պաշտոն՝ իր ակտիվ մասնակցությունը բերելով արդիական գիտական որոնումներին: Դրանք տվեցին ակնկալվող արդյունքը, երբ նա պաշտպանեց «Ամբողջական աշխատանքի արտադրողականությունը ՀԽՍՀ արդյունաբերությունում. մեթոդաբանության և կառավարման հարցեր» թեմայով դոկտորական ատենախոսությունը: 1984 թ., արդեն պրոֆեսորի գիտական կոչումով, Յու. Սուվարյանն իր արդյունա-

Գիտականի արգասաբեր ուղին

վետ գիտական գործունեությունն է իրականացրել Երևանի Ժողովուրդների համալսարանում՝ ի հայտ բերելով նոր որակներ ոչ միայն ինքնատիպ հետազոտողի, այլև գիտակազմակերպչական աշխատանքի անդաստանում: 1987–1994 թթ. նա այդ ինստիտուտում գիտական աշխատանքների գծով պրոռեկտոր էր, տնտեսագիտական գիտության աստիճաններ շնորհող խորհրդի նախագահ, իսկ 1994 թ. մայիսից մինչև այժմ գլխավորում է ՀՊՏՀ կառավարման ամբիոնը:

2006–2011 թթ. Յու. Սուվարյանը զբաղեցնում էր ՀՊՏՀ ռեկտորի պաշտոնը: Նրա ղեկավարության տարիներին բուհն անցավ արդի պահանջներին համապատասխան բարեփոխումների տևական շրջան՝ իր ուսումնականական ու մտավոր առաջադրումների նորովի դրսևորումներով: Գիտական և բուհական ներուժի կազմակերպչի՝ նրա կարողությունների ճանաչումը համալրվեց նաև հանրության կողմից նրա անաչառ գնահատման սահմանները: 2006 թ. Յու. Սուվարյանն ընտրվեց ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, իսկ 2010 թ.՝ ՀՀ ԳԱԱ իսկական անդամ: 2011 թ. հուլիսից նա ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղարն է: Այս պաշտոնում նա իր նշանակալի ավանդն է ներդրել հայագիտության զարգացման ռազմավարության, հայագիտության զարգացման հայեցակարգի և հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող հիմնադրամի ստեղծման և գործառնության ասպարեզում: 2014 թ. նրան շնորհվել է Հայաստանի Հանրապետության գիտության վաստակավոր գործչի կոչում:

Յու. Սուվարյանի մասնագիտական-գործնական ունակությունները դրսևորվեցին 1990-ական թթ. սկզբներին, երբ նա աշխատում էր որպես ՀՀ վարչապետի խորհրդական: Երկրի հույժ դժվարին ժամանակներում պիտանի եղան նրա արդյունավետ գաղափարներն ու արագ կողմնորոշվելու կարողությունը՝ տնտեսական ու սոցիալական երևույթների ներքին կապերի մեջ հայտնված հիմնախնդիրներն ի հայտ բերելու և գնահատելու տեսակետից:

1994 թվականից Յու. Սուվարյանը ՀՊՏՀ կառավարման ամբիոնի վարիչն է: Նրա ջանքերով ամբիոնը վերածվել է գիտամանկավարժական ճանաչված կենտրոնի: Իր գիտական բեղմնավոր աշխատանքի հանրագումարն են հեղինակային հրապարակումները՝ շուրջ 270 աշխատություն, որից 44-ը՝ մենագրություններ, դասագրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ: Նրա գիտահետազոտական աշխատանքի կարևոր արդյունքներից են արտադրության արդյունավետության և ամբողջական աշխատանքի արտադրողակա-

Գիտնականի արգասաբեր ուղին

նության գնահատման ու կառավարման նոր մեթոդաբանության մշակումը, գիտության կառավարման կարևոր խնդիրների լուծման, հանրային կառավարման տեսության յուրօրինակ հայեցակարգի հիմնավորումը, ՀՀ վարչատարածքային բաժանման և տեղական ինքնակառավարման երկաստիճան համակարգի մշակումը, հայ կառավարչական մտքի զարգացման ընթացքի և միտումների բնութագրությունը, հանրապետության տնտեսական զարգացման վրա կրթության և գիտության ազդեցության գնահատումը, գիտակրթական համակարգի կառավարման ճկուն հայեցակարգի առաջադրումը: Վերոհիշյալ հրատարակությունների մեջ պետք է առանձնացնել «Տնտեսություն, գիտություն, կրթություն» մենագրությունը (2014 թ.), որի էջերում դիտարկվում են տնտեսության ռազմավարական բարեփոխումների, հանրային կառավարման և այս բնագավառի ժամանակակից այլ հիմնախնդիրներ:

Յու. Սուվարյանի նախաձեռնությամբ ու խմբագրմամբ լույս է տեսել «Մենեջմենթ» հայերեն բուհական առաջին դասագիրքը (վերահրատ. 2016 թ.), որը վերջին շրջանի տեսական-մանկավարժական մտքի ուշագրավ դրսևորումներից է: Բուհական ուսուցման համակարգի արդիականացման մեջ պրոֆ. Յու. Սուվարյանի և նրա համախոհների ծանրակշիռ ներդրումը եղան «Ձեռնարկության արդյունավետ կառավարում» և «Ծառայությունների ոլորտի արդյունավետ կառավարում», հրատարակությունները, էլեկտրոնային համակարգչային գործարար խաղերի մշակումն ու կիրառական շրջանառությունը:

Հայ իրականության մեջ Յու. Սուվարյանն առաջինն է անդրադարձել հանրային կառավարման էության, մեթոդաբանության ու պատմական զարգացման հիմնահարցերին՝ առաջադրելով ինքնատիպ լուծումներ: Այս՝ կառավարման ոլորտում նրա աշխատությունների բեկումնային նշանակությունը վկայում է, որ Յու. Սուվարյանը գործնականում կառավարման գիտության արդի հայկական դպրոցի հիմնադիրն է:

Հոբելյարն իր մնայուն վաստակն ունի տնտեսագիտական բարձրորակ կադրերի, գիտական հերթափոխի պատրաստման ասպարեզում: Նրա ղեկավարությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճան են ստացել բազմաթիվ երիտասարդ մասնագետներ, արժեքավոր խորհրդատվություն՝ դոկտորի աստիճանին հավակնող տնտեսագետներ: Իր մասնագիտական ընդարձակ կարողություններն ու գիտամանկավարժական վաստա-

Գիտնականի արգասաբեր ուղին

կը գնահատվել են բազմաթիվ շքանշաններով ու մեդալներով, այդ թվում «Անանիա Շիրակացի», «Վաչագան Բարեպաշտ», «Դավիթ Անհաղթ», ԼՂՀ «Մայրական երախտագիտություն» և այլն: Նա «Հանրային կառավարում», «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», «Բանբեր հայագիտության» և այլ միջազգային գիտական հրատարակությունների խմբագրական խորհուրդների անդամ է, ՀՊՏՀ գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհրդի նախագահ, Դոնի Ռոստովի պետական տնտեսագիտական, Արցախի պետական և այլ համալսարանների պատվավոր պրոֆեսոր: Յու. Սուվարյանն իր գիտամանկավարժական հարուստ փորձն ի սպաս է դրել Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարանի և ՀՀ Պետական կառավարման ակադեմիայի կառավարման ամբիոնների կայացմանը:

Հատկապես պետք է նշել Յու. Սուվարյանի շնորհակալ նախաձեռնություններն ու գործուն մասնակցությունը Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի ստեղծման գործում (2012 թ.): ՀՀ ԳԱԱ նախագահության և հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի որոշումներով հիմնվեցին «Բանբեր հայագիտության» բազմալեզու գիտական հանդեսը (2013 թ.), (առաքվում է արտերկրի տարբեր գիտական կենտրոններ և գրադարաններ) և «Հիմնարար հայագիտություն» անգլերեն էլեկտրոնային գիտական հանդեսը (2015 թ., ընթերցվում է աշխարհի ավելի քան 110 երկրներում):

Ապրաժ տասնամյակների բարձունքին վաստակաշատ գիտնականն ու քաղաքացին շարունակում է իր անթեք ընթացքն ու նոր մտահղացումներով լեցուն գործունեությունը: Շնորհավորում ենք նրան իր հոբբիյանի առթիվ՝ մաղթելով արևշատություն և քաջառողջություն:

**«ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ,
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ**

ՄԱՀԱԴՈՍԱԿԱՆ NECROLOGY

PETER HALFTER (1944–2018)

The Armenian and medieval studies of Germany suffered a great loss. The scientist, the family man, and the eminent citizen passed away at the age of 74. His life is a vivid illustration of Armenian-German friendship.

Peter Halfter was born in 1944 in the city of Brownov (formerly Branau) in Bohemia, presently part of the Czech Republic. In 1946 at the end of World War II when the father of the family was still in captivity, Peter Halfter, his mother and grandmother found shelter in Germany.

In 1949 when the father of the family, freed from captivity, returned, their family settled in Grenzach-Wyhlen in the province of Baden-Wuthemberg in Freiburg. The father joined the post-war activities of the recovery of Germany and, being a chemist, made his own contribution to the process. Peter Halfter's younger brothers and sister were born in Grenzach-Wyhlen. I remember that on his last visit to Armenia he asked me to join him in his walk along the tunnel connecting Yerevan to the gorge of the Zangu. In this walk, he wanted to visualize how the German prisoners painstakingly worked to help the workers engaged in the construction of Yerevan for the common good of all Armenians. Peter Halfter's wife, Hanna whose father had also been a prisoner of war was also walking with us. The bridge of Victory over the Zangu, the weir on the road leading up to the district of Monument were sources of memories for them as those were also built by the German prisoners of World War II. They were praying for these constructions, created by their compatriots, to remain as symbols of German-Armenian friendship in the memory of our nation.

While studying at Rheinfelden gymnasium in Grenzach, at the library of the gymnasium, Peter had been attracted by different research works on the Armenian architecture. In 1966, acquiring profound knowledge in the spheres of German studies and history at the Universities of Basel and Tübingen, and taking the state examination in grammar, that was part of the centralized education system of the Federal Republic of Germany, Peter Halfter became a researcher at the centre of *Regesta Imperii* that specialized in the Middle Age studies. Afterward a journey to Turkey became a turning point in his biography. During this journey, he visited Eastern Anatolia and Cilicia. From 1975 to 1976, while studying in Nellingen and Swabia he met Hanna, then returned to Tübingen and proceeded with his work at *Regesta Imperii*. In 1978, he got his first permanent position at the gymnasium of Morike in Ludwigsburg. The position provided him with financial stability, and in 1980, he married Hanna at the Catholic church of Alexander in Marbach. From the happy marriage their children Michael (1983) and Dorothea (1985) were born. In 1986, Peter Halfter continued his pedagogic and scientific activities. His scientific research enabled him to defend a thesis, and in 1993, Peter Halfter was conferred with doctor's degree (PhD) at the University of Tübingen. In 1995, he published the edited version of his dissertation "The Papacy and Armenians in the Early and Late Middle Ages" that drew great interest in the academic world.

For about thirty years, he had been a researcher at "Peeters" International Institution, contributing to the studies that cover such issues as Medieval Europe, the Middle Eastern Crusades, the history of the Christian nations in the Caucasus. He published his articles in such journals as "Annuaire Historiae Conciliorum", "Oriens Christianus", "Le Museon" and various specialized anthologies, containing publications on conferences or articles dedicated to different researchers of the field. As a researcher in the medieval studies, he indeed mastered the interpretation of Latin sources and had perfect understanding of the historical and cultural specifics of medieval Europe and the Middle East. Using his background knowledge and studying these issues from the perspective of his scientific interests, he succeeded in creating the overall portrait of the Middle Eastern Crusades as well as the Caucasus. Not having basic education in the Armenian studies, he however managed to penetrate into the data represented in the Armenian sources, the understanding of which causes difficulties even for

many Armenologists. His knowledge in the Armenian architecture facilitated his task of penetrating into the Catholic church of Burgos where he became involved in the studies of evidence and relics (initially preserved in Koln, in 1204) concerning Simon the Cananaean (Simon the Zealot). In these studies, using Latin sources and archaeological data he was able to elucidate diverse issues on the history of Armenia and Georgia in the era of developed feudalism. Within the frames of his research, he covered the nature of relationships between Friedrich II and the House of Staufer, the ties between the Emperor Otto IV and a number of Roman Popes (Ghukas III, Innocent III), the existing relationships between different Catholicoses of all Armenians (Nerses IV the Gracious, Grigor IV Tegha, Konstantin Bardzraberdtsi and others) and the kings of Cilician Armenia (Leo I, Hethum I and others). Later on, Peter Halfter's studies were aimed at revealing the specifics of relationships between the Georgian kingdom and the Roman Papacy as well as the Georgian kings' ties with such Catholic orders as the Templars and the order of Hospitallers in the 13th century. Among his scientific interests were the services of the Armenian and Georgian military men under the Mongolian rule, their participation in the Mongolian military campaigns in the Middle East, as well as the political, religious relationships of the Middle Eastern Christian nations with Medieval Europe. Peter Halfter's studies also focused on the common historic-epic legends of Medieval Armenia and Europe.

He was one of the masters of the Armenian studies who had dedicated his entire life to the investigation of the deep cultural, spiritual relationships between the Roman Papacy and Cilician Armenia. Within the frames of his studies, Peter Halfter also dwelt upon the relationships between the Crusade countries and the Christian nations of the Caucasus. His scientific interests covered such topics as German Empire (12th–15th centuries), the Roman Papacy, the Crusade countries of the Middle East, Cilician Armenia, Georgia, the medieval culture, the multi-layered society of the Middle East.

We were acquainted in Paris and had various meetings there and in Frankfurt. Later, beginning from 1998 he visited Armenia and Echmiadzin several times (2014, 2015), participated in conferences held both in Armenia and Georgia. Simultaneously, within the frames of Armenian-German collaboration, he actively took part in the process of publishing and editing the journal "Deutsch-Armenische Korrespondenz". From 2000 up to 2008, he carried out pedagogic

activities at Friedrich Schiller gymnasium in Marbach. Paying tribute to his religious beliefs and visions, in the autumn of 2017, Peter Halfter organized pilgrimages to the Catholic churches of France and Great Britain, in which the parishioners of Alexander Catholic Church in Marbach participated. Peter Halfter also delivered lectures on the topics that were included in the scope of his scientific interests.

His first significant step in the Armenian studies was the monograph “The Papacy and Armenians in the Early and Late Middle Ages.” The monograph received great acclaim in both Armenian and international academic spheres. The official journal of Mother See of Holy Echmiadzin dedicated several pages to the review of the given work (see 1996, 12, pp. 116–128). His works in the field presented the Armenian studies in a new light, enriching it with new interpretations and solutions. Peter Halfter carried out a comprehensive study on the policy of the Roman church. Based on the nature of the Roman church’s policy, he dwelt upon the religious, political relationships between the Roman Catholic Church and the Armenian Apostolic Church. Thanks to the in-depth analysis of the available materials, Peter Halfter concluded that the amelioration of the relationships of the Roman Church with the Armenian Apostolic Church directly depended on the deterioration of the ties between the Armenian and Byzantine Churches. The given fact supports the view that still in the 13th century the Armenian State of Cilicia intended to preserve its territories on the one hand, while on the other it tried to secure the cultural integrity of Armenia, which was endangered by the Crusaders, the orthodox world, as well as by Muslim states. According to Peter Halfter, after the January’s coronation in 1198 Armenia was not included in the Eastern Crusade countries, however it sent the cultural message to both eastern and western powers. It functioned as a bridge, in terms of worldwide cultural, spiritual, political relationships. The alliance with the Mongols opened new horizons for the Armenian kingdom of Cilicia, however the glorious era came to its end in 1266 with Sultan Baibars’ invasions, after which Cilicia started to fight a life-death fight for its independence. Meanwhile the European powers fed the Armenian state with false hopes. Within the frames of his studies, Peter Halfter covered a pivotal question: to what extent did the Armenian state merge with the Latin states? In fact, in the years of the Mongolian

rule Cilicia, understanding the over-avidity of the latter, intended to draw the Eastern and Western interests closer.

Meetings with Peter Halfter occurred at different Armenological forums in different cities of the world (Frankfurt, Yerevan, Ann Arbor, Montpellier). He was always enthusiastic and full of hope for the future which he infected everybody with around him. Within the frames of his interests there were issues on medieval topics and nowadays' questions we all are concerned with. His absence at conferences will be a huge loss for the Armenian studies. Nevertheless, his scientific heritage will be the lighthouse thanks to which the roses planted by the gifted scientist and a good friend will gradually blossom.

Peter Halfter left us unexpectedly. Rafi Kantyan, the current editor of the "Deutsch-Armenische Korrespondenz", spoke about him. Peter was a dedicated, highly competent scientist whose contribution has left an indelible trace in the Armenian studies. The talented scientist also had other favorite occupations we have so far been unaware of. His paintings are part of different exhibitions. The family promised to share the burden of restoring the Gothic Church of Marbach, thus making Peter's dream come true.

A huge crowd together with his friends and family members attended the funeral on Thursday, April 26. The mayor of Marbach-Nekor was also there to bid his last good-bye to him. Andrea Schmidt, another Armenologist and Peter's colleague contributing to his publications read the obituary.

On behalf of all intellectuals, researchers involved in the Armenian studies, we would like to express our condolences to Peter Halfter's family and colleagues. His funeral was decent and proper. Our friend, before whose grave we bend down, is buried in the cemetery of the Gothic church St. Alexanderkirche.

The eminent scientist abandoned us, leaving his trace in our lives. Long live those who continue his legacy!

The Bibliography of Peter Halfter's Principal Works

We implore the readers' forgiveness as the bibliography has been compiled within several days only. In the list of publications, the scientist's non-academic works are not included. Unfortunately, the following articles Georgier und Armenier in Heeresdienst der Mongolen; "O mirum et cunctisad mirantibus pavendeum!", "Ein Brief aus dem Morgenland an den Erzbischof von Besancon am Vorabend des funften Kreuzzuges; Katholicos Grigoris IV, Degh'a, der Fall

Peter Halfter (1944–2018)

Jerusalems 1187 und der Kreuzzug Friedrich I. Barbarossa” have not been published yet. Claude Mutaſyan, Andrea Schmidt and Gagik Danielyan have collaborated to verify certain data concerning Peter Halfter’s biography and complete the Bibliography.

AZAT BOZOYAN

Գիտական խորհուրդ

Աղայան Արարատ

Ավագյան Արծրուն

Ավետիսյան Պավել

Բարդակչյան Գևորգ

Գևորգյան Համլետ

Դեդեյան Ժիրայր

Դում-Թրագուտ Յասմին

Զեքիյան Լևոն

Իսահակյան Ավետիք

Կատվայան Վիկտոր

Հայրապետյան Սերգո

Հարությունյան Վլադիմիր

Հովհաննիսյան Լավրենտի

Հովհաննիսյան Հենրիկ

Հովհաննիսյան Ռիչարդ

Հովսեփյան Լիանա

Մահե Ժան-Պիեռ

Մելքոնյան Աշոտ

Մինասյան Էդիկ

Մութաֆյան Կլոդ-Արմեն

Շիրինյան Աննա

Պողոսյան Գևորգ

Սաֆրաստյան Ռուբեն

Սիմոնյան Արամ

Սուվարյան Յուրի

Տոնապետյան Անահիտ

Научный совет

Авагян Арцрун

Аветисян Павел

Агасян Арапат

Айрапетян Серго

Арутюнян Владимир

Бардакчян Геворг

Геворгян Гамлет

Дедеян Жирайр

Дум-Трагут Ясмин

Зекиян Левон

Исаакян Аветик

Катвалян Виктор

Маэ Жан-Пьер

Мелконян Ашот

Минасян Эдуард

Мутафян Клод-Армен

Овсепян Лиана

Оганесян Генрик

Оганесян Лаврентий

Оганесян Ричард

Погосян Геворг

Сафрастян Рубен

Симонян Арам

Суварян Юрий

Тонапетян Анаит

Ширинян Анна

Scientific council

Aghasyan Ararat

Avagyan Artsrun

Avetisyan Pavel

Bardakchyan Gevorg

Dedeyan Gerard

Dum-Tragut Jasmine

Gevorgyan Hamlet

Harutyunyan Vladimir

Hayrapetyan Sergo

Hovannisian Richard

Hovhannisyan Henrik

Hovhannisyan Lavrenti

Hovsepyan Liana

Isahakyan Avetik

Katvalyan Viktor

Mahe Jean-Pierre

Melkonyan Ashot

Minasyan Eduard

Mutafian Claude-Armen

Poghosyan Gevorg

Safrastyan Ruben

Simonyan Aram

Shirinyan Anna

Suvaryan Yuri

Tonapetian Anahit

Zekian Levon

Հրատ. պատվեր N 894
Ստորագրված է տպագրության 30.10.2018 թ.:
Չափսը՝ 70x100/16: 15.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 300 օրինակ:

---

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180*

*Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180*

*24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180*

www.hayagithimnadram.am

Email: joas2015@yahoo.com, info@hayagithimnadram.am

*ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն տպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.*

*Printing House of the "Gitutuyun" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.*

*Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.*